

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Büşra TAŞAR

**İLK İSLÂM FETİHLERİ VE MOĞOL FÜTUHATI ÜZERİNE
KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH DENEMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Murat TURAL

YOZGAT-2019

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Büşra TAŞAR

**İLK İSLÂM FETİHLERİ VE MOĞOL FÜTUHATI ÜZERİNE
KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH DENEMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Murat TURAL

YOZGAT-2019

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

TEZ ONAY FORMU

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans 80110316007 numaralı öğrencisi Büşra TAŞAR'ın hazırladığı "İlk İslâm Fetihleri Ve Moğol Fütuhatı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tarih Denemesi" başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri gereğince 03/12/2019 Salı günü saat 13:00'da yapılmış, tezin onayına oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Özkan Özer KESKİN

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Murat TURAL

(Danışman)

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Qiyas SHUKUROV

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun ..17.../12.../19 tarih ve 45-01 sayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

..17.../12.../2019

Prof. Dr. Yunus ÖZGER
Müdür

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

03/12/2019

Büşra TAŞAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP VE MOĞOL TOPLUMUNUN İÇ DİNAMİKLERİ

1.1. Kökenler	10
1.2. Tarih-Coğrafya ve Tabiat	17
1.3. Toplumsal Yapı	23
1.4. İnanç Yapısı.....	28
1.5. Devlet Organizasyonu	38
1.6. Komşular	46

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP VE MOĞOL GENİŞLEMESİ

2.1. Savaş Mantığı ve Ordu Tertibi	50
2.2. Savaş Stratejileri.....	60
2.3. Savaş Usulü	70
2.4. Savaş Araç-Gereç ve Aletleri	78
2.5. Yenilene ve Esirlere Karşı Muamele.....	84
2.6. Anlaşma Metotları	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FETİH SONRASI YENİ DÜZEN

3.1. İmar ve İskân	98
3.2. İlmin Muhafazası ve Bilim Adamlarına Bakış.....	101
3.3. Yasa ve Kur'an.....	106
SONUÇ.....	107
KAYNAKLAR	113
ÖZGEÇMİŞ.....	123

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İlk İslâm Fetihleri ve Moğol Fütuhâtı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tarih
Denemesi**

Büşra TAŞAR

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Murat TURAL

2019-Sayfa: X+123

Jüri:

Araplar İslamiyet öncesinde Arap yarımadasının kuzey ve güneyinde siyasi teşekküller meydana getirmiş olsalar da onların seslerini dünya çapında duyurmalarına asıl vesile olan, 622 yılında gerçekleşen Hicret ile birlikte kurulan ilk İslam Devleti'dir. Hz. Peygamberin Mekke yıllarında henüz Kur'an savaşa müsaade vermediğinden, kişiler ve gruplar arasında türlü çatışmalar yaşansa da müşrikler ile Müslümanlar arasında karşılıklı bir savaş hali söz konusu olmamıştır. Hicret ile beraber ise artık Müslümanların kendi kararlarını uygulayabildikleri bir toprakları olmuştur. İlk İslam Devleti'nin kurucusu olan son peygamber ölmeden önce, yarımadanın önemli bir kısmında İslam'ın yayıldığına şahitlik etmiştir. Kısa süre sonra ise Sasanilere son verilmiş, Bizans'ın önemli memleketleri ellerinden alınmıştır.

Benzer bir siyasi ve askeri başarıyı Araplardan altı yüz sene kadar sonra, Araplara çok uzak bir sahada devletlerini kuran Moğollar da göstermiştir. Onların maceraları ilk Müslümanların deneyim ettiği şartlardan oldukça farklılık arz etmiştir. Bu bakımdan Orta Çağ'ın sonları gelirken yaşanan Moğol deneyimi, öncesinde Orta Asya'da kurulan diğer devletlerde olduğu gibi, dini motivasyon olmadan da askeri başarının sağlanabileceğinin belki de en etkili örneğini bizlere sunmuştur. Hz. Muhammed'in Moğollardaki karşılığı ise Cengiz Han'dan başkası değildir.

Bu çalışmada, Orta Çağ'da tecrübe edinilen söz konusu iki genişleme hareketi mümkün olduğu kadar karşılaştırmalı bir metot ile ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap, Moğol, Savaş, Fetih, Din

ABSTRACT

Master Thesis

A Comparative Essay of History on Early Islamic and Mongol Conquests

by

Büşra TAŞAR

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Murat TURAL

2019-Page: X+123

Jury:

Although the Arabs established political institutions in the north and south of the Arabian Peninsula before Islam, what made their voices heard worldwide was the first Islamic State that was established in conjunction with the Hijrah in 622. There was no mutual war between polytheists and Muslims, although there were numerous conflicts between individuals and groups, as the Quran did not allow engaging in war when the Prophet Muhammad was in Mecca. After the Hijrah, Muslims then had a land where they could practice their own decisions. Before his death, the last prophet, the founder of the first Islamic State, witnessed the spread of Islam in a significant part of the peninsula. Soon after that, the Sassanids were ended, and the important motherlands of Byzantium were taken from the Byzantines.

A similar political and military achievement was also demonstrated by the Mongols, who established their state in a remote area far from the Arabs, about six hundred years after the Arabs. Their adventures were considerably different from the conditions experienced by the early Muslims. In this regard, the Mongol experience by the late Middle Ages has demonstrated us perhaps the most effective example of a military achievement without religious motivation, as in other states established previously in Central Asia. Who the equivalent of the Prophet Muhammad is in the Mongols is none other than Genghis Khan.

In this study, the two movements of expansion experienced in the Middle Ages were discussed by using a comparative method as much as possible.

Keywords: Arab, Mongol, War, Conquest, Religion

KISALTMALAR

AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA	: MEB İslâm Ansiklopedisi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
S.	: Sayı
Trans.	: Translation
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire

ÖNSÖZ

Arap ve Moğol fetihlerini ayrı ayrı konu edinen müstakil çalışmalardan farklı olarak bu eser, her iki fetih dalgasını birbirine yakınlaştırarak anlama çabasının bir ürünüdür. Her ne kadar buldukları yarımada içinde ticari bir hareketlilik söz konusu olsa da Arapların dış dünya ile bağlantıları 7. yüzyıl öncesinde oldukça sınırlı kalmıştır. Bu bakımdan onların dışa açılımlarına anlam vermeye eğilen her bir araştırmacının İslam'ın yayılışı ile birlikte bu konuyu irdelemekten başka çıkar yolu yok gibidir. Aynı çağda büyük fetihler yapan diğer bir toplum da Moğollardır. Onların da 13. yüzyıl öncesindeki tarihleri karanlıktır. Moğolların hem geçmişte hem de günümüzde büyük oranda tanınırlığı Cengiz Han sayesinde olmuştur.

Arap ve Moğol fetihleri, sonrasında tetikledikleri olaylara bakılırsa sadece Orta Çağ'ı ilgilendiren bir mevzu olmanın çok ötesindedir. Nihayetinde Arapların ulaştığı yerlere İslam da gitmiş, öyle ki Endülüs gibi çekilmek zorunda kalınan birkaç nokta haricinde günümüzde İslamiyet'in kabul olduğu topraklar ilk fetihlerden miras kalmıştır. Hz. Peygamberin ölümünün (632) ardından yüz sene bile geçmeden Müslümanların İber yarımadasındaki kalıcı varlıkları fetihlerin ne kadar hızlı gerçekleştiğinin en açık örneğini teşkil eder. Burada asıl önemli olan ulaşılan yerlerde kurulan siyasi hâkimiyetin ömrünün hangi nispette olduğudur. Bu sorunun cevabı bir bakıma fetihlerin ana gayesini de ortaya koymaktadır. Cengiz Han'ın ölümünün (1227) ardından geçen yüz senede ise farklı yerlerde kurulmuş olan Moğol devletleri ya ortadan kalkmış ya da eski haşmetlerini yitirmiştir. Bu yaklaşım, yüz küsur senelik bir ömre sahip olan Büyük Selçukluların da mirasının sorgulanmasını beraberinde getirebilir. Ancak burada anlamlandırılmaya çalışılan şey, kaç yıl olursa olsun yeni alanlarda kurulan istikrarın hangi temellere yaslanmış olduğu meselesidir. Kaldı ki Büyük Selçukluların ve Moğolların haşmetli devirleri birbirine yakın olsa da sonraki zamanlar için ikisi de kalıcı tesirler icra etmişlerdir.

Dolayısıyla bu çalışmada hicretten sonra kurulan ilk İslam Devleti ile başlayıp Abbasilerin sonunu getirmek niyetinde değiliz. Dikkatimizi büyük oranda peygamber zamanı ve sonrasındaki dört halife dönemine odakladığımızı belirtmeliyiz. Moğollarda ise 1250'lerden sonra ortaya çıkan müteferrik Moğol devletlerinden ziyade Büyük Moğol Devleti'nin izini süreceğimizi ifade etmeliyiz. Araplarda Hz. Peygamber dönemi, Hulefa-yı Raşidin, Emeviler ve Abbasiler gibi birbirini takip eden siyasi devirler varsa da, Moğollardaki Altın Ordu, İlhanlı, Çağatay ve Yuan Hanedanlığı için tersi bir durum söz konusu olmuştur.

Üç kısımdan oluşan çalışmamızın ilk bölümünde, Arap ve Moğol fetihlerini hazırlayan iç dinamikleri ortaya koymaya çalıştık. Bu, her iki tarafın hangi temeller üzerine bir siyasi teşekkül kurduklarını anlamaya yardımcı olacaktır. İlk bakışta atalara sadakat, coğrafi imkânların yetersizliği, toplumsal yapıları hatta inanç dünyalarının birbirinden çok da farklı olmadığı rahatlıkla görülecektir.

İkinci bölümde, şartların olgunlaşması neticesinde dışa açılımın hangi metotlarla sağlandığını anlamlandırmaya gayret ettik. İki tarafın icra ettikleri askeri seferler gelişi güzel ve sonuçları düşünülmeden girişilen teşebbüsler olmadığından, ordu tertibi, savaş araç gereçleri ve düşmana muamele gibi başlıklarla bu genişlemenin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaya çalıştık.

Üçüncü bölümde ise, çoğu zaman askeri seferler ile sorgulanan yapıcılık ve yıkıcılık temaları üzerinden, ulaşılan alanlarda aslında yine siyasetin çok da dışında olmayan imar ve iskân, bilim adamlarına bakış gibi konuları irdelemeye koyulduk.

Bu vesile ile çalışmam boyunca yardımını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Murat Tural'a; yaptığı değerlendirmeler ile metne katkı sunan Dr. Öğr. Üyesi Qiyas Shükürov ve Dr. Öğr. Üyesi Özkan Özer Keskin'e teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda lisans ve yüksek lisans eğitimim sırasında bilgileriyle beni aydınlatan Bozok Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki tüm hocalarıma sonsuz teşekkür ederim. Yine çalışma boyunca yanımda olan başta kız kardeşim Seda Taşar olmak üzere annem ve babama ayrıca minnettarlığımı bildiririm.

Büşra TAŞAR

Kayseri 2019

GİRİŞ

Kuruluşundan itibaren geçen 750 senede gayrimüslimler tarafından herhangi bir saldırıya uğramamış olan ve Orta Çağ'ın tarih ve coğrafya yazarlarının sitayişle bahsettikleri¹ Bağdat şehrinin Moğollar tarafından ele geçirilişi, İslam ve Moğol karşıtlığının en çok hissedildiği bir konu olmanın ötesine yüzyıllardır geçebilmiş değildir.² Bu karşıtlık vaki iken, esasında iki toplum karşılaştırılmaya müsait verilere fazlasıyla sahiptir. Yaklaşık otuz yıl kadar önce bunun farkına varan Khazanov, aralarındaki kronolojik uçuruma da dikkat çekerek bir makale ile söz konusu çaba içerisine girmiştir.³ Khazanov neşrettiği makalede öncelikle kısıntı kabilinden başka yazarların konuya dair söylediklerini değerlendirmeye tabi tutmuştur. O en başta, ilk İslam devletinin temelini Mekkeli tüccarların siyasi başarısına bağlayan görüşün hakikati yansıtmadığını belirtir. Yazar, dışa açılımdan evvel kuraklığın arttığı ve ticaretin kötüye gittiği tarzındaki görüşleri ise bir bakıma isabetli bulmuştur. Yine yarımada içinde hızlı bir nüfus artışının yaşandığını o da doğrulamıştır. Ardından konuyu Moğollara getiren yazar, artan nüfus ve kötüye giden iklime⁴ vurgu yapmıştır. Khazanov'un hem Arapları hem de Moğolları hesaba kataraktan söylediği, düşmanlarının zayıflığı konusundaki tez ise kolay kolay reddedilebilecek türden değildir.

Khazanov'un makalesini asıl ilginç kılan ise, aynı başlık üzerinde Hz. Muhammed ve Cengiz Han isimlerini beraber zikretmiş olmasıdır. Aslında bu yaklaşım sadece ona özgü değildir. Hz. Muhammed tarihte çok farklı isimlerle mukayese edilmiştir. Onun adı makul örnekler olan Hz. Musa ve Hz. İsa ile anıldığı

¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 199; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 122-124; Ebü'l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyubi, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Bıldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 252; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selam Uluslararası Sempozyum, 7-8-9 Kasım 2008)*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 53.

² H. Ahmet Özdemir, "Moğollar Bağdat'ı Kaç Gün Yağmalamıştı (Bir Rivayetin Tahlili)", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selam Uluslararası Sempozyum, 7-8-9 Kasım 2008)*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2011, s. 243; Murat Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 10, S. XXX, Haziran 2017, s. 37.

³ Bkz. Anatoly M. Khazanov, "Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü", çev. Murat Tural, *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 10, S. XXIX, Mart 2017, s. 479-502.

⁴ Bu kabulün aksine, son yıllarda iklim üzerine çalışan bilim adamları Cengiz Han'ın Moğollarını harekete geçiren esas sebebin elverişli iklim şartları olduğu konusuna yoğunlaşmışlardır. Örneğin bkz. <http://www.milliyet.com.tr/gundem/cengiz-han-i-iklim-impator-yapmis-1850250> 16.07.2019.

gibi⁵, çok farklı isimlerle de yan yana getirilmiştir: “*Muhammed ancak Medine’ye geldikten sonra müritlerini yeni bir şekle sokmaya başlayabildi. Constantinus gibi, o da doğal olarak kendilerini bir klanın, bir kentin ya da bir ulusun parçası olarak görmeyen bir grup Arap’ı bir arada tutacak bir bağ keşfetmişti...İsa’nın müritleri, Paulus’un havarilerini ve ilk piskoposları saymasak bile, kendi kentlerine sahip değildi; krallıkları yoktu. Ancak Constantinus onu Milvia Köprüsü’nden geçirerek Roma’ya getirdiğinde, Hristiyanlık bir imparatorluklar dini oldu. ...Ama Muhammed’in bir kenti vardı. Hicret gününden başlayarak, ibadetin saflığını ve müminin ahlakını yönlendiren vahiyleri Medine’nin kamusal yönetiminin gerekleriyle karışmıştı. En baştan beri, öğretileri siyasal bir düzen kurma gereksiniminden etkileniyordu. Babasını ve annesini, ailesini, karısını ve nihayet evini kaybeden adam müritlerinin cemaatinde yeni bir aile bulmuştu. En büyük kaygısı, bu müritleri birbirleriyle ve onunla sadakat ve inanç birliğinde birleşmiş tek vücut halinde tutmaktı ve bunun için yalnızca yargıcın terazisine değil, adaletin kılıcına da ihtiyacı vardı.*”⁶ Nitekim dinler tarihçisi Peters’e göre de, Hz. Muhammed “kendi kendisinin Konstantiniydi.”⁷ Bir hesaba göre, “Yirmi yıldan az bir süre içinde, Mekke’den kaçanlar, Augustus’unkine eşit büyüklükte bir imparatorluğun efendileri olmuşlardı.”⁸ Aynı zamanda bir siyasî olan Hz. Peygamberin adının farklı isimlerle eşleştirilmesi kaçınılmazsa da, burada konunun ele alınışındaki maksat son derece önemlidir. Hz. Muhammed’in evini yurdunu ne için ve hangi uğurda terk etmek zorunda kaldığı meydanda iken, bunu bir siyasal proje gözüyle değerlendirmek ne derece doğrudur? Yaşananların gün gibi açık olmasına rağmen bu türden cümleler kuruluyorsa, İslam Mekke’de yani doğduğu topraklarda ilk önce hemen Kureyş tarafından benimsenip sonra hızla yayılırdı o zaman İslam’a ve Hz. Muhammed’e bakış şüphesiz daha maksatlı olurdu. Muhakkak

⁵ Musa, Kutsal Topraklara hâkim olamamıştı; İsa ise oranın dışına çıkmamış olmasına rağmen kendini kendi çağında kabul ettirememişti. Hz. Muhammed ise “yasa yapıyor, adalet dağıtıyor, vergi topluyor, diplomasiyi yürütüyor, savaş ve barış yapıyordu.” Bkz. Bernard Lewis, *Orta Doğu*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011, s. 68; Aynı Yazar, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. B. S. Şener, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1996, s. 14. Ayrıca bkz. Claude Cahen, *İslamiyet*, I, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınları, Ankara 2000, s. 20.

⁶ Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 309-310.

⁷ F. E. Peters, *İbrahim’in Çocukları Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet*, çev. Nurşan Üstüntaş, Neden Kitap, İstanbul 2010, s. 95.

⁸ Emmanuel Berl, *Attila’dan Timur’a Avrupa ve Asya*, çev. Gülseren Devrim, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s. 43.

hicret etmeyi peygamber dâhil kimse arzu etmemişti, fakat bir süre sonra başka çareleri de kalmamıştı.

Kolayca fark edileceği üzere Arap yayılmasını İslam ile birlikte ele alan bazı araştırmacılar, ki buna karşı çıkılmaz, oldukça maksatlı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Önemli Türkologlar arasında yer alan Gumilev'in gerek Arap gerekse Moğol fetihlerini ele alırken başvurduğu temel kavram ise "passionerlik"tir.⁹ Bazen de bu güdüyü iç enerji, iç tepki, iç ısınma şeklinde tarif etmiştir.¹⁰ Önemli Mongolistler arasında yer alan Vernadsky'e göre de Moğolların yükselişi, Arapların fetihlerini hatırlatmıştır. Onun deyişiyle, Araplara yeni dinin motivasyon kaynağı olduğu konusunda şüphe yoksa da Moğollardaki sır henüz çözülebilmemiş değildir. Vernadsky en son fen bilimlerine müracaat ederek bunu "ruhi infilak" olarak nitelemiştir.¹¹

İslam, Medine'ye hicretin ardından yani daha peygamber zamanında devletin siyaseti hâline gelmişti.¹² Ancak kabul edilmelidir ki şartlar bu şekilde gelişme göstermişti. Fetihlerde izlenen yöntemler noktasında belki Araplar ve Moğollar mukayese edilebilir ancak Arap fütuhatının temellerini peygamberin ilk davetine kadar götürecek isek, iki halkın dışarıya taşmalarını sağlayan ruh birbirinden çok farklı idi. Bu noktada dinler tarihçisi İzzet Er, Hz. Muhammed'in koyulduğu işin ne kadar çetin olduğunu şöyle özetlemiştir: "*Mekke şehri kadar materyalist bir muhitte halkı fakirlere sadaka vermeye çağırmak, yetimlere yardıma, zayıf ve nüfusu az da olsa, herkesin hakkına riayet etmeye davet etmek alışılmamış bir şeydi; İslam bu yönden de öteden beri gelen an'anevi yapıyı ihlal ediyordu.*"¹³ Bu yüzden Hz. Muhammed Kureyş tarafından bir ihtilalci olarak kabul edilmişti.¹⁴ Moğollar ise bütün temel dayanakları yerle bir ederektan dışarıya taşmamışlardı. Aksine çoğu

⁹ Etrafa çeki düzen vermek şeklinde anlam verebileceğimiz bu güdüye hayat verip onu çeşitli örneklerle açıklayan araştırmacı Gumilev'dir. Özellikle bkz. L. N. Gumilev, *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 269 vd.; Aynı Yazar, *Son ve Yeniden Başlangıç*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 220, 250. Lapidus, passionerliğin zeminindeki oluşum devresi için de uygun bir kavram bulmuştur: Mayalanma. Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. 1, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 53.

¹⁰ Gumilev, *Son ve Yeniden Başlangıç*, s. 131, 132. Ancak yazar, passionerliğin her zaman olumlu şeyleri beraberinde getirmeyeceğini, kişisel bencillik duyguları ile bunun zarar gördüğünü ifade etmiştir. Bkz. s. 133.

¹¹ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. E. B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 17.

¹² Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 67.

¹³ İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s. 183.

¹⁴ Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi*, çev. Mehmet Aydın, Literatürk Yayınları, 2012, s. 139.

zaman bir musibete maruz kaldıklarında eskiye dönmenin gerekliliğini yinelemişlerdi.

Hz. Muhammed gibi, Cengiz Han da tarihten bazı isimlerle mukayeseye tabi tutulmuştur: “*Cengiz, insanlık tarihinin tanıdığı en şanslı fatihtir. İmparatorluğu, İskender’in imparatorluğundan dört ya da beş kat, Napolyon’unkinden yedi ya da sekiz kat daha geniştir.*”¹⁵ Yukarıdaki tespit itiraz kabul etmez ise de Cengiz Han bu mürüvvetin çok az farkına varabilmişti.

Ortaçağ ekonomi tarihçisi Pirenne ise, Arap fetihlerini Cermenlerinki ile karşılaştırmış, Cermenlerde manevi boyutun eksikliğini ifade etmiştir.¹⁶ Bazen de Moğol fetihleri Cermen istilasını akıllara getirmiştir. Nitekim Barthold, “*Moğollar, barbar olmakla beraber, hakimiyet devirleri, Cermenlerin Avrupa’daki hakimiyeti gibi para ekonomisinden aynı ekonomiye, şehir hayatından köy hayatına geçmeyi istilzam etmedi*” yorumunda bulunmuş ve arkasından Cengiz sonrasındaki Moğollar devrinde gümüş paraların geniş kullanım alanına sahip olduğunu söylemiştir.¹⁷

İslam tarihi ve Hz. Muhammed üzerine önemli çalışmaları olan Watt, “*Hz. Muhammed’in siyasi alandaki asıl başarısı, onun tüm Arabistan’ı egemenliği altına almasından değil, vefatından sonra iki yıl içinde tüm muhalefet hareketlerini bastırabilecek ve sonra ondan geniş bir imparatorluğa temel oluşturabilecek bir yapı oluşturmasıydı*”¹⁸ şeklinde makul bir yorumda bulunmuş olsa da, bizim çoğu zaman İslam fetihleri diyerekten ele aldığımız konulara bütün yeryüzü Müslümanlarının bir başarı hikâyesi gözüyle bakmadığını da burada ifade etmek gerekir. Örneğin Ali Şeriatî’ye göre, tevhit dini tarihte hiçbir zaman yönetimi ele geçirememiştir. Onun deyişiyle Şia’ya göre, İslam kudreti şeklinde ifade edilen ve cihat ile ilişkilendirilen şey emperyalist bir yağmadan ibarettir. Dolayısıyla bu zaman, hilafet dönemi değil Kısra ve Kayser’lerin dönemidir.¹⁹ Bu yüzden Şeriatî’ye göre, ideal toplumun ömrü Medine’de on yıl kadardır.²⁰

¹⁵ Berl, *Attila’dan Timur’a Avrupa ve Asya*, s. 165.

¹⁶ Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 173.

¹⁷ V. V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 63.

¹⁸ W. Montgomery Watt, *Hazreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 256.

¹⁹ Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, çev. Doğan Özlük, Fecr Yayınları, Ankara 2015, s. 39-40.

²⁰ Şeriatî, *Dine Karşı Din*, s. 53.

Görüldüğü üzere hem Arap ve Moğolları hem de onların isimlerinin dışarıya taşmasını sağlayan baş aktörleri (Hz. Muhammed, Cengiz Han) herkes kendisine göre bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Hz. Muhammed diğer bütün peygamberlere kıyasla hakkında en fazla bilgi sahibi olunanıdır.²¹ Müslümanlar bunun hem avantajını hem de dezavantajını fazlasıyla görmekte-dirler. Lehte olan yanı Müslümanların, Kur'an'ın "örnek alın" dediği bir şahsı istedikleri ölçüde tanıma şansına sahip olmalarıdır. Dezavantajı ise fazla malzemenin maksatlı olarak kullanılma tehlikesidir. Hakkında Hz. Muhammed kadar bilgi sahibi olamadığımız Cengiz Han da kimilerinde hayranlık uyandırır kimilerinde nefret.²² Nitekim tarih metodolojisinin usta kalemlerinden biri olan Carr da modern zamanda Cengiz ve benzerlerini mahkûm etme hastalığının bulunduğuna işaret etmiştir.²³ Aşağıdaki çalışmada Carr'ın ikazı hatırd tutularak, elverdiği ölçüde bu tür ezberlerden uzak durulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar Üzerine

Arap ve Moğol tarihi yazımının şüphesiz en ilgi çekici konularından biri fetihler ile alakadar kısımlardır. Bu konuda Araplar hakkında mebzul miktarda malzeme göze çarparken, Moğollarla ilgili olanlar ise oldukça kısırdır. Hatta denilebilir ki, İlhanlı döneminin kaynakları ve Avrupalı seyyahların Moğolları tanıtan raporları olmasa bir Moğol tarihi yazmak epey güç olacaktır. Bu yüzden Moğolları konu edinen her bir eser belki de değerinin çok üstünde bir öneme sahiptir. İlk İslam fetihlerini takip edebileceğimiz kaynakların zenginliği ise bir başka güçlüğü meydana çıkarır. Moğolları konu edinen her bir rivayet araştırmacılar nezdinde çok makbul iken, Araplarla ilgili hele ki ilk dönemin sahabe toplumuyla ilgili ayıklanması gereken rivayetlerin hiç de azımsanacak nispette olmadığı görülür.

İki tarafın tarih yazımını modern zamanda anlamlandırmayı güçleştiren problem alanları aslında epey fazladır. Bir defa Arapların tarihi çoğunlukla kendileri tarafından yazılmıştır. Bu, bir yandan onların olumlu olumsuz her yönlerinin tebcil edilmesi gibi bir duruma yol açarken, diğer yandan da Emevi-Haşimi gibi derin düşmanlıkların yansıdığı kayıtların titizlikle ayıklanması zaruretini ortaya çıkarır. Bu

²¹ A. Küçük-G. Tümer-M. A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 444.

²² Murat Tural, "Cengiz Han: Tanrı'nın Oğlu Mu? Zalim Bir Deccal Mı?", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 11, 2018, s. 288-305.

²³ Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, çev. M. G. Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 133.

hassas noktalar bir yana, peygamberin hayatını anlatan ilk siyer kitabının yazarı olan İbn İshak (ö. 768)²⁴, tabii olarak sonraki kaynaklar için temel bir eser meydana getirmiştir. İbn Hişam (ö. 833)²⁵ vs. isimlerin eserleri bu kategorinin diğer önemli kayıtlarıdır. Taberi (ö. 923)²⁶ gibi tarih ilmi açısından oldukça değerli bir ismin eseri ise sadece Hz. Peygamber değil, dört halife dönemi ile Emevilerin tamamı ve Abbasilerin önemli bir kısmı için oldukça değerlidir. İlk İslam fetihleri söz konusu olduğunda şüphe yok ki akla gelen ilk isim Belazuri (ö. 892-893)'dir.²⁷ İbnü'l-Esir (ö. 1233)²⁸ ve İbn Kesir (ö. 1373)²⁹ gibi isimlerin eserleri de geç döneme ait olmasına rağmen İslam tarihi araştırmacılarınca çokça kullanılmaktadır.

Araplardan farklı olarak, Moğolların kendi içlerinden çıkan başı bütün diyebileceğimiz tek eser 13. yüzyıla ait olan *Moğolların Gizli Tarihi*'dir.³⁰ Moğolların bizzat devlet hizmetinde çalışan memurların yazdıkları kayıtlar ise Ortaçağ tarihçileri için oldukça değerli olmasına rağmen, benzer bir titizliği fazlasıyla hak eder mahiyettedir. İşaret ettiğimiz hassas nokta ile birlikte düşündüğümüzde Cüveyni³¹ (ö. 1283) ve Reşidüddin³² (ö. 1318)'in eserleri şüphe yok ki akla ilk gelenlerdir. Örneğin Cüveyni'ye göre, Büyük İskender'in Cengiz Han'ın çağdaşı olması durumunda onun karşısında teslim bayrağını açmaktan başka çaresi yoktur. Zira onun kabulüyle, Cengiz'in başarısı Allah'ın takdiri ile gerçekleşen bir durumdur. Hatta o biraz da aşırıya kaçarak "onlar benim atlılarımdır; bana isyan edenlere onlarla intikam alırım" sözünde dahi Cengiz'in Moğollarının kastedildiğini ifade etmiştir.³³ İşte bu noktada, Arap tarihini kutsayan Arap yazarlar ile Moğollara hizmet eden tarihçilerin yaklaşımları arasında pek bir farklılık olmadığı meydana çıkmaktadır. En doğrusu, mümkün olduğu ölçüde bu tür düşüncelerden arınmış bir Arap ve Moğol tarihi ortaya çıkarabilmektir. Vassaf'ın deyişiyle tarihçiliğin bir de

²⁴ İbn İshak, *H. Muhammed'in Hayatı*, haz. Muhammed Hamidullah, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.

²⁵ İbn-i Hişam, *Siret*, I, çev. Hasan Ege, Kahraman Yayınları, İstanbul 2006.

²⁶ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, C. I-V, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

²⁷ Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

²⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²⁹ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.

³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.

³¹ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

³² Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka-M. Ersan-A. Hesamipour Khelejeni, TTK Yayınları, Ankara 2013.

³³ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 84-85.

duruma göre eğilip bükülen “terzi tarihçilik” boyutu vardır.³⁴ Şartlar gereği insanlar bazen kaçınılmaz olarak suyun akış yönüne doğru gitmek durumunda kalmışlardır. İbnü’t Tıktaka, Hülagü’den verdiği bir örnek ile bunu izah etmeye çalışmıştır: “*Sultan Hülagü Bağdat’ı, 656/1258 yılında alınca âlimlerden, ‘Adil ve kâfir sultan mı, yoksa Müslüman ve zalim sultan mı iyidir?’ diye fetva almasını emretti. Bunun için âlimleri el-Mustansiriyye Medresesi’nde topladı. Âlimler istenen fetvayı öğrenince cevap vermekten çekindiler. Toplantıda Radyeddin Ali b. Tavus bulunuyordu; itibarlı, muhterem bir kişiydi. Oradaki âlimlerin çekindiklerini görünce fetva suretini aldı, kâfir ve adil olan hükümdarın Müslüman ve zalim olan hükümdardan üstün olduğuna dair fetvayı imzaladı, sonra diğerleri de imzalarını koydular.*”³⁵ Cüveyni ve Reşidüddin okumaları yapılırken gösterilen hassasiyetin benzerini ama bu sefer tam tersi bir istikamette belki Cüzcani (ö. 1260)’nin çalışması için göstermek gereklidir. Zira mezkûr yazar daha Cengiz Han’dan söz etmeye başlarken “Allah ona lanet etsin” diyerekten bir giriş yapmıştır.³⁶

Moğol tarihinin birçok karanlık noktasına ışık tutan seyahatnamelerin önemini de burada ayrıca zikretmek lazımdır. Zira çoğunu rapor kabilinden sayabileceğimiz bu seyahatnameler en az yukarıdaki kaynaklar kadar titiz bir okumayı gerektirmektedir. Dışarıdan gelip Moğolları tanıma çabasının bir ürünü olan Carpini³⁷ ve Rubruk³⁸ gibi seyyahların kayıtları içerisinde Moğollar ile ilgili oldukça abartılı ifadeler rastlanılır.

Konumuzun ilginç bir yönü daha vardır. O da kronolojik olarak Moğollar daha geç bir döneme denk gelmesine rağmen, yine onlar hakkında Arapların önemli kayıtlar tutmuş olmalarıdır.³⁹ İbnü’l-Esir’in kitabı buna güzel bir örnek teşkil eder.

³⁴ Tabii burada kastettiğimiz şey, Cüveyni ve benzerlerinin tamamen “terzi tarihçilik” yapmış oldukları değildir. İfade için bkz. Gündüz Vassaf, *Tarihi Yargılıyorum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

³⁵ İbnü’t-Tıktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 27. Bu anekdotu aktaran İbnü’t-Tıktaka’nın Abbasilere yönelttiği eleştiriler epey fazladır. Zira o, insanların Moğol Devleti’ne Abbasilere duyduklarından daha fazla saygı gösterdiklerini belirtmiştir. Bkz. Aynı eser, s. 35.

³⁶ Bkz. Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 46.

³⁷ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, 2015.

³⁸ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

³⁹ Bu konu esasında neredeyse kesintisiz bir şekilde Arapça’nın ilim dili olmasıyla ilişkilidir. Zira Timur devri kaynaklarının da önemli bir kısmının dilinin Arapça olduğu rahatlıkla görülecektir.

Ancak Memlûk dönemi kaynakları da dahil olmak üzere bu kategori içerisindeki Moğol imajının oldukça karanlık bir tabloda yansıtıldığını hesaba katmak lazımdır.

Kavram Kargaşası ve Konunun Kapsamı

Çoğulu fütûh olan feth kelimesinin kaynağı Kur'an'daki Fetih Suresi'dir ve feth'in anlamı "Müslümanların ülke ve şehirleri i'la-yı kelimetullah amacıyla İslamiyet'e açmaları, İslam devleti idaresine almalarıdır." Bu kelime, İslam fetihlerinin diğer kavimlerin istila hareketlerinden farkını ortaya koymak için bilinçli olarak tercih edilmiştir. Fetihleri aktaran fütuhat kitaplarından en önemlisi yukarıda zikri geçen Belazuri'ye ait olanıdır.⁴⁰ Ancak bu tarif genel itibarıyla Sünni İslam dünyasının bir kabulünü yansıtır. Oysa meseleye örneğin 10. yüzyıldaki Fatımilerin gözünden bakıldığında ne Emevilerin ne de Abbasilerin askeri bir başarısı söz konusudur. Hâl böyle olunca zaten farklı yorumlara açık olan "cihat"ın anlamının farklı siyasi odaklara göre de tarifinin yapıldığı gerçeği karşımıza çıkar.

Burada beliren diğer bir soru, İslam fetihlerinin hangi yüzyılları kapsamakta olduğudur. Çoğu araştırmacıya göre, 8. yüzyılın ilk yarısında İslam fetihleri en genel hatlarıyla belirlenmiştir. Dolayısıyla, Emevilerle birlikte Arap fetihleri de nihayete ermiştir.⁴¹ Gerçekten de İslam tarihinde Muaviye ile başlayan Emevilerin macerası birçok mecralarda eleştiri konusu olurken, onların İslam'ın sınır boylarına yaptığı katkı takdir edilmiştir.

Moğol fütuhatını bahis konusu eden çalışmalar arasında şüphesiz en dikkat çekici husus, bu askeri seferleri tarif ederken tercih edilen kavram seçimidir. Çok düşünmeye mahal kalmadan akla gelen ilk kelime "istila"dır. Oysa aynı kelimenin ilk İslam fetihlerini ele alan eserlerin hiçbirisinde kullanılmadığı görülür. Şüphesiz Hz. Peygamber ile başlayan İslam savaş mantığı ile Cengiz Han ile başlayan Moğol savaş mantığı arasında bir zıtlığın olması kadar doğal bir durum düşünülemez. Ancak tarihi süreç içerisinde bu konuda yaşanan sapmaların da varlığı inkâr edilemez.

Benzer bir tahdit Moğollarda, 1250'li yıllarda ana gövdeden kopan Moğol unsurlarının elde ettiği sınırlar görülebilir. Zikri geçen her iki sınırdan sonra teşekkül etmiş olan siyasi oluşumlar, ta ki ömürlerinin bitimine kadar, ilk anda yaşanan

⁴⁰ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer*, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 93.

⁴¹ Cahen, *İslamiyet*, s. 35.

heyecanlı fütuhatin meyvelerini yemekle ve mümkün olduğunca mülkü baki tutma çabasıyla iştilal etmişlerdir. Şüphesiz Araplardaki çıkış faktörü olan din, hilafet adı altında birleştirici bir ideal olarak bazen silik bazen baskın bir şekilde her daim etkisini göstermişken, Moğollarda uzunca bir süre adeta kült hâline gelen Yasa aynı işlevi yerine getirmiştir. Bir zaman sonra batıya gelen Moğolların İslamlaşması ise kültürün baskın karakterinden başka bir şey değildir.

18. yüzyıldan itibaren Montesquieu, Voltaire gibi düşünürlerin ortaya attığı fikirler ile gündeme gelen karşılaştırmalı tarih metodu, bir sonraki yüzyılda Karl Marx ve Max Weber tarafından sahiplenilmiş, yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında ise Marc Bloch ve Lucien Febvre gibi isimlerin çabalarıyla kurulan Annales Okulu/Ekolü'nün tesiriyle sistematik bir hâle kavuşmuştur.⁴²

İslam dünyası söz konusu olduğunda ise, bu bakışın Batı'da bir yöntem olarak ortaya konulmasından çok önce bazı örneklerinin verildiği görülecektir. İbn Haldun'un Mukaddimesi buna güzel bir misal teşkil eder. O dış dünyaya olan merakını eserine fazlasıyla yansıtmıştır. Dolayısıyla bu metodun ortaya çıkışına farklı kültürlerin merak edilmesinin yol açtığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tarih metodolojisinin önemli isimlerinden Marc Bloch, karşılaştırmalı tarih konusunda yazdığı bir makalede, Fransız düşünür Ernest Renan (ö. 1892)'a ait "Tarihsel benzerlikler her zaman ilişkiyi gerektirmezler"⁴³ sözünü hatırlatmıştır. Bu manada çalışmamız için seçilen iki topluma bakıldığında zamansal ve mekânsal bir uçurumun olduğu rahatlıkla görülecektir. Zira çoğu konuda ilk İslam Devleti bahsinde Hz. Ali (ö. 661); diğer taraftan Moğollar tarafında ise Mönge (ö. 1259)'nin ölümü bir sınır teşkil edecektir. Nitekim iki toplumun atağa geçmesinden önceki yapıları ve hızlı yayılma kabiliyetleri zaman ve mekân farklılığını bize unutturarak bu mütevazı eserin ortaya çıkması için başlıca esin kaynağını oluşturmuştur.

---

⁴² Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 462-469; Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarihyazımı*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 53 vd.

⁴³ Marc Bloch, "Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin", çev. Ali Boratav, *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, Der. Ali Boratav, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, s. 50.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP VE MOĞOL TOPLUMUNUN İÇ DİNAMİKLERİ

1.1. Kökenler

Devletler ve ırkların devamı için sağlam bir kökene ihtiyaç vardır. Bu bağlamda Araplar ve Moğollar yüzyıllardır varlığını devam ettiren çok eski kökenlere sahip önemli ırklardandır. Bu önemi doğrular şekilde, ilim âlemince oldukça rağbet gören Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki "Arap" maddesinde tarihte Arapların kurmuş olduğu devletlerin sayısı oldukça kabarıktır. Madde yazarı Yıldız, bunların sayısını İslam'dan önce 8, İslami devirde 28, günümüzde ise 21 olarak vermiştir.⁴⁴ Bunlar arasında Hicret'ten sonra temelleri atılan İslam Devleti'nin Müslümanlar nazarındaki önemi tartışılmazdır. Peygamberin ölümünün ardından yaşanan ve Hulefa-yı Raşidin adı verilen dönem ile Emeviler ve Abbasiler yine bu kabildendir. Mezkûr ansiklopedinin "Moğollar" maddesi yazarı Özgüdenli ise Moğol asıllı devletlerin isimlerini Hsien-pi, Juan-juanlar, Cürcenler, Kitanlar, Karahıtaylar ve Büyük Moğol Devleti olarak zikretmiştir.⁴⁵ Sonraki süreçte bilindiği üzere Altın Orda, İlhanlılar ve Çağataylılar ortaya çıkmıştır. Herkesçe kabul edileceği üzere, peygamberin önderliğinde temelleri atılan İslam Devleti'nin Müslümanların hafızasında, Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Büyük Moğol Devleti'nin ise tüm Moğol halkları için ayrı bir önemi vardır.

Arapların Samî kökenli oldukları ve Arapça'nın da Sami dillerinin en gelişmiş bulunduğu konusunda araştırmacılar genel itibarıyla ittifak etmektedirler.⁴⁶ Tüm köken araştırmalarında akla gelebilecek muhtemel karanlık noktalar Araplar için de geçerlidir. Asıl yurtlarının Arabistan olduğu kabul ediliyorsa da yapılacak olan arkeolojik çalışmalar ile bu mevzunun daha da netleşmesi ihtimal dâhilindedir.⁴⁷ Tıpkı kökenleri gibi Arap kelimesinin menşeinin de tartışmalı olduğu açıktır.⁴⁸ Mezopotamyalıların Fırat'ın batısında yaşayanlar için Sami kökenli ve "batı" anlamına gelen bu kelimeyi kullandıkları tarzındaki görüş Hakkı Dursun Yıldız tarafından zayıf temelli görülmüştür. Kelimenin coğrafyanın sunduğu imkânlarla

⁴⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 275.

⁴⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 225.

⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Yayınları, Ankara 2003, s. 20.

⁴⁷ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 35.

⁴⁸ Lewis, "etnik terimlerin tarifleri güçtür; Arap terimi de tarifi en güç olanlardandır" diyerek konunun problemli yanına temas etmiştir. Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 17.

uyumlu olarak göçebelikle alakasının bulunduğu tarzındaki görüş bu bakımdan kendi içerisinde daha tutarlıdır. Buna göre Arap kelimesi, “kara ülkesi” veya “step” anlamına gelen arabha veyahut göçebelerin hayatını ifade eden “erebhe”den türemiştir. Kelime ilk olarak M.Ö. 9. yüzyılın ortasında Asur kralı III. Salmanasar’ın Suriye’de kazandığı başarıların anısına dikilen kitabede kullanılmıştır. Bundan başka, Arapların yine milattan önceki devirlerde Asurlularla biraz daha uzun ve Babil Krallığı ile daha kısa olmak üzere mücadeleler yaşadığına şahit olunur. Büyük İskender’in de çıktığı Asya seferinde Kuzey Arabistan’ı kısa süre hâkimiyet altına aldığı düşünülmektedir. Sonraki asırlarda Roma İmparatorluğu, Nebati ve Palmira krallıklarıyla ilişkiler kurmuş hatta Yemen için epey istekli olmuşsa da Arabistan içleriyle herhangi bir temas kuramamıştır.⁴⁹

Ad, Semud, Medyen ve daha bir kısmı Kur’an’da ismi geçen ancak soyları devam etmeyen Arap kabilelerine Arab-ı baide; soyları süren Arap kabilelerine ise Arab-ı bakiye denmektedir. Sonuncuların yine iki farklı kola ayrıldığını kaynaklar belirtmişlerdir. Bunlardan ilki Arab-ı aribe olup Nuh’un oğlu Sam’ın soyundan gelenlerdir ve Kahtaniler olarak bilinirler. En meşhur kabileleri ise Cürhümlüler’dir. Arab-ı müstaribe ise Araplaşanlardır. Tevrat ve Kur’an’ın şahitliğine göre, Hz. İbrahim Mısırlı cariye Hacer ile evlenmiş, doğan çocukları İsmail de annesiyle beraber Mekke’ye gelmiştir. Hz. İsmail Cürhümlüler ile evlilik ilişkisi kurmuştur ki, peygamberin soyu da işte buraya dayanmaktadır.⁵⁰ Adnan, peygamberin yirmi birinci göbekten atasıdır. Hz. İsmail-Adnan arasındaki isimler karanlıksa da genelde Adnan’dan Hz. Muhammed’e varan isimlerin eksiksiz bilindiği ifade edilmektedir.⁵¹

Yukarıda belki detay gibi görülebilecek bilgilerden daha fazla şeyler Arapların kökeni konusunda biliniyorsa da durum Moğollarda biraz farklıdır. Arapların milattan önceki devirleri ile ilgili kutsal metinlerin ve diğer kaynakların şahitliği söz konusu iken, Moğolların miladi 6. yüzyıldan önceki tarihleri oldukça karanlıktır. Mitolojik öğeler Araplarda olduğundan çok Moğolların kökeninde göze çarpar. Moğol kelimesi ilk defa 7 yüzyılda o da Çin kayıtlarında Meng-wu ve Meng-wa şeklinde geçmektedir. Kelime, devlet-hanedan ismi olarak Cengiz zamanında;

⁴⁹ Yıldız, “Arap”, s. 272; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 19-21, 27-28.

⁵⁰ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I, s. 432. Hamidullah’ın deyişiyle Hz. Muhammed, “Babilili, Mısırlı, Arap çeşitli insan ırklarından unsurlar taşımaktaydı ve böylece aile her türlü dar peşin hükümlerden öte kalmıştı.” Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 28.

⁵¹ İbnü’l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 35-36; Yıldız, “Arap”, s. 273; Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 31.

millet adı olarak ise sonraki devirlerde kullanılmıştır.⁵² Asya Hun Devleti'nin tarihteki rolünü tamamlamasıyla Moğol asıllı Hsien-pi ve Juan-juanlar M.S. 3 ve 6. yüzyıllar arasında Asya'da varlık göstermişlerdir. Moğollar bundan sonra daha kudretli siyasi teşekküller olan Göktürkler ve Uygurlar içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁵³ Bugün Moğol isminin çağrıştırdığı etkiyi şüphesiz doğuran kişi Cengiz Han olmuştur.

Nesebe önem vermek Sami kavimlerinin ayırıcı özelliklerinden birini teşkil etmektedir. Bu kavimler içerisinde soy konusunu en fazla ön plana çıkaran Araplar olmuş hatta bunu bir ilim derecesine vordürmüşlerdir.⁵⁴ Dolayısıyla ileriki süreçte bu birikim ensab kitaplarının ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Asabiyetin en belirgin yansıması olan neseb cetvelleri çeşitli Arap kabilelerinin birbirlerine karşı izledikleri siyasetin temel argümanı hâline gelmiştir. Dolayısıyla Araplarda soyun kutsallığı olgusunun ortaya çıkması çoğu zaman düşünüldüğü gibi Hz. Peygamberin onlar arasından çıkmasıyla ilişkili değildir, aksine peygamberden çok önceleri söz konusu çizelgeler adeta bir inanç esası olarak kabul edilmiştir.⁵⁵

Araplardaki neseb ilmiyle alakadar tarihte ve modern zamanda farklı fikirler ileri sürülmüştür. İbn Nedim (ö. 995) ve İbn Hazm (ö. 1064) gibi isimler tarihte Araplardaki neseb konusuna şüpheli yaklaşan âlimlerin başında gelmişlerdir. Onlara göre, Muhammed b. İshak, İbn Kuteybe ve İbnü'l-Kelbi gibi siyer yazıcıları ve nesebçiler uydurma şeyleri eserleri içerisine nakletmişlerdir. Örneğin İbn Hazm, soyu Hz. İsmail ve Hz. İshak'a uzanan bir insanın dahi olmadığını, dolayısıyla Hz. Nuh hatta Hz. Âdem ile ilişkilendirilen çizelgelerin değersiz olduğunu ileri sürmüştür. Modern zamanda ise Alman şarkiyatçı Nöldeke ve yine başka oryantalistler Smith ve Nicholson bu konuya dair şüphelerini en açık şekilde ifade etmişlerdir. Özetle onlar, Araplar için kabileciliğin önemli olduğunu kabul etmekteyseler de, eldeki mevcut neseb çizelgelerine eklemeler olduğunu belirtmişlerdir. Yine bu konuda ciddi tereddüde sahip olan araştırmacılar, özellikle Emeviler zamanında söz konusu soy cetvellerinin son şeklini aldığını ifade

⁵² M. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 243.

⁵³ Bu konu hakkında bkz. Enkhbat Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6. ve 9. Yüzyıllarda)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

⁵⁴ Taberi, bu eski ilmin kaynağını ehl-i kitaba bağlar. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 55.

⁵⁵ Âdem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 56, 62.

etmişlerdir. Buna karşın bir kısım İslam tarihçileri Emeviler dönemine kadar bunların müttekâmil seviyeye ulaştığını ve artık o zamanda “bilgi olmaktan çıkıp inanç esası hâline” geldiğini vurgulamışlardır. Nitekim Apak, en anlaşılabilir biçimde durumu şöyle izah etmiştir: “Asabiyet konusunda asıl olan, tarihi gerçeklere uygunluk değil, bu konuda tereddütsüz bir inanca sahip olmaktır.”⁵⁶

Bizi burada asıl ilgilendiren konu neseb cetvellerinin hangi oranda gerçeği yansıttığı değildir; aksine eldeki malzemenin değişik siyasi ve sosyal olaylar karşısında amaçlara ne şekilde hizmet ettiği meselesidir. Şüphesiz ki Hz. Peygamberin Kureyş kabilesi içerisinden çıkması bugün Müslümanların çoğunun hatta daha ziyade gayri Arap halkların tümünün Kureyş’e olan sempatisinin temel kaynağı durumundadır. Ancak peygamber zamanındaki asabiyetin boyutları bugün bizim ona biçtiğimiz rolden kat be kat fazladır. Dayanışma duygusu yönünden bakıldığında asabiyetin olumlu tarafları varsa da Hz. Muhammed’in mesajının içeriği dönemin toplumun dinamiklerini derinden sarstığından, ne yazık ki o asabiyetin çoğu zaman dezavantajlarıyla karşılaşmıştır.⁵⁷ Peygamberin yanında İslam’a ilk girenlerin isimleri kötü şeyleri çağrıştırıyorsa, o bu isimleri de eskiyi hatırlatmaması adına değiştirmek isterdi. Nitekim çoğu sahabenin adı “...kölesi”, “...kulu”⁵⁸ gibi meşhur put isimleriyle bezenmiş iken, onlara tevhide uyumlu isimler bizzat peygamber tarafından konulmuştu. Ancak peygamber, Benî Zeniye (Zinakâroğulları) kabilesi Müslüman olmasına rağmen aynı tasarrufu onlar üzerinde gerçekleştirememiştir.⁵⁹ Nitekim İbn İshak da hac zamanı Mekke’ye gelen insanların “Ben filan oğlu filanım, şöyle yaptım, babam şöyle yaptı, dedem şöyle yaptı” şeklinde sözler sarf ederek soylarıyla övündüklerinden bahsetmiştir.⁶⁰ Arap şairlerin de günlük hayatın bütün meşgaleleri arasında hatta savaşlarda yaptıkları bundan başka bir şey değildir. Yine

---

⁵⁶ Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, s. 62-69. Lewis de “mensubiyetin kökenden ziyade itikada bağlı olduğunu” ifade etmiştir. Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 23. Gumilev’in bu konuya dair yaklaşımı da oldukça önemlidir: “Göçebelerin tarih algılaması da bizimkine benzemiyordu. Onlar nazarında tarih, bir boyun şeceresinden ibaretti ve onun da ayar düğmesi, olaylar veya kurumlar değil, ölümlü atalardı.” L. N. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 52.

⁵⁷ Asabiyetin peygamberin hayatındaki olumlu örnekleri de yok değildir. İslam’a girmemesine rağmen amca Ebu Talib’in yeğenini kollaması ve Hz. Hamza’nın İslam’a girişindeki anlatılan rivayetler asabiyetin peygamber lehine olan taraflarındandır. Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, s. 98-100.

⁵⁸ İbnü’l-Kelbi, isimlerin başındaki “Abd” kullanımının putlarla ilişkisi konusunda bir şey bilmediğini söylemiştir. İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 66.

⁵⁹ İbn Sad, *Tabakat*, I, çev. Heyet, Siyer Yayınları, 2016, s. 292.

⁶⁰ İbn İshak, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, s. 150.

örneğin adam öldüren bir kişinin ferdi suçtan ceza alacağı yere bu suçu bütün kabilenin üzerine alması da aynı histen kaynaklanmaktadır. Nitekim kabileler arasındaki bu savaşlara Eyyamü'l-Arab⁶¹ denmiştir.

Peygamberin dördüncü cedden atası olan Kusay b. Kilab (ö. 480?), Mekke'ye hâkim durumda olan Huzaa kabilesinin lideri Huleyl'in kızı Hubba ile evlenerek önemli bir figür olarak belirmişti.⁶² Sonrasında Huzaalıları sindirmek için Bizans'a müracaat etmişti.⁶³ Hubba'dan Abdümenaf, Abdüddar, Abdüluzza ve Abdülkusay adlarında dört çocuğu olan Kusay, Kureyş'i Mekke'ye yerleştirdiğinden ötürü mücemmî (birleştirici) lakabını almıştı.⁶⁴ Ancak onun birleştirici vasfı çok geçmeden oğulları arasında önemini yitirmişti. Kâbe hizmetleri nedeniyle Abdümenaf'ın iki oğlu Haşim ve Abdüşşems arasında başlayan rekabet, Abdüşşems'in ölümünden sonra oğlu Ümeyye ile amcası Haşim arasında neredeyse açıktan bir savaşa dönüşmüştü. İki taraf birbiriyle bundan sonra çok kez bir araya gelse de Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları mücadelesi işte bu şekilde bir daha çözülmek üzere başlamıştı.⁶⁵ Bedir, Uhud ve Hendek bir yandan müşriklerle Müslümanların savaşı iken bir yandan da Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları arasındaki rekabetin yansımasıydı. Hatta Bedir Savaşı Ümeyyeoğulları arasında öyle bir etki bırakmıştı ki, ne var ki 680'deki Kerbela Olayı Ümeyyeoğulları'nın önemli bir kısmının yüreğine sanki su serpmişti.⁶⁶ Üzücüdür ki, peygamberin "asabiyet, bir kişinin kavminin haksız davranışına arka çıkmasıdır"⁶⁷ tespiti bu olay ile kendisini en açık şekilde göstermiştir. Ancak bu türden asabiyete olumsuz örnekler peygamberin bu noktada başarısız olduğu anlamına gelmemelidir. Aksine o kabilelerin enerjilerini birbirlerine karşı tüketmelerinin önüne geçerek onları Allah için savaşmaya sevk etmiştir.

Arap tarihine dair Hz. İsmail'in annesiyle birlikte koyulduğu macerayla başlatabileceğimiz en azından tartışmaya yol açacak kadar mesele olmasına rağmen, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Moğolların eski tarihiyle ilgili bildiklerimiz kısıtlıdır.

⁶¹ Bkz. Mehmet Ali Kapar, "Eyyamü'l-Arab", *DİA*, C. 12, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 14-16.

⁶² İbn-i Hişam, *Siret*, I, s. 165-166; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 25.

⁶³ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 32.

⁶⁴ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, s. 29-31; İbn-i Hişam, *Siret*, I, s. 174; Ali Osman Ateş, "Kusay b. Kilab", *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 461; İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 42.

⁶⁵ Bkz. Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, s. 88 vd.

⁶⁶ Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, s. 307 vd.

⁶⁷ Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, s. 105.

12. yüzyılın ortasına yakın bir Kabul ve yüzyılın ortasında onun oğlu Kutula ismi bilinir.⁶⁸ Kutula'nın yeğeni de Cengiz Han'ın babası Yesügey'dir. Baba Yesügey, Timuçin-üge adında esir aldığı bir Tatar'ın ismini vermiştir oğluna. Yesügey, Borcigin boyundan Kiyat kabilesinin lideriydi. Bir gün yolda rastladığı bir Merkitli adamın yanındaki Höelün'ü kaçırmış ve kadın ona Temuçin'i doğurmuştu. Temuçin doğduğunda avucunda “aşık kemiğine benzeyen bir kan pıhtısı” vardı.⁶⁹ Görüldüğü üzere Moğollarda köken üzerine birkaç isim zikrettikten hemen sonra efsanevi öğeler kendini belli eder. Yine değerli Moğol uzmanı Roux'un pek itibar etmediği bir anlatıya göre, Temuçin adı ailenin iştiğal ettiği “demircilik” mesleğinden neşet etmiştir. Bu da şüphesiz Reşidüddin tarafından kayda geçirilen ve Moğollara uyarlanan Ergenekon Efsanesi'ni akıllara getirir. Efsaneye göre, çok önceleri komşuları tarafından saldırıya uğrayan Moğollardan iki erkek ve iki kadın hayatta kalmış, onlar da dağlar ve ormanlarla çevrili Ergenekon Vadisi'nde zamanla çoğalmışlardı. Kralları Börte Çine (bozkurt, mavi kurt) idi ve artık vadiye sığmayacak kadar çoğaldıklarında dağdaki demir madenini eriterek oradan çıkmışlardı. İkinci bir efsanede ise yine Börte Çine (mavi kurt) ile Koa Maral (dişi geyik) baş aktörlerdir. Gizli Tarih'e göre, Gök'ün emriyle doğan ve deniz ötesinden gelen Börte Çine Burkan Kaldun'da konaklamış ve eşi Koa Maral'dan Bataci Han dünyaya gelmiştir. Bataci Han'ın başında bulunduğu soy ağacının son iki erkek üyesi ise Duva Sokor ve Dobun Mergen'dir. Sonra Dobun Mergen yine Burkan Kaldun'da rastladığı Alan Koa ile evlenir ve kadının iki çocuğu olur. Alan Koa, kocasının ölümünün ardından babasız üç çocuk daha dünyaya getirir ve Dobun Mergen'den olan iki çocuğuna, çadırın tepesinden giren bir adam (ışık) sayesinde bu çocuklarının doğduğunu söyler.⁷⁰

Baba Yesügey, oğlu henüz dokuz yaşında iken Tatarlar tarafından zehirlenmiş ve ölmüştü. Bundan sonra Temuçin'in macerası hakkında kırıntı kabilinden bilgiler vardır. Annesi ve kardeşleriyle yalnız kalan Temuçin, kardeşi Cuci Kasar ile birlikte hırsızlık yapan üvey kardeşleri Bekter'i öldürürler. Sonra Cengiz Tayciutlara esir düşer ve kurtulur; önceden nişanlısı olan Börte ile bir evlilik yapar; arkasından babası Yesügey'in yaptığı fiilin diyetini Cengiz öder ve Börte Merkitler tarafından kaçırlır. Bu arada Temuçin ve yanındakilerin tek sığınağı

⁶⁸ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, I, s. 248, 251 vd.

⁶⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 16-19.

⁷⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 3-8; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, I, s. 218-221.

Burkan Kaldun'dur.⁷¹ Arkasından Kerayitli Tuğrul ve Caciratlardan Camuka ile birlik olan Temuçin eşini kurtarmayı başarmıştır.⁷² “Tarihte ikili iktidarlar nadiren iyi yürümüştür”⁷³ der Roux. Dolayısıyla bundan sonra Temuçin’i “Cengiz Han” (evrensel kral) yapacak gelişmeler yaşanacaktır.

Yaşadıkları yüzyıl itibarıyla bir kıyaslama yapıldığında esasında Moğolların tarihinin daha aydınlık olması beklenirken, bu durum Araplar için söz konusudur.⁷⁴ Bunun da birkaç sebebi bulunmaktadır. Coğrafya itibarıyla Arabistan Orta Asya’ya göre daha ziyade dışa kapalı bir görünüm arz etmiştir. Elbette tüccarların yarattıkları bir hareketlilik söz konusu olsa da siyasi olarak özellikle Hicaz’ın tek elden yönetilmekten masun olması böyle bir sonuç ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla etnik karışım burada daha az yaşanmıştır. Hitti’nin deyişiyle “tarihen bilinen bütün devirler boyunca Arabistan halkı, gerçekte aynı ve değişmeden kalabilmiştir.”⁷⁵ Aynı durum Moğolistan için geçerli değildir ve halkların birbirleriyle münasebeti orada daha sıkı olmuştur. Moğolların 12. yüzyıl öncesinde önemsiz bir toplum olmalarının da bunda etkisi büyüktür. Moğolların kökeniyle ilgili efsane kabilinden anlatılardan sonra Cengiz Han’ın serüveni ile ilgili bilgiler kitaplar arasında daha fazla yekûn tutmaktadır. Bir bakıma aslında Moğollar için her şey o zaman başlamaktadır. Muhtemelen sözlü anlatımda Moğol çocuklarına atalarından çokça bahsediyorlar ve onlar geçmişleri hakkında bilgi sahibi oluyorlardı. Ancak bizim bugün Göktürkler, Hunlar ve daha başka birçok Asya halkı hakkında yaşadığımız durum ne yazık ki Moğollar için de geçerlidir. Gizli Tarih’ten başka neredeyse kendilerinden bir şey kalmayışı ne demek istediğimizi aslında özetlemektedir. Araplara baktığımızda ise durum bunun tam tersi istikamettedir. Kısa sürede yerleşik kültüre sahip alanların fethi Arapların karşısına yepyeni imkânlar sunmuş ve çok erken bir zamanda önemli bir literatür ortaya çıkmıştır. Arap tarihi yazılırken Hz. Muhammed’in atalarının da işin içinde olması durumu ister istemez daha hassas kılmıştır. Peygamberin beş yüzüncü nenesinin dahi salih ameller işleyen bir kadın olarak tespit edildiğiyle ilgili

⁷¹ Merkitlerden kaçan Cengiz Han’ın Burkan Kaldun’a sığınması ve orada Tanrı’ya yakarması belki de Moğollarda dağ kültürünü ön plana çıkaran en popüler örneklerden birini teşkil eder. Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 246.

⁷² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 21, 43 vd.

⁷³ Bkz. Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 73-94.

⁷⁴ Hatta E. Renan, bir 16. yüzyıl reformcusu kadar Hz. Muhammed’in hayatının detaylarıyla bilindiğine dikkat çekmiştir. Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 53.

⁷⁵ Ph. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 37.

abartılı rivayetler hep bu kabildendir.⁷⁶ Söz konusu iki toplumun karşılaştırılması aslında birçok bakımdan önemlidir. Gerek Araplar gerekse Moğollar kendilerini seçilmiş millet olarak görürler. Araplarda bunun kaynağı içlerinden bir peygamber çıkmış olmasıdır. Fakat kabilecilik duygusunun yoğunluğundan ötürü Cebrail bir tercih daha yaparak içlerinden Haşimoğullarını seçmiştir. Hatta “Kureyş sevgisinin imandan olması” gerektiği yönünde İslam ile hiçbir şekilde bağdaşmayan kabuller de bulunmaktadır.⁷⁷ Hemen bütün Türk kavimlerinde bulunan ve hâkimiyet anlayışının yansıması olarak niteleyebileceğimiz seçilmiş millet inancı Moğollarda da oldukça baskın bir inançtır. Bir kısım araştırmacılar bunun Çin menşeli olduğunu düşünseler de Türk etkisinin olduğu açıktır. Gizli Tarih’in de tasdik ettiği gibi Gök dünyayı tanzim etme görevini Cengiz Han’a vermiştir.⁷⁸

Buradan şu sonuç ortaya çıkmaktadır ki, milletlerin esasında çoğunun kökeninde kutsallık izleri oldukça belirgindir. Medine’de teşekkül eden İslam devleti için bu kaçınılmaz bir sonuçtur, ancak ilahi dinler ile araları uzun süre mesafeli kalan Moğolların dahi efsanelerle dolu olan kökenlerinde bir kutsanmışlık söz konusudur. Bu aynı zamanda bir hareket noktasıdır. Zira iki millet de yayılmalarını aynı temeller üzerine bina etmişlerdir. Bir anlamda soylu geçmiş aynı zamanda soylu geleceğin teminatı olarak görülmüştür. Belki iki taraf arasında bir hak ile batıl ayrımı söz konusudur, ancak onların düşmanlarının bunu takdir edecek vakitleri ve kabiliyetleri uzun süre olmamıştır.

1.2. Tarih-Coğrafya ve Tabiat

Çevresel faktörlerin insanlar üzerindeki etkisi meselesine en fazla yoğunlaşan tarih-coğrafya yazarlarından biri şüphesiz İbn Haldun olmuştur. Fakat diğer toplumlarla ilişkilerin, farklı inançların ve daha başka birçok unsurun göz ardı edilmesi nedeniyle İbn Haldun’un yedi iklim teorisi epey eleştiriye uğramıştır.⁷⁹

⁷⁶ Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 48.

⁷⁷ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 48 (Ayrıca dipnot 43). Şüphesiz bu yaklaşım, temel dayanağı Kur’an ve sünnet olan İslam ile bağdaşmaz. “Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı” (Maide 48) ayeti bu durumu açıklığa kavuşturmuştur. Hamidullah ise Araplarda söz konusu duygunun o kadar da baskın olduğu kanaatinde değildir. Ona göre, “Araplar kendilerini ne ‘Göğün Oğulları’ ne ‘Allah’ın seçkinleri’ ve ne de tabiat itibarıyla diğer bütün insanların köle, kendilerinin ise efendi takdir oluduklarını düşünüyorlardı.” Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 22.

⁷⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 56.

⁷⁹ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 230 vd. Esasında öteden beri insanları bir sınıflandırma çabası olmuştur. Bu kimi zaman iklimlere, kimi zaman ırklara kimi zaman da din mensubu olup olmayanlar şeklinde karşımıza çıkmıştır. Bkz.

Dolayısıyla bu başlık altında, etrafında oldukça tartışma dönen sırf çevresel determinizm kaynaklı bir bakış sergilenmeyecektir. Elbette ki Araplar ve Moğollar fiziki şartların belki de en güç olduğu alanlarda yaşamak zorundaydılar ve bu yaşam tarzını kendilerine kolay kılmak hususunda yüzyıllardır fazlasıyla ustalaşmışlardı.

Hitti'nin “*Vüs'at ve genişlik itibariyle Arabistanla mukayese edilebilen hiçbir ülke ve bunun yanında tarihi ehemmiyet ve alaka bakımından Araplarla karşılaştırılabilecek hiçbir insan zümresi, Modern Çağ'da Arabistan ve Araplar kadar az tetkik ve mütalaa edilmiş değildir. Karşımızda Avrupa kıtasının takriben dörtte biri, Amerika Birleşik Devletleri'nin ise üçte biri genişliğinde bir ülke mevcut bulunmasına rağmen bu memleket hakkında bilinenler, bilinmeyenlerle kabili kıyas olmayacak derecede sınırlıdır*”⁸⁰ tespiti üzerinden yarım asır geçmiş, bu zaman zarfında Arabistan üzerine özellikle de İslam'dan sonraki gelişmeler odaklı birçok çalışma yapılmıştır. Araplar sadece Arap yarımadasında değil yüzyıllarca yarımadaının çevrelerinde de yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fakat çoğunluk Arap yarımadasında yaşadığı için en kabul gören vatanları burası olarak takdir edilmiştir.⁸¹ Birçok yazar Arap yarımadasının sınırları konusunda farklı yorumlarda bulunmuşlardır.⁸² Fakat en genel hatlarıyla “doğudan Uman ve Basra körfezleri, güneyden Arap denizi ve Aden körfezi, batıdan da Kızıldeniz ve Akabe körfezi”⁸³ ile çevrilidir.

Arabistan yarımadasını konu edinen araştırmacıların hem Arapları kuzeyli güneyli diye hem de bizzat yarımadayı bilinçli olarak kuzey ve güney olarak böldüklerine şahit olunmaktadır. Güney Arapları Kahtaniler (Yemenliler), kuzey Arapları ise Adnaniler olarak bilinmektedir. İki taraf arasında göçler yoluyla gelen bir karışım söz konusuysa da güneydekilerin yerleşik olduğu ve kültürel olarak

---

Şehristanî, *Milel ve Nihal İslam Kelamı ve Mezhepleri*, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 23.

⁸⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 31. Daha yakın bir zamanda aynı zorluğa Hakkı Dursun Yıldız da değinmiştir. Nitekim o, Mısır, Filistin ve Mezopotamya'da yapılan arkeolojik çalışmaların benzerinin Arabistan'da icra edilmesine kadar söylenecek olan her şeyde temkinli davranılmasının önemine dikkat çekmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, “Arabistan”, *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 252.

⁸¹ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi Yayınları, Ankara, 1976, s. 27; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 37.

⁸² el-Bekri, *Cahiliye Arapları*, çev. Levent Öztürk, İz Yayınları, İstanbul 1998, s. 25.

⁸³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 31; İstahri Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 11 vd.; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, s. 89 vd.; Ebü'l-Fida, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s. 84; Kudret Büyükoçkun, “Arabistan”, *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 249; Besim Darkot, “Arabistan”, *İA*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 473; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 33.

Habeşlilerden etkilendikleri düşünülmektedir. Güney Arabistan'da milattan önce ikinci binyılın ortalarında kurulmuş olan Main Devleti ticarete önem vermiş, Hint ve Çin'in mallarının Mısır, Filistin ve Suriye'ye aktarılmasına aracılık etmiştir. Main Devleti'nin yerini alan Sebe Devleti ise ticarete ek olarak önemli ölçüde ziraatla da uğraşarak Me'rib Seddi'ni inşa etmişlerdir. Onların Afrika ile de ciddi münasebetler kurdukları ifade edilmektedir. Sebe'nin yerini alan savaşçı Himyeriler yarımada yayılma imkânı bulan Musevilikten etkilenmişler, hatta son kralları Zûnüvas bu politikasından ötürü Hristiyan olan Habeşlilerle anlaşmazlığa düşmüştür.⁸⁴ Habeş Aksum Kralı Kaleb de 527 yılında Himyeriler'i ortadan kaldırmıştır. Böylece Habeşlilerin meşhur Yemen valileri olan ve Fil Hadisesi ile ismi hafızalara kazınan Ebrehe'nin⁸⁵ doğacağı bir ortam bu şekilde hazırlanmıştır. Kitabelerden anlaşıldığına göre, Güney Arabistan'da iktisadi hayat tarım üzerine bina edilmişti. Babadan oğula geçen bir yönetim tarzı vardı. Hükümdarların tanrısallığı söz konusu değildi ve çok tanrılı bir inanç düzeni hâkimdi.⁸⁶

Kuzey Arabistan'da kurulduğu bilinen ilk devlet ise milattan önceki dördüncü yüzyılda orta çıkan Nabatiler idi. Kuzey Arabistan'ın coğrafya itibarıyla daha güçlü devletlere sınırı bulunuyordu. Nitekim Nabatiler'e de M.S. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu son vermişti. Ardından bölgede kurulan Tedmürlüler ise bir başka büyük imparatorluk yani Sasaniler ile ilişki içindeydiler. Ancak onları da Roma İmparatorluğu ortadan kaldırmıştı. Görüldüğü gibi Sasanilerin günümüz İran-Irak coğrafyasında kurulmasıyla Kuzey Arabistan'daki hâkimiyet mücadelesi Bizans ve Sasaniler arasında geçmeye başlamıştı. Her ikisi de 3. yüzyılda kurulan Gassaniler ve Hirelilerden ilki Bizans'ın, ikincisi ise Sasanilerin bölgedeki ileri karakolu vazifesini üstlenmişlerdi.⁸⁷

Yukarıda zikredilen güney ve kuzey Arabistan'daki zayıf ama değişken siyasi hareketlilik, Mekke, Yesrib ve Taif üçlüsünün bulunduğu Hicaz bölgesinde mevcut olmamıştı. Mekke'nin ilk sakinleri Amalika kabilesi ve onları buradan süren Cürhümlüler idi. Daha önce değinildiği gibi Hz. İsmail Cürhümlülerden bir kızla

---

⁸⁴ İbn-i Hişam, *Siret*, I, s. 72.

⁸⁵ İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 108 vd.

⁸⁶ Yıldız, "Arabistan", s. 253; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 38-39.

⁸⁷ Yıldız, "Arabistan", s. 254; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 40-41.

evlenmişti. Cürhümlülülere de Huzaa kabilesi yerinden etmiş, peygamberin yakın atası Kusay da Huzaaluların son reisinin kızıyla bir evlilik tesis etmişti.⁸⁸

Özellikle Orta ve Kuzey Arabistan coğrafyasının önemli bir kısmını sadece üç harfli bir tanımlamaya olanak veren “çöl” oluşumunun yarımadanın bu kesiminde ne zamandan beridir egemen olduğu konusunda fikir birliği yoktur. Bölgenin eskiden ziraat için elverişli bir yarımada olabileceği de düşünülmektedir.⁸⁹ Dolayısıyla burada yaşayan insanlar çöl şartlarının zorlaması sonucunda bedevi bir kabile hayatı yaşamak zorunda kalmışlardır. Bedeviler özgürlüklerine düşkün oldukları için ve tek bir elden yönetilmeye razı olamadıklarından krallık rejimi bu coğrafyada oluşmamıştır.⁹⁰

İbn Haldun’un en çok üzerinde durduğu coğrafyanın insan yaşayışı üzerindeki etkisi burada kendisini belirgin bir şekilde göstermiştir. Doğusunda Basra Körfezi, batısında Kızıldeniz olmasına rağmen oldukça kurak iklimin egemen olduğu Arabistan’da kıtlık zamanları bazen çok uzun yıllara yayılmıştır. Bu arada Belazuri’nin⁹¹ kaydettiği Mekke’yi etkisi altına alan su baskınlarına da şahit olunmaktadır. Sıcaklık ortalaması Hicaz’da 50-55, Medine’de ise 40 derecedir. İklim bakımından yerleşimi daha elverişli serin yerler Taif ve Yemen’in önemli şehri Sana’dır.⁹² Hitti kitabında bugün Arabistan ile özdeşleşen ancak “doğru bilinen yanlışlar” kabilinden birçok notu aktarmıştır. Bir ara peygambere de sığınak olan Taif’in üzüm bağları miladi 4. yüzyılda Mezopotamya’dan, Medine ile adı özdeşleşen hurma yine Mezopotamya’dan, Yemenle adı anılan kahve 14. yüzyılda Habeşistan’dan bu topraklara gelmiştir. Bugün “Arap Atı” terkibi iyice yerleşmesine rağmen, at yine milattan hemen önce Suriye’den getirilmiştir. Coğrafya ile doğru olarak özdeşleşen tek hayvan ise devedir. Deve, Arapların sosyal, siyasi ve askeri olmak üzere neredeyse bütün ilişkilerinde kendine sağlam bir zemin bulmuştur. Barış zamanlarında eti yiyecek, sütü içecek olarak; anlaşmazlıklarda bizzat kendisi kan

⁸⁸ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 29; Yıldız, “Arabistan”, s. 254.

⁸⁹ Yıldız, “Arabistan”, s. 252.

⁹⁰ Krallık yönetimi Arapların kimliğine uyan bir yönetim tarzı değildi. Zira kral olursa güvenlerini tek bir kişiye yüklemek zorunda kalacaklardı. Bu da kabile yöneticilerinin ve yüzyılların soy bağının sorgulanması anlamına gelirdi. Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, s. 306.

⁹¹ Belazuri, *Fütûhu’l Büldan*, s. 60-61. Arabistan’da iklimin azizliği kendisini yüzyıllar geçse de hissettirmektedir. Zira en son 2018 yılındaki sel baskınında en az 14 kişi hayatını yitirmiştir.

⁹² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 41, 45; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 22, 28; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, s. 97, 104; Ebü’l-Fida, *Ebü’l-Fida Coğrafyası*, s. 98-99.

diyeti ve tazminat olarak kullanılmıştır. Yine derisi, yünü ve gübresi Arapların hayatlarını idame ettirebilmeleri için hayati bir önem taşımıştır.⁹³

Dikkatimizi Cengiz Han'ın Moğollarını ortaya çıkaran coğrafya ve onun tarihine çevirecek olursak, Araplarınkinin aksine burada daha kudretli devletlerin kurulduğuna şahit olunmaktadır. Bir yarımada olmasından ötürü coğrafi sınırları kolay tarif edilebilen Arabistan'a kıyasla uçsuz bucaksız sınırlara sahip olan Moğolistan'ı bir cümle ile yeryüzünde konumlandırmak oldukça güçtür. Ancak en genel hatlarıyla Orta Asya'nın doğusunda bulunur ve ezeli doğu komşusu da Çin'dir. Kuzeyi ise sıradağlar ile çevrilidir. Güneyinde Gobi Çölü bulunur. Arabistan'ın Hicaz'ı (Mekke-Medine-Taif), belki Moğollar için Onon-Kerulen-Tuul (Tola) ırmakları arasındaki bölgedir.⁹⁴ Bölgenin ilk sakinleri Hiungnular'dır. Sonra Yuan-yuanlar veya Avarlar, ardından daha kudretli bir devlete sahip olan Göktürkler bölgenin hâkimleri olmuşlardır. 744-840 yılları arasında hüküm süren Uygurları ise Kırgızlar yerlerinden etmiştir. Kırgızların Kitanlar tarafından sürülmesi akabinde Roux'un deyimiyle Moğolistan "tarihöncesine" geri dönmüştür."⁹⁵ Dil ve kültür olarak belki sadece Kitanların Moğollara yakın olduğu düşünülürse de proto-Moğolların önceki devirlerde bölgede hâkim olan Türk devletleri içinde varlıklarını sürdürdüklerini tahmin etmek güç değildir.

Bu nokta gerçekten izaha muhtaçtır. Yukarıda kuzey ve güney Arabistan'daki Arap devletlerinin isimlerini vermiş ve köken itibarıyla hepsinin Arap olduklarını belirtmiştik. Ancak Orta Asya'da benzer bir durum belki sadece Çin için geçerli olmuştur. Bu tespit, elbette Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi devletlerin Türk devletleri olduğu gerçeği ile tezat teşkil edecek mahiyete taşınmamalıdır. Bu devletlerde kurucu unsur Türk olmakla beraber, daha başka birçok halkları da kuşatan bir durum söz konusudur.

Yukarıda Arabistan'ın önemli bir kısmını üç harfli bir kelimeyle tarif etmenin mümkün olduğunu söylemiş idik. Benzer bir durum Moğol ülkesi için geçerlidir. Zira Roux, ülkenin üçte ikisinin bozkır olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶ Arabistan ile

---

⁹³ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Deve", *DİA*, C. 9, TDV Yayınları, Ankara 1994, s. 222-226; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 52-53.

⁹⁴ Habibe Temizsu, *Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 21.

⁹⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 35.

⁹⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 45.

yaz sıcaklıkları benzerlik arz etse de yaz-kış sıcaklık dalgalanması Moğolistan'da insanı şaşkına çevirecek kadar belirgindir. Kışları -45 dereceye düşen sıcaklık yazları +40 dereceye kadar çıkabilmektedir. Moğol ülkesinde gün içinde 20-30 derece değişebilen sıcaklık değerleri⁹⁷, Arabistan için hiçbir mevsimde yine tahayyül edilebilecek bir durum değildir. Arabistan'ın en yüksek birkaç noktası 2000 metre civarındayken, Moğol ülkesindeki ortalama yükselti 1500 metrenin üstünde seyretmektedir. Ülkeye nemin girişini engelleyen ve karasal bir iklime sebep olan ise Orta Asya'daki Altay, Sayan ve Tanrı adlarındaki sıradağlardır.⁹⁸ Ülkenin kuzeyinden batıda Kırım'a kadar otlaklar uzanmaktadır. Otlaklar bir bakıma Moğollara çölün Araplara verdiği özgürlük hissini bahşetmektedir. Tabi Arapları oldukça yoran bu coğrafi etmen Moğollar ve hayvanları için adeta bir yaşam kaynağı mahiyetindedir. Bu etmen aynı zamanda onların en değer verdikleri hayvanları da belirlemiştir. Çölün zorlu şartları Arabistan'da deveyi "çöl gemisi"ne⁹⁹ dönüştürmüşken, bozkırın kaderi ve sınırları ise yüzyıllarca at üstünden çizilmiştir. Tabiat gerçekten insanların fitratı üzerinde hayal edilenden de çok etki yapabilecek bir güce maliktir.¹⁰⁰ Örneğin Roux, atın bozkır kavimleri için taşıdığı önemi vurgularken "bir Moğol için, kısa bir mesafe bile olsa, yürümek olacak iş değildir"¹⁰¹ demiştir. Bir Arap için ise yanında deve olsa dahi çoğu zaman yürümekten başka çare yok gibidir. Diğer taraftan Moğol süvarisinin birkaç atı olmadan muharebeye girişmesi pek olağan bir durum değil iken, Arap için ise aynı hayvan bir lükstür. Nitekim Hitti bugün dahi bir Arapın en az çocukları kadar atını önemseydiğini belirtmiştir.¹⁰²

Bedevi Araplar ile göçebe Moğolların yaşam tarzları birçok noktada örtüşmekteyse de arada belirgin farklılıklar vardır. İki taraf da coğrafyanın, iklimin ve bitki örtüsünün kendilerine sağladığı imkânlar çerçevesinde kendi yaşam

⁹⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 44; Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, Başlık Yayınları, İstanbul 2010, s. 17.

⁹⁸ Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, s. 17.

⁹⁹ Önkal ve Bozkurt, "Deve", s. 222.

¹⁰⁰ Asya'da bozkır hayatı yazılı değilse de, belli kurallara göre gelişim göstermekteydi. Tabiatı sonuna kadar sömürüyorlar, Gumilev'e göre düşmana bile yalan söylemeyi yanlış buluyorlardı. Gumilev bu türden kötü hasletlerin bozkıra dışarıdan geldiğini söylemişse de, bu konuda fazla bir iyimserlik sergilediği meydandadır. Bkz. L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 350.

¹⁰¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 47.

¹⁰² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 52.

şekillerini oluşturmuşlardır.¹⁰³ Coğrafi konumları ticareti iki taraf için de geçerli bir iş kolu hâline getirmiştir.¹⁰⁴ Ancak şehrli Araplar bizzat ticaretin içinde yer almışlarken, yani sermayedar konumunda iken, Moğollar ise serbest ticareti destekleyerek dolaylı yoldan bu işten çıkar sağlamışlardır. Hayvancılık iki taraf için de yine ortak bir uğraş alanıdır. Fakat tarımı hem Moğollar¹⁰⁵ hem de Araplar asgari ölçülerde yapabilmışlardır.

1.3. Toplumsal Yapı

Araştırmacılarca, Arapların yaşayış tarzının genel itibarıyla bedevî ve hadarî olarak nitelendiğine şahit olunmaktadır. Bedevîler bir yerden bir yere sürekli hareket eden, bir anlamda ihtiyaçlarının peşinden giden insanlardır. Hadarîlik ise yerleşikleri tarif eder. Doğa şartları gereği Arap yarımadasının güneyinde yaşayanlar Hadarîliği, Hicaz bölgesi dahil olduğu hâlde kuzeyinde yaşayanlar ise Bedevîliği benimsemişlerdir.¹⁰⁶ Hitti iki yaşam tarzı arasında keskin bir ayrımın olmadığı kanaatini paylaşmıştır. Dolayısıyla yarı göçebe hâlde yaşayan veyahut göçebe iken bunu terk ederek yerleşik duruma geçen kabileler de var olmuştur.¹⁰⁷

Günümüzün modern dünyasında dahi savaş hâli ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle birçok insan yerlerinden göç etmektedir. Bize coğrafya olarak en yakınından ve en hissedilebilir olanından Suriyeli göçmenler örneği bu yaşam şeklinin içerdiği zorlukları yeterince ortaya koymaktadır. Ancak onların bir nevi Hicret'i hatırlatmakta, yani tecrübe ettikleri şey geçici bir göçerliğe örnek teşkil

---

¹⁰³ Bir farkla ki, Moğol fetihlerinin başlamasına önemli ölçüde iklimin müsait şartları sunmasının katkı sağladığı düşünülür. Gumilev'e göre, Moğol istilasının önemli sebeplerinden biri de elverişli iklim idi. 11. yüzyılda çöller suya kavuşmuş, Kerulen, Onon ve Selenge'de hayvan bolluğu ortaya çıkmıştı. Ancak Cengiz'e kadar tabiatın açık davetine icabet eden bir önder peyda olmamıştı. Bkz. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 348-349. Ancak Arap yarımadasının iklimi çöl şartlarından dolayı çok fazla dalgalanmalar yaşamaya gebe değildir.

¹⁰⁴ Muhakkak ki iki tarafta da ticareti bir meslek olarak icra edenler bulunmaktaydı. Aksi halde çöl ya da bozkırda gerçekleşen ticari malların bir yerden bir yere naklinin ancak sırf birbirini takip eden yağmurlarla mümkün olabildiğini düşünmemek gerekir. Örneğin bkz. Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 42.

¹⁰⁵ Cüveyni, Moğolların yaşadıkları yerlerin ziraat için uygun olmadığını belirtmiş, ancak Cengiz Han'ın onları yine de tarım yapmaları konusunda teşvik ettiğine temas etmiştir. Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 82-83.

¹⁰⁶ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 113-114; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 55.

¹⁰⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 55.

etmektedir. Fakat yüzyıllar önce Arapların çoğu hatta İslamlaşmadan¹⁰⁸ sonra dahi bu yaşam tarzını terk edememişlerdir.¹⁰⁹

Bedevilerin günlük meşgaleleri avcılık, hayvancılık ve kısmen çiftçilik gibi uğraşlardır. Yağışlı havalardan sonra çölün meraya dönüşen kesimlerinde hayvanlarını otlatmak için bazen uzun göçlere girişmişlerdir. Bu göçlerin birçoğu da en önemli binek hayvanları konumunda olan develeri otlatmak için olmuştur. Bedevilerin hayatını daha renkli hâle getiren şey ise sık sık başvurdukları “çöl korsanlığı”¹¹⁰ ya da bazen birbirlerine karşı düzenledikleri ani baskınlardır. Emeviler dönemi şairi Kutâmi'nin “*Bizim işimiz, düşmana, komşumuza baskın yapacak bir kimse bulamadığımız takdirde de bir kardeşimizi bulursak, kendi kardeşimize baskınlar vermektir*” sözünden de anlaşılacağı üzere, bu kötü alışkanlık -ki Hitti ilginç bir şekilde “milli spor” der- uzun süre devam etmiştir. Hâli hazırda Suudi yönetimin dahi bu konuda yasaklar getirme ihtiyacı duyması durumun vahametini özetler mahiyettedir.¹¹¹ Diğer taraftan, Arap kimliğinin gelişimi üzerinde çölün etkisi Hitti'ye göre hayal edilenden de fazladır. Zira o, çölün aynı zamanda yarımada ya da belli bir kısmına hâkim olmak adına sabırsızlanan düşman için en caydırıcı silah olduğuna vurgu yapmıştır.¹¹²

Çöl şartları Arapları göçebeliğe zorlamışken, göçebelik de toplumsal yapının kabile düzenine göre şekillenmesini gerekli kılmıştır. Kabile içindeki en küçük birimi aile oluşturur. Kast sistemi benzeri bir yapı söz konusu değilse de kabile örgütlemesi içinde bütünü oluşturan birçok grup vardır. Kabileler genellikle “yaşlı adam” manasına gelen şeyh tarafından yönetilmektedir.¹¹³ Arapların özgürlüklerine aşırı düşkünlükleri nasıl ki aralarında bir kralın zuhuruna mâni ise, şeyhin de otoritesi

¹⁰⁸ Kur'an'ın Bedevî yaşam tarzı hakkındaki yaklaşımını Tevbe Suresi'nin 97. ayeti özetlemektedir: “Bedevîler inkârcılık ve iki yüzlülükte daha ileridirler; Allah'ın resulüne indirdiklerinin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar.”

¹⁰⁹ Nitekim “çöl” ve “göçebe Arab” tabirleri eski zamanlarda birbirini çağrıştırmıştır. Arab kelimesi Sami dillerde çöl manasına gelmekte olup, Tevrat'ta ve Asur, Babil, Yunan gibi medeniyetlere ait tablet ve kitabelerde, yerleşikleri değilse de, Bedevî Arapları tarif etmek için kullanılmıştır. Kelime, milattan sonra ise hem bedevileri hem de yerleşikleri ifade eder duruma gelmiştir. Kur'an ise iki yaşam tarzı arasındaki ayrımı vurgulamak istemiş ve bedevileri kastetmek için اعراب (a'rab) kelimesini kullanmıştır. Bkz. Mustafa Fayda, “Bedevî”, *DİA*, C. 5, TDV Yayınları, Ankara 1992, s. 312.

¹¹⁰ Hitti çölü, bedevîlerin denizi; bedevîleri ise kara korsanı olarak tarif etmiştir. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 56.

¹¹¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 56-57; M. J. De Goeje, “Arabistan (Etnografya), *İA*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 484.

¹¹² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 56.

¹¹³ Eco'nun tarifine göre, cahiliye dönemi Araplarında meritokrasi (liyakat) hâkim idi. Umberto Eco, *Ortaçağ: Barbarlar-Hristiyanlar-Müslümanlar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s.133.

sınırsız değildi. Şeyh savaşa ve barışa karar verme gibi bir hükümdarın sahip olduğu çoğu özelliğe sahip olsa da, asıl görevi kabilenin iç hukukunu temin ve dış hukukunu elden geldiğince muhafaza etmektir. Ferdin vazifesi ise kabilenin bütünlüğüne ve saygınlığına hâle getirecek davranışlardan mümkün olduğunca uzak durmaktır. Bu özelliklere sahip bedevî erdem timsali bir örnek değil, sadece kabilesinin basit bir muhafızı idi. Aksi bir davranış kendi benliğini inkâr etmesi anlamına gelirdi ki, bunun telafisi çok da mümkün değildi.¹¹⁴ Böyle bir durumda yani arkasında kabilesinin gücünü hissetmeyen göçebenin işlediği suçun cezası sadece kendisini bağlardı. Kabilesinin muhafızı olan bedevinin ise arkasında ortak kan bağı taşıyan soyunun tüm üyeleri bulunurdu.¹¹⁵ Kabileler arasında yarış, hayvan kaçırma vb. sebepler yüzünden çok uzun yıllara yayılan savaşlar (Eyyamü'l-Arab) ve buna bağlı olarak kan davaları hiç eksik olmuyordu. Bu mücadeleler sadece bedevîler arasında değil, yerleşikler arasında da yaşanmaktaydı. Medine'de Evs ve Hacrec kabileleri arasındaki sürtüşme çok önceleri başlamış, hicretle beraber son bulsa da ara sıra iki taraf münafıkların da tesiriyle eski hâle dönme eğilimleri göstermişti. Hac zamanları ticaretin sekteye uğraması herkesin zararına olacağından, haram aylarda (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Receb) bu mücadelelere geçici bir süre ara verilirdi.¹¹⁶

Kabile örgütlenmesinin bir kast sistemi şeklinde düşünülmemesi gerektiğini yukarıda ifade etmiş idik. Fakat kabileye sonradan köle veya sığınmacı olarak girenlerin de asil soyun diğer üyeleri gibi bir değer taşımadığını belirtmek gerekir. Bu türden insanların evlilik ve miras gibi konularda sahip oldukları haklar da diğerlerinden farklılık arz etmekteydi.¹¹⁷ Arapların bir icadı olmayan kölelik ve cariyelik kurumu, onların kültürleri içerisinde oldukça kabul görmüştü.

Ataerkil bir toplum yapısına sahip olan Araplarda, cariyeden farklı olarak hür kadının ve kız çocuğun durumu pek iç açıcı değildi. Nitekim Kur'an (Nahl, 58-59), bir Arabın kız çocuğu olduğunda saklamak ile gömmek arasında yaşadığı tereddüt hâlini şiddetle eleştirmiştir. Yine Arapların bir icadı olmayan bu âdetin onlar arasında ne kadar yaygın olduğu konusu tartışmaya açık bir mevzudur. Bu konuda en

---

¹¹⁴ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 43. Hitti'nin deyişiyle "kabilesiz bir insan, derebeylik İngilteresindeki topraksız bir insan gibi, gerçekte yalnız kalmıştır." Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 59.

¹¹⁵ Hatta böyle bir durumda suçun ne olduğu bile sorgulanmazdı. Carl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 3.

¹¹⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, s. 129-136.

¹¹⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, s. 145 vd.

çok gündeme getirilen Hz. Ömer'le ilişkilendirilen olay ise de bu örneğin gerçeği yansıtmadığı artık kabul edilmektedir.¹¹⁸

Çöl ortamında göçebeliliğe ve kabileciliğe dayanan Arap toplumunun, geniş bozkırlarda yaşayan ve yine göçer olup kabile yapısına sahip Moğol toplumu ile birebir örtüşeceği yönünde bir ön-yargı başlangıçta kabul edilebilirdir. Ancak önemli ölçüde Arapların cahiliye devirlerindeki toplumunun Moğol toplumuyla benzerlikleri daha göze çarpar niteliktedir. Seçilmiş millet inancı iki tarafta da vardır. Moğollar koşullar gereğince çok kez taviz verseler de bu kabullerini başkalarına dayatmaktan vazgeçmemişlerdir. Durum Araplara gelince büsbütün farklılaşmıştır. İslam ile birlikte Kur'an (Hucurat, 13), üstünlüğün ancak takvada olabileceğini ifade etmiştir. Buna karşın fiillerde bütün Arapların bu düstur üzerine hareket ettiklerini de düşünmemek gerekir.

Yukarıda Arap toplumunu bedevî ve hadarî olarak bir ayrıma tabi tutmuş idik. Dikkatimizi Moğollara çevirdiğimizde ise, yine coğrafyanın ve tabiatın onlara sunduğu şartlar çerçevesinde bozkırlarda yaşayanların çoban kabileler, ormanlık alanlarda yaşayanların ise avcı kabileler şeklinde adlandırıldığını ifade etmek gerekir. Moğolların hangisinin içinden çıktığı ise muammadır. Ancak ağaçtan araba vb. tahtadan oldukça istifade etmeleri, orman kabilelerinden oldukları yönündeki savı güçlendirmektedir.¹¹⁹ Sonraki süreçte bozkırla en kuvvetli yakınlığı kuran kavimlerden birinin Moğollar olduğu konusunda ise şüphe yok gibidir. Artık 13. yüzyıl gibi geç bir devirde Cengiz Han'ın adını tüm dünyaya en güçlü sesle duyuracağı Moğolların çok büyük bir kısmı ormanları terk etmişlerdi. Her şeye rağmen yukarıda değindiğimiz Hitti'nin tespiti, yani Araplardaki bedevilikten hadariliğe geçişler ya da tersi durumlar Moğollar için de vaki idi. Örneğin Cengiz Han babasının ölümünden sonra bir ara annesi ve kardeşleriyle avcılığa tekrardan geri dönmek mecburiyetinde kalmıştı.¹²⁰

Ormanlı kabilelerin başlıca uğraş alanı avcılıktı. Kendi yaşamları orman içinde olduğundan, onlar yabani hayvanları, samur, sincap ve geyikleri avlamak konusunda oldukça ustalaşmışlardı. Cengiz'in en büyük oğlu Cuci orman

¹¹⁸ Adnan Demircan, "Cahiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", *İSTEM*, C. 2, Konya 2004, s. 24-26.

¹¹⁹ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalçık, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 204.

¹²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 30 vd.; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 205.

kabileleriyle mücadele etmiş ve karşılığında epey miktar siyah samur sahibi olmuştu. Bozkırın olmazsa olmazı olan at (hatta kapalı arabalar) avcı kabilelerce bilinmekteyse de, bu sadece kabile ileri gelenlerinin sahip oldukları bir hayvandı. Ağaçtan imal ettikleri kulübe tarzı yapılar onların nadiren içine girdikleri barınakları durumundaydı. Orta Asya'nın kaderi ise avcılardan çok öteden beri bozkır kavimlerinin elindeydi. Keçe çadırlar onların bozkır ile bütünleşmelerinin biraz da sembolik ifadesiydi. Koyun, keçi, sığır ve at besleyerek yaşamlarını idame ettiriyorlardı. Arabistan çöllerinin en önemli ulaşım aracı olan deve ise Cengiz Han'ın Tangut seferinden sonra Moğollarca bilinir olmuştu. Bu kavimler umumiyetle otlak aramak gayesiyle göçerlerdi. Göçler çoğu zaman at sürülerini doyurmak için yapıldı. Bozkırın devesi bir anlamda at idi. Attan savaşta oldukça istifade ederlerdi. Tıpkı deve gibi, atın sütü, derisi ve kılı da Moğollar için eşsiz kıymete haizdi. Ancak bu nokta izaha muhtaçtır. Zira Vladimirtsov, Onon, Kerulen ve Tola civarında yaşayan bütün Moğollar için hayvancılığın birinci derecede önem taşımadığını söylemiştir. Bu, en azından Cengiz Han'ın imparatorluğu tesis etmesine kadar böyledir. Dolayısıyla 13. yüzyılın ilk çeyreğinden önce, Moğol ekonomisi hayvan azlığından ötürü yaşadığı eksikliği çoğu zaman avcılıkla tamamlamıştır.¹²¹ Zira 13. yüzyılın ortasında bile Avrupalı seyyah Rubruk, onlar arasından avcılığın ne derece önemli olduğuna dikkat çekmek istemiştir.¹²²

Yukarıda Hitti'nin Arabistan'daki kabilelerin birbirlerine yaptıkları baskınlar için yakıştırdığı "milli spor" benzetmesi, Moğollarda ise daha çok sürekle avları ile kendini bulmuştur. Burada kabilelerin birbirlerine karşı baskınları yok değilse de, enerjilerini Araplara kıyasla insanlar değil av hayvanları üzerinden tüketmeye çabaladıklarına şahit olunmaktadır. Araplarda avcılık daha çok belli kişilerin meraklarını gidermek noktasında yapılmaktadır. Fakat durum Asya'nın bozkır kabileleri için tamamen farklılık arz etmiştir. O derece ki, Cengiz Han etrafına kalabalıkları topladığı zamanlarda, onlar bundan sonraki başbuğlarına sürekle avlarına da beraber gitmeği taahhüt etmişlerdir.¹²³ Diğer taraftan Moğol hafızasında yer eden baskınlara örnek olarak ise, Yesügey'in eşini elde ediş şekli ve sonrasında buna bir karşılık olarak Cengiz'in eşinin kaçırılışı verilebilir. Bu örnek aynı zamanda

---

¹²¹ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Tarihi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 57-63, 65.

¹²² Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 37-39.

¹²³ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Tarihi*, s. 66-67.

Arabistan'daki kan gütmeden farklı olarak, bozkır kavimlerinde kin gütmenin varlığına önemli bir delildir. Şahit olunan yağma faaliyetlerinde ise “araba ve çadır-arabalar” umumiyetle kullanılmıştır. Onlarda bazen ortaklıkların da bu tür objeler üzerinden resmedildiğine şahit olunmaktadır. Zira Cengiz Han, Van-Han'a “seninle ben araba-çadırın iki oku gibiyiz, ... seninle ben çadır-arabanın iki tekerleğiyiz”¹²⁴ demiştir.

Moğolların kabilecilik duygularının ağır basması, İlhanlı dönemi veziri ve tarihçisi olan Reşidüddin'in de gözünden kaçmamış ve onların bu manada belki ancak Araplar ile kıyas edilebileceğini belirtmiştir. Onun deyişiyle “kendi şecerelerini inci gibi muhafaza eden Araplar müstesna, Moğollardan başka hiçbir kavim yoktur.”¹²⁵ Arap toplumunun ataerkil yapısı gibi Moğol toplumu da pederşahi bir özellik arz etmekte idi. Küçük oğlun bu noktada ayrı bir önemi vardı. Zira o baba evinin tek koruyucusu ve maliki durumundaydı. Büyük oğula da ilk çocuk olmasından ötürü ayrı bir önem verilirdi.

Araplardaki kan davası çok benzer bir şekilde Moğollarda da vardı. Suçun şahsiliğinden uzak bir şekilde umumileşmesi hali kabileciliğin bariz yansımalarından biriydi. Tatarlar ve Moğollar arasındaki mücadeleler kan davası üzerinden uzun süre devam etmiş ve kazanan Moğollar olmuştu.

Moğollarda kadının durumu Araplarınkine önemli ölçüde benzemekte idi. Bir kere soylu kadınlar açısından sıkıntı arz edecek bir durum ne Araplarda ne de Moğollarda vaki idi. Ticaret yapan Arap kadını gibi, ticaret yapan Moğol kadınları da vardı ki, 13. yüzyılda Marco Polo ¹²⁶ bundan şaşkınlıkla bahsetmişti. Soylu olmayan Moğol kadınlarının durumu, ya da esir kadınların durumları ise Cahiliye Araplarınkinden pek de farklı değildi.

1.4. İnanç Yapısı

Araplar ve Moğolları böyle bir çalışmada karşılaştırmaya tabi tutmamızın başlıca esin kaynağı esasında inanç konusu idi. Semavi dinlerden birine derin bir şekilde bağlanan, daha doğrusu o din sayesinde adını tüm dünyaya duyuran bir kavim ile en güçlü zamanlarında bile büyük dinlerden herhangi birine taraftar

¹²⁴ Vladimirtsov, *Moğolların İktimai Tarihi*, s. 69.

¹²⁵ Vladimirtsov, *Moğolların İktimai Tarihi*, s. 75.

¹²⁶ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, çev. Işık Ergüden, C. I, İthaki Yayınları, İstanbul 2003, s. 171.

olmayan bir kavmin inanç konusunda nasıl bir mukayeseye tabi tutulacağı meraklı okuyucuya başlangıçta absürt gelebilir. Fakat Araplar ve Moğolların inançları birbirine yakınlaştırılarak anlamlandırılmaya çalışılmasa da ayrı ayrı olarak araştırmacıların en çok merakını celbeden konular arasına girmeyi başarabilmiştir. Şüphesiz bunun en büyük sebebi, iki halkın da fetihler sayesinde kendilerini ispatlamış olmalarıdır. Bir tarafta (Araplarda) dini motivasyonun varlığı artık konuya maksatlı yaklaşanlarca da, hakikati olduğu gibi okuduğunu iddia edenlerce de tartışılan bir mevzu olmanın dışına çıkmıştır. Bu noktada üzerinde düşünülmesi gereken belki de söz konusu motivasyon kaynağının hangi ölçüde dışa açılımı kolaylaştırdığı veya araçsallaştırılma durumuna maruz kalıp kalmadığıdır. Bir bakıma Arap fütuhata örneği, inanç duygusuyla hareket eden bir kavmin neleri başarabileceğinin en somut göstergelerinden biridir. Fakat öte tarafta Arapların sahip oldukları güçlü esin kaynağından tamamen yoksun olan bir kavmin de askeri başarısı söz konusudur. Bu yönüyle şüphesiz Moğollar örneği, güçlü bir dini motivasyondan mahrum olan bir kavmin de çok uzaklara taşabileceğinin en ilginç misallerinden birini teşkil eder.

Arapların cahiliye inançları hakkında birincil kaynaklar kuzey (Mainliler, Hadramutlular vs.) ve güney (Semudlular, Nabatiler vs.) Arabistan’da yaşayan çeşitli Arap kabilelerinden kalma kitabelere, Araplara komşu olan (Asurlular, Yunanlılar vs.) milletlerin eserlerine ve cahiliye döneminin şiirlerine dayanmaktadır. İslam’ın müşrik Araplar arasında neşvüneması esnasında başlıca referans kaynağı ise şüphesiz Kur’an olmuştur. Bundan başka bizzat putlar hakkında erken dönemde ortaya çıkan eserler de vardır. İbnü’l Kelbi’nin “Putlar Kitabı” bunların en önemlilerinden birini teşkil etmektedir.

Arapların eski dinlerinin tevhidi çağrıştırıp çağrıştırmadığı araştırmacılarca öteden beri sorgulanan problemlerden biridir. “Rahman” ve “Allah” gibi kelimelerin yüce yaratıcı için kullanılmış olması araştırmacıları eski Arap inancını tevhide yakınlaştırarak anlamlandırma yoluna itmiştir.¹²⁷ Nitekim Kur’an da bu manada onların ellerini güçlendirmiş, çeşitli ayetler Allah inancının Araplar arasındaki varlığını doğrulamıştır. Örneğin Ankebut Suresi’nde (61. Ayet): “Şayet o inkârcılara

---

¹²⁷ Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 248. Brockelman, bu inanışta Yahudi ve Hristiyan etkisinin olmadığını düşünmüştür. Bkz. Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 8.

‘Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir? diye soracak olsan hiç tereddütsüz ‘Allah’tır derler’¹²⁸ şeklinde geçen tek ayet bile bu meseleyi açıklığa kavuşturmaktadır. Burada önemli olan İslam’ın temel akidesi olan tevhide, Cahiliye Araplarının tevhid anlayışının ne kadar benzediğidir.¹²⁹ Yine bu konudaki zıtlığa Kur’an temas etmektedir. Kur’an (Necm, 21; Enam, 100), onların Allah’a oğullar ve kızlar¹³⁰ yakıştırdıklarını söylemiştir ki, bu İslam’ın tevhid anlayışı ile hiç örtüşmeyen bir durumdur. Yine putperestliğin Arap yarımadasına dışarıdan gelmiş olduğu büyük oranda kabul görmektedir. Bu konuda Suriye taraflarından gelerek bunun Arap yarımadasındaki başlatıcısı olarak Amr b. Luhayy’ın ismi geçmektedir.¹³¹ Bununla birlikte Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş vb. Haniflerin oranının ne olduğu ve kendilerinin ne kadar sözü geçer kimseler oldukları tartışma konusudur.¹³² Özellikle Güney Arabistan’da gök cisimlerine de tapınıldığı bilinmektedir. Ay, güneş ve yıldızlar (özellikle Zühre yıldızı), sırasıyla baba, ana ve oğul telakki edilmişlerdir. Gök cisimlerine bu tazimin ortaya çıkışında ise Keldanilerin ve Sabîilerin etkilerinin olduğu düşünülmektedir.¹³³ Hicaz’ın en bilinen putlarından Lat ve Uzza, güneşi temsil etmekteydiler. Menat ise en çok Evs ve Hazrec kabilesi tarafından sahiplenilmişti.¹³⁴ Bunlardan başka İbnü’l-Kelbi’nin ifade ettiğine göre, Cahiliye dönemi Mekke’inde her evin putu bulunmaktaydı. Hatta onun deyişiyle her ev bir tapınağı andırmaktaydı.¹³⁵ Hz. Peygamberin babasının da önemli bir hatırası olan Hubel putu¹³⁶, Kabe’nin en meşhur putu idi. Onun arkasından İsaf ve Naile putları gelmekteydi.¹³⁷ Putlar Araplar için servet,

¹²⁸ Ayrıca bkz. Lokman Suresi 25. Ayet.

¹²⁹ Theodore Nöldeke, “Arabs (Ancient)”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. I, Ed. James Hastings, Charles Scribner’s Sons, New York 1908, s. 664.

¹³⁰ Bkz. İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 54.

¹³¹ İbn-i Hişam, *Siret*, I, s. 117; İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 44. Gündüz, tek bir isim ve onun bir filiyle bütünüyle Arapların dinlerinin putperestliğe evrilemeyeceği kanaatini paylaşmıştır. Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 54.

¹³² İbnü’l-Kelbi, onların Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’in âdetlerine zamanla bir şeyler eklediklerini söylemiştir. İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 34.

¹³³ Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s. 60.

¹³⁴ İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 46, 62; Nöldeke, “Arabs (Ancient)”, s. 660; Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s. 63

¹³⁵ İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 70. Cahiliye Araplarının inancıyla ilgili olarak Harman’ın tespiti oldukça yerindedir: “Din, Eski ahit cevelanlarında çöl boyunca ‘İsrailoğullarına’ eşlik eden Ahit Sandığı gibi, kabile ile birlikte seyahat eden bireysel tanrılarla özdeşleşme meselesiydi.” Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi Taş Devri’nden Yeni Binyıla*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s. 128.

¹³⁶ İbn İshak, *Hiz. Muhammed’in Hayatı*, s. 77 vd.; İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 64.

¹³⁷ İbn-i Hişam, *Siret*, I, s. 123; İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 64-65; Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s. 64.

erkek evlat ve savaşta muzafferiyet gibi konularda şefaatçi konumundaydı.¹³⁸ Ahiret ise onların gözünde bir masaldan ibaretti. Onun gerçekliğine hiç mi hiç inanmıyorlardı.¹³⁹

Arap yarımadasının belli bölgelerinde Yahudilik ve Hristiyanlığın da yaşam alanı bulunduğu şahit olunmaktadır. Yarımadaya Yahudiliğin girişi miladi yılın başlarında Roma İmparatorluğu'nun Suriye ve Mısır'a girmesi ile ilişkilendirilerek anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. İmparatorluğun baskısı sonucu Yahudiler genel itibarıyla Yesrib ve Hayber civarına gelerek yerleşmişlerdir. Onlar geldikleri bu yeni coğrafyada ticaret, tarım ve kâhinlikle iştigal etmişlerdir. Ancak semavi dinlerden biri olmasına rağmen, Yahudilerin tıpkı Araplar gibi kimliklerine duydukları aşırı bağlılık bu dinin yeni topraklarda çok fazla taraftar bulmasının önüne geçmiştir. Bu din en fazla Himyeri hükümdarı Zûnüvas sayesinde Yemen civarında yayılmış, Habeşlilerin sonra da Sasanilerin bölgede hakimiyet kurmasıyla üstünlüğünü tamamen kaybetmiştir. Bilindiği üzere Sasanilerin Yemen valisi Bazan'ın İslam'a geçişiyle¹⁴⁰ Yemen İslam'ın önemli coğrafi bölgelerinden biri haline gelmiştir.

Arap yarımadasına Hristiyanlık ise yine Suriye taraflarından ve Habeşistan üzerinden miladi 4. yüzyılda girmiştir. Hristiyanlık özellikle kuzey Arabistan'da Gassaniler ve Hireliler arasında yayılmıştır. Bizansla işbirliği yapan Gassaniler'e karşı, Hireliler de Sasaniler ile yakınlaşmışlar ancak Mecusiliği benimsememişlerdir. Yarımadanın güney tarafları bilhassa Necran bölgesi Habeşliler etkisiyle büyük ölçüde Hristiyan kültürden etkilenmiştir.¹⁴¹ Hicaz bölgesi ise ne Yahudiliğin ne de Hristiyanlığın baskın gücünü hiçbir zaman üzerinde hissetmemiştir.

Görüldüğü üzere Araplar, daha İslam'ın doğuşundan evvel sınırdaşlarının tesiriyle semavi dinlerden ve diğer inanç sistemlerinden haberdardılar. Hem yarımada içinde yapılan ticaret hem de yarımadanın kavşak noktasında olması hasebiyle bu tanışıklık ekonomik menfaatler ekseninde gelişme göstermişti. Bölgede küçümsenmeyecek bir Hristiyan ve Yahudi etkisi söz konusu idiyse de Araplar büyük ölçüde atalar dinine sadık kalmışlardı. Aksi halde atalarının inanışlarını devam

¹³⁸ İbnü'l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, s. 37.

¹³⁹ Bkz. Neml, 67.

¹⁴⁰ İbn-i Hişam, *Siret*, I, s. 109-110; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 309.

¹⁴¹ İbn-i Hişam, *Siret*, I, 65-68.

ettirmeseler, bu onlara karşı büyük bir hürmetsizlik anlamına gelirdi ki, peygamber dahi birinci dereceden akrabaları ile en çok bu temelde fikir ayrılığı yaşamıştı.¹⁴²

Arap yarımadasında İslam'ın doğuşu ile Arapların da bir anlamda yeniden doğuşu gerçekleşmişti. İslam başka topraklarda doğmuş olsaydı, belki Araplar İslam'a sonradan giren önem derecesi daha düşük kavimlerden biri olacaktı. Fakat Arapların çoğu başlangıçta direnç gösterecek de kendi adlarının bu din sayesinde zirveye taşındığına hep birlikte hem de hayal edilemeyecek derecede kısa sürede şahitlik etmişlerdi. Kimlikleri¹⁴³ bu dinin bazen önüne geçse de çok sonraları gerçekleşen Türk-İslam bütünleşmesi, çok önceleri Arap-İslam şeklinde kendini göstermişti. Diğer semavi dinlerin doğdukları alanların karmaşıklığının aksine, yarımadanın dış tehditlerden masun olması¹⁴⁴ ise İslam'ın doğduğu toprakların çok uzun süre meşruiyet kaynağı ve sağlam bir dayanak olma özelliğini korumasını sağlamıştı.

Birçok toplumda olduğu gibi bozkırın zorlu yaşam şekli Moğolların da inançları üzerinde etkili olmuştur. Moğol toplumu diğer Avrasya göçebeleri gibi doğa güçleri, şimşek çakması, yıldırım düşmesi, deprem, sel, taşkın, güneş ve ay tutulması, yıldız hareketlerinden oldukça etkilenmişlerdir. Ayrıca bunlara mana kılmışlar ve kendilerince bunu inançlarıyla açıklama çabası içine girmişlerdir. Diğer yandan bütün Asya göçebeleri üzerinde derin tesirler icra eden ve üzerine epey farklı düşüncelerin serdedildiği Şamanizm Moğolları derinden etkilemiştir.¹⁴⁵ Bu inanç sisteminin başındaki görevliye ise Kam denmiştir.¹⁴⁶ Kam'ın kendisini diğer

---

¹⁴² Çoğu dinler tarihçisinin kabulüne göre, semavi dinler arasındaki saf değiştirmeye kıyasla, putperestlikten semavi dinlerden birine geçiş daha kolay olmaktadır. Fakat bu geriye dönüş tehlikesini de içinde barındırır. Bu yüzden, İslam dinine ilk katılanların hemen hepsi putperestlikten döndükleri için, "İslam'da putatapıcılığın reddi, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin reddinden çok daha önemli sayılmıştır." Ali Osman Kurt, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Din Değiştirme*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2004, s. 196.

¹⁴³ "Tabii ve sosyo-ekonomik şartlar nedeniyle Arab'ın bağımsız bir yaşam sürmesi imkânsızdı; dolayısıyla, onun mensup olduğu kabile ve ataları adeta kimliğini oluşturmaktaydı." Emine Sonnur Özcan, *İslam Tarihyazımında Gerçeklik ve El-Mes'udi*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014, s. 43.

¹⁴⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 20. İstahri de bölgeyi tarif ederken "Burada Araplardan başkası oturmadı" demiştir. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 11.

¹⁴⁵ "Dünyanın hangi bucağında ve tarihin hangi çağında olursa olsun, tamamen 'arı' ve 'toprağının ürünü' bir dinsel olgu bulma şansımız yoktur." Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2014, s. 32-33. Eliade'nin bu tespiti, zaten senkretizm ile ancak ifade edilebilen Şamanizm'i daha da karmaşık bir sistem hâline getirir.

¹⁴⁶ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s. 49; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003, s. 76. Şamanlığın kökeni paleolitik dönemlere kadar gerilere gitmektedir. Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 123. Şaman kelimesi, Tunguzca kökenlidir. "Şamanizm gibi Şaman kelimesi de Türklere ait

insanlardan farklı kılan bazı özel yeteneklere sahip olduğu konusunda neredeyse hiç şüphe duyulmamıştır. Tanrı ile münasebet halinde olduğuna inanılan Kam-Şaman, çeşitli ayinlerin yöneticisi¹⁴⁷ ve aynı zamanda iyileştirici bir hekim işlevi görmüştür.¹⁴⁸ Bazen Kam denilen bu din adamlarından iktidarın halk tarafından daha çok tutulması amacına hizmet etmeleri beklenmiştir. Bu minvalde Şaman Kökçü belli bir zamana kadar Cengiz Han'ın iktidarının dini temeller üzerinde yükselmesi için gayret göstermiştir.¹⁴⁹ Kökçü'nün bizzat siyasete karışması ise kendi ve ailesinin sonunu hazırlamıştır.¹⁵⁰ Cengiz'in herhangi bir dine körü körüne bağlanmayışı, diğer büyük Moğol isimleri tarafından da benimsenmiştir. Cuci, Çağatay, Ögedey, Güyük, Möngke, Kubilay ve Hülagü atalarının yolundan gidip Şamanizm inancında karar kılmışlardır.¹⁵¹

Cengiz Han, Onon Irmağı yakınlarında bulunan günümüzde Kentey dağı olarak bilinen, Çinlilerin Tiyen Şan, Türklerin Tanrı Dağları dedikleri Burhan Kaldun dağında ilahi bir kudrete özel bir taassupla bağlı olmuştur. Onun bu dağın tepesinde kemerini omuzlarının üzerine asıp dokuz defa kendince diz çöktüğü ve kımız içtiği bilinmektedir.¹⁵² Ayrıca Pekin'de bulunan Kin İmparatoru'na mukabil yapacağı büyük milli savaşına gitmeden evvel Burkan Kaldun Dağı'na çıkıp kuvvet

---

değildir.” Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 219.

¹⁴⁷ Şamanlar bir bakıma Müslümanların din hizmetlerini yerine getirmelerine yardımcı olan imamlara benzer. Şaman ve imamların öteki insanlardan farkları sadece ayin-ibadet sırasındadır. Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 74.

¹⁴⁸ Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, s. 44; Murat Tural, “Ortaçağın Şifa Dağıtıcıları: Hekim Olarak Şaman ve Aziz”, *12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kazan/Tataristan, 2014, s. 903-905. Şamanlar eskiden askeri seferler içerisinde de yer almaktaydılar ancak zamanla bu özelliklerini yitirdiler. Fakat yine de kıyafetlerinde bu alışkanlıklarının izleri görülmektedir. Bayat, *Ana Hallarıyla Türk Şamanlığı*, s. 164.

¹⁴⁹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 214.

¹⁵⁰ Tarihte kurulmuş olan devletlerde din-devlet ayrılığından çok din-devlet birlikteliği esas olarak kabul edilmiştir. Mustafa Özkan, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015, s. 30. Buna karşın bazı Moğol araştırmacıları Moğolların kurmuş olduğu devletin en belirgin özelliği olarak din-devlet işlerinin birbirinden ayrı olmasını göstermişlerdir. Hatta Yuvalı'ya göre onlarda tam anlamıyla günümüzdeki gibi bir *laiklik* söz konusudur. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 31. Ancak Orta Çağ'ın din-devlet ilişkilerine bugünün laik gözlükleriyle bakmak ciddi hataları da beraberinde getirebilmektedir. Örneğin meşhur dinler tarihçisi Toynbee'e göre, halifeler İslamiyet'i, Safeviler Şiiliği, Habsburgular Katolikliği ve Osmanlılar Sünni İslamiyet'i siyasi bir araç olarak kullanmaktan geri durmamışlardır. Arnold Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan, Ufuk Yayınları, İstanbul 2008, s. 150.

¹⁵¹ Murat Tural, “Moğol Toplum Hayatında ‘Ölümünden Sonra Cengiz Han’”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 2, 2018, s. 197-210.

¹⁵² Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 215; Manole Neagoe, *Üç Bozkırlı (Attila-Cengiz Han-Timur)*, çev. Müstecip Ülküsal, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul, 2010, s. 103.

bulmak için göğe yakarıp Tanrı'ya dua ettiği anlatılmaktadır.¹⁵³ Seyyah Marco Polo da Cengiz Han'a en yakın olanların eski bir geleneğe göre öldükleri zaman Altay dağına gömüldüklerinden bahsetmiştir. Öyle ki ölen kişi ne kadar uzakta ölse de büyük bir tören eşliğinde Altay dağına götürülüp burada gömülmüştür.¹⁵⁴

Moğollarda Burhan Kaldun benzeri kutsal olarak kabul edilen canlı ve cansız çeşitli varlıklar da bulunmuştur. Hatta Cengiz Han bir gün askerleri ile birlikte yol alırken karşısına düşman çıkınca askerlerine örnek olmak amacıyla en öne atılmıştır. Fakat düşmanı yok etmeye çalışırken atını bir mızrakla öldürmüşlerdir. Cengiz Han'ın yanındakiler atının yere düştüğünü görünce buradan kurtulmanın mümkün olmadığını düşünüp sağ kalmak için kaçmışlardır. Düşman onları takibe başlayınca Cengiz Han düşmanın elinden ölüm tehlikesine karşı dikenli bir çalının arkasına saklanmıştı. Düşman ise geriye dönüp saklananları aramaya başlamış ancak tam da bu esnada bir "kuş duch" olarak bilinen puhu kuşu imparatorun saklanmış olduğu çalının üstüne konmuş, bu kuşun çalının üzerinde olmasından dolayı arkasında kimsenin bulunamayacağı düşüncesine kapılan düşmanları "Eğer burada saklanan birisi olsaydı buraya kuş konmazdı"¹⁵⁵ diyerek bu kısmı aramaktan vazgeçmişlerdir. Cengiz Han askerlerinin yanına dönüp başından geçen bu olayı anlatınca Moğollar diri olan tanrıya şükredip efendilerinin kurtulmasında etkili olan bu kuşa saygı göstermişlerdir. Hatta bundan sonra bu kuşun tüyünü taşıyanları uğurlu kişiler olarak görmüşlerdir. Bundan sonra bu kuşun tüyünü Moğol büyükleri başlarında taşımaya başlamışlardır.¹⁵⁶

---

¹⁵³ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 80.

¹⁵⁴ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, I, s. 55. Ötüken'in kutsiyeti, Göktürklerde, Uygurlarda ve nihayet Moğollar zamanında da sürmüştür. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 107. Roux da, "kutsal bir dağı olmayan bir Moğol kavminin bulunmasına imkân olmadığı anlaşılmaktadır" tespitinde bulunmuştur. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 157. Ögel ise Moğollar açısından Ötüken'in terk edilmesini yıkılışın başlangıcı olarak telakki etmiştir: "Ötüken'in başkent yapılmadığını farzedelim. Acaba ne olurdu? Orta Asya halkları bu yeni devleti tanıyıp ona tabi olurlar mıydı? Kubilay Han'ın Moğol Devleti'nin başkentini buradan kaldırıp, abadan, güzel, tıpkı cennet gibi bir şehir olan Pekin'e kaldırması, Cengiz Han İmparatorluğu'nun bile parçalanmasına sebep olmuştu." Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 299. Araçlar için de yüksek tepeler, hatta Hz. Muhammed'in hatirasının geçtiği dağlar Müslümanlarca bugün bile en çok ziyaret edilen mekânlar arasındadır.

¹⁵⁵ Bu tür olaylar, rivayetin bol olduğu İslam tarihi içerisinde çokça geçmektedir. Şüphesiz yukarıdaki olay İslam tarihine aşına olanlara hicret esnasında Sevr mağarasındaki örümcekle ilişkilendirilen rivayeti hatırlatmıştır. Bu da şunu göstermektedir ki, ilahi yardımın söz konusu olduğuna inanılan bu tür anlatılar sadece İslam tarihine özgü değildir.

¹⁵⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015, s. 78.

Tıpkı Arapların putlara olan bağlılığı gibi, Moğollar da yaşamın bütün alanında onlara gereksinim duymuşlardır. Moğollar günlük yaşamlarında kullandıkları keçeden insan suretinde maketler yaparak çadırlarının girişlerinin her iki yanına koymuşlardır. Bu vesileyle putların onların hayvanlarını koruyup sürülerinin üremesini ve sütlerinin bol olmasını sağladığına inanmışlardır.¹⁵⁷ Yine ipekten çeşitli maketler yaparak önünde büyük saygı duyup eğilmişlerdir. Moğollardan bazıları ise bu maketleri kendilerine münhasır arabalarına koyarak çadırlarının önlerine sabitçe yerleştirmişlerdir. Ancak bu arabanın önünden birisi gelip bir şey çalarsa cezası ölüm olmuştur.¹⁵⁸ Eğer içlerinden bir çocuk hastalanmışsa bir put resmi yaparak bunu yatağının üzerine asmışlardır. Böylece çocuğun iyileşeceğine inanmışlardır. Noyanlar, binbaşılar ve yüzbaşılar ordugâhlarının orta kısmında put olarak her daim içi doldurulmuş bir teke bulundurmışlardır. Hatta bir şey yiyip içecekleri zaman önce bu putun önüne bütün sürülerin ve kısrakların sütlerinden getirip sunmuşlardır. Aynı şekilde bir hayvan kestikleri zaman yine hayvanın kalbini arabayla itina içinde putun yanına getirmişlerdir.¹⁵⁹

Moğolların güneşe, aya, ateşe, suya ve toprağa saygı duyup tapmaları günlük hayatlarında onları tazim etmeye zorlamıştır. Özellikle sabah kahvaltısından önce yiyecek ve içeceklerinden bu kutsal saydıkları unsurlara da sunmayı hiçbir şekilde ihmal etmemişlerdir.¹⁶⁰

Semavi dinlerden birine taraftar olmayan Moğollar, tıpkı kendilerinden önce Orta Asya'da kurulan devletlerde olduğu gibi, kendilerinden gayri olan halkların inançlarını değiştirmeleri için herhangi bir baskı uygulamamışlardır. Kendilerine ait inanç konusunda onları yönlendirecek bir kitapları olmamasına rağmen, atalarının kurallarına en az kitabi dinlerin müntesipleri kadar saygı duymuşlardır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi bu kurallar 1206 yılında yapılan kurultay ile büyük oranda kayda geçirilmiştir. Yasa adı verilen bu kurallar bütününün şüphesiz en önemli maddelerinden biri dini hoşgörünün gözetilmesine dair emirdir. Diğer taraftan bütün semavi dinlerin oldukça hassas olduğu konular onlar için önem arz etmemiştir.

¹⁵⁷ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 44.

¹⁵⁸ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 44.

¹⁵⁹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 45; Gregory Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 480. Seyyahların tanıklığı bir tarafa Roux, "Cengiz Han'dan önce Moğollarda putlara rastlanmaz" diyerek bu inanca fazla anlam yüklenilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 244.

¹⁶⁰ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 47.

Örneğin “insanları öldürmek, öteki ülkelere saldırmak, başkalarının malını yağmalayıp gasp etmek, zina yapmak, başkalarının hakkını yemek, Tanrı’nın emir ve yasaklarına uymayıp ihlal etmek”¹⁶¹ inanışları açısından günah sayılmamıştır. Öte yandan Moğolların insani ilişkilerde sergiledikleri bu rahatlık onların doğa olayları ile münasebetlerinde hiç görülmez. Onların daha ziyade manevi değerleri tabiata göre şekillenmiştir. Dolayısıyla kitabi dinlerin müntesiplerinin sahip oldukları yargılara onlar çoğu zaman doğa yoluyla sahip olabilmişlerdir. Örneğin bozkırda hava şartlarından kaynaklı sık sık yaşanan yıldırım çarpması neticesi hayvanlar yahut insanlar öldüğü zaman veya başlarına bu şekilde başka bir felaket geldiği zaman günahkâr olduklarını düşünmüşlerdir. Bu sebeple belaya uğradıklarını ve aynı şekilde kamın önderliğinde üzerlerindeki bu musibetten kurtulmak için büyük temizlenme ayinleri yapmışlardır.¹⁶²

Öte yandan kitabi dinlerin bazı özelliklerinin onların inançlarının temel düsturlarından olduğuna da şahit olunmaktadır. Örneğin seyyah Carpini, onların cennet ve cehennem hayatından habersiz olduklarını söylese de, yine kendisi ölümden sonraki hayata dair Moğolların inanışlarını özetleme gereği duymuştur: “Fakat ölümden sonra başka bir dünyada yaşayıp, orada sürülerini güdeceklerine, yiyip içeceklerine ve tıpkı dünyevi hayatlarında neler yapmışlarsa aynılarını orada da yapabileceklerine inanırlar.”¹⁶³ İşte bu yüzden onlar, özellikle de soylu olanlar öldükleri zaman değerli eşyalarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Şüphesiz yukarıdaki zikredilen ölümden sonraki yaşam hakkında adı geçen seyyahın söyledikleri, geçmişte o coğrafyanın hemen bütün halklarının inancını yansıtmaktadır.

Yine seyyah Carpini’nin tanıklığına göre onlar büyüye çok büyük önem vermişlerdir. Cinlerle karşılıklı konuşup onlardan cevap aldıklarına inanmışlardır. Sefer yapılacak zamanı ise gökyüzüne bakarak hilale ve dolunayın hareketlerine göre belirlemişlerdir. Gökyüzündeki Ay’a “Büyük Han” demişler ve onun önünde diz çökmeyi adet haline getirmişlerdir. Ay’ın parlaklığını güneşten aldığını bildiklerinden Güneş’e “Ay’ın annesi” yakıştırmayı yapmışlardır.¹⁶⁴

---

¹⁶¹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 49.

¹⁶² Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 55. Bu tarz bir cezalandırma anlayışı Müslümanlarda yoksa da Hristiyanlarda vardır.

¹⁶³ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 44.

¹⁶⁴ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 49.

Ateş Moğollar için ayrı bir önem arz etmektedir. Ateşin dünyevi birçok şeyi temizlediğine inanmışlardır. Örneğin onların yanlarına elçi ya da soylu kimseler ve diğer insanlar gelip hediyeler verdiklerinde hem bu gelen kişileri hem de getirdikleri eşyaların temizlenmesi amacıyla iki ateşin arasından geçirmişlerdir. Bu şekilde büyü, zehir ve diğer musibetlerden tamamen arındıklarına kanaat getirmişlerdir.¹⁶⁵

Moğollar, içlerinden herhangi soylu bir kişinin ölmesi durumunda ölen kişiyi bozkır dolaylarına gizlice kazdıkları onun da henüz yaşarken hayli sevdiği bir yere dikkatlice gömmüşlerdir. Ölen bu kişinin gömülme şekli tıpkı bir otağın içinde oturur vaziyettedir. Önüne konulan masada içi et dolu bir kâse ve bir testi kımız da hazır edilmiştir. Yine mezara bütün levazımatıyla birlikte bir kısrak ya da yavrusu konulmuştur. Eti cenaze töreninde yenen başka bir atın derisi ise kazıklara geçirilerek mezar üzerine yerleştirilmiştir.¹⁶⁶

Ayrıca Türkler gibi Moğolların da suyu kutsadıklarına şahit olunmaktadır. Bu sebeple onlar akarsuları yıkanarak veya elbiselerini yıkayarak kirletmemek gerektiğini düşünmüşlerdir. Şüphe yok ki bu hassasiyetleri abdest alan Müslümanlar ile aralarında ciddi tartışmalara sebebiyet vermiştir.¹⁶⁷

Arapların ve Moğolların inanç sistemleri genel manada yukarıda özetlendiği gibidir. Detaylarda farklılıklar göze çarpsa da, temelde benzerlikler kendisini hissettirmektedir. Cengiz Han bir peygamber olmamasına karşın, Moğollarca Tanrı'nın yeryüzündeki bir temsilcisi olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁸ Kimi araştırmacıların onun adı ile özdeşleşen Yasa'yı bu temelde Kur'an-ı Kerim ile karşılaştırdıklarına şahit olunmaktadır.¹⁶⁹ Yasa zamanla sivil halkın daha az önem verdiği ve askeri alanda kalan dar bir ideal haline gelmiştir. İslam şeriatı ise bunun tam tersi bir istikamet takip etmiş, Hz. Muhammed'in zamanından önceki Arap dini etkisini yitirmiş ve İslam inancı kendini kabul ettirmiştir. Cengiz Han'ın ülkesinde ise eski atalarının inancı olan Moğol dini en başından beri hiç bozulmaya uğramamış

¹⁶⁵ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 48.

¹⁶⁶ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 51. Şüphesiz burada anlatılan ölü gömme şekli İbn Fadlan'ın söyledikleri ile birebir örtüşür. Bkz. İbn Fadlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 45.

¹⁶⁷ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 216.

¹⁶⁸ İslam'da Kur'an otorite olarak en baştan gelir, peygamber ise onu tebliğ edendir. Fazlur Rahman, *İslam*, çev. M. Dağ-M. Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009, s. 101. Dolayısıyla Kur'an ve Yasa arasında bir mukayese yoluna gidenlerin, ilahi menşeli ve insan kaynaklı iki olgu karşısında olduklarını hatırdan uzak tutmamaları gerekir.

¹⁶⁹ Khazanov, "Muhammed ve Cengiz Han", s. 479-502.

yıllardan beri aynı diriliği ile Moğollar arasında devam etmiştir. Hz. Muhammed Arapların içinde var olan sosyal ve siyasi bölünmüşlüğü ortadan kaldırıp huzuru ve düzeni sağlama mücadelesine girmiş iken; Moğollarda herhangi bir manevi kriz yaşanmadığı için onlar bu manada herhangi bir yeni düzene ihtiyaç duymamışlardır. Bu sebeple onlar yayılmaları esnasında tebliğ amacı gütmemişlerdir.¹⁷⁰

1.5. Devlet Organizasyonu

İslamiyet öncesi dönemde Araplarda siyasi bakımdan tam bir istikrarsızlık hâkimdir. Arap toplumunda daha önce ifade ettiğimiz gibi kabilecilik kültürü yaygındı. Her kabilenin en büyüğü ve en bilgini kabilenin lideri sayılmıştır. Bu liderlere şeyh denilmektedir. Şeyhlerin fikirlerine oldukça önem verilmiştir.¹⁷¹ Bununla birlikte İslamiyet'ten önce Mekke'de önemli düzeyde siyasal birliği sağlamada mühim katkılar sağlayan bir kişi vardır. Bu kişi, birtakım ihtiyaçları gidermek üzere bazı sosyal, ekonomik, hukuki idari ve siyasi kurumların kurulmasında ve geliştirilmesinde etkili olan ve Hz. Muhammed'in soyundan gelen Kusay'dır. Kusay'ın yaptığı bu katkılar Mekkeli Araplar açısından çok büyük önem arz etmiştir. Bu bakımdan Mekkeli Araplar Kusay'a ölümünden sonra çok saygı duymuşlar ve iyi anmışlardır. Kusay'ın bazı icraatları İslamiyet'ten sonraki dönemde de sürmüştür. Ancak bu icraatlar tam bir devlet yapılanması için uygun olmayıp kabile sisteminin gereğince organize edilmiştir. Kusay'ın düzenlediği görevlere bakıldığında Kâbe'nin güvenliğini sağlama Sidane, Kâbe'nin perdedarlığı Hicabe, hacıların su gereksinimlerini karşılama Sikaye, maddi durumu iyi olmayan hacıların ihtiyaçlarını giderme görevi Rifade ve Mekkeli Arapların toplantı görevi Nedve olarak adlandırılmaktadır.¹⁷² Kusay'ın yaptığı bu düzenlemeler Kusay'ın ölümünden sonra Kusay'ın soyundan gelen kişilerin görevleri paylaşma sorunundan dolayı bozulmalara uğramış, bunun sonucunda her kabile kendi içinde istikrarı ve yönetimini sağlamak zorunda kalmıştır.

Kureys'in mesken tuttuğu Mekke dolaylarından uzaklaştığında durumun Mekkelilerden bir farkı olmadığı görülür. Yemen bölgesinde ve kuzeyde bağımsız ve yarı bağımsız küçük devletler vardı ancak buralarda da siyasi boşluklar

---

¹⁷⁰ Khazanov, "Muhammed ve Cengiz Han", s. 479-502. Ayrıca Cengiz Han'ın "fakir ve çıplakları koruyan" şeklinde Orhun Kitabeleri'nde tasvir edilen hükümdar profilinden uzak olduğu ileri sürülmektedir. Köprülü'ye göre Cengiz'in esas önceliği nizam tesis etmek olmuştur. Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, s. 247.

¹⁷¹ Mehmet Azimli, *Cahiliyeyi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 55.

¹⁷² İbn-i Hişam, *Siret*, I, s. 173; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 26-28.

bulunmaktaydı. Medine'ye bakıldığında Arap kabileleri arasında yaşanan kan davaları yüzünden sürekli bölgede çatışmalar hâkim olmuştur. Fakat hicret sonrasındaki devirde İslamiyet öncesi döneme göre önemli ölçüde değişimler yaşanmıştır.

Arap coğrafyasında sadece putperest Araplar arasında değil diğer dinlerin müntesipleri arasında da bir huzursuzluk ortamı mevcut olmuştur. Bu coğrafyada putperest Araplar, Hz. Musa'nın dininin tek hakikat olduğunu kabul eden Yahudiler ve Hz. İsa'yı peygamber olarak kabul eden Hristiyanlar yaşamaktaydı. Siyasi bakımdan istikrarsızlık durumu onlar için de vaki idi. Bunlar arasında bağımsız hukuki bir birliktelik yoktu. Hepsi de sadece kendi kabilesinin reisine itimat etmekteydi. Dolayısıyla her kabile kendi adaletini sağlamaya çalışmaktaydı. Farklı kabileler arasında yaşanan herhangi bir olumsuzlukta daha büyük sıkıntılar ortaya çıkıyordu. İslamiyet ile birlikte ise durum biraz olsun değişmiştir. Hicret olayı gerçekleşip İslamiyet yayılmaya başladıktan sonra Hz. Muhammed Medine'de siyasi düzeni sağlamak için çalışmalarına başlamıştır. Gerçekleştirdiği en büyük siyasi faaliyet, Medine'de ilk kez bütün kabilelerin üzerinde geçerli olacak bir devlet otoritesinin hukuki dayanaklarını belirleyen yazılı bir anayasayı hazırlayıp yürürlüğe koymuş olmasıdır. Yürürlüğe konan bu anayasa ile birlikte Müslümanlar, Müslüman olmayan putperest Araplar ve Yahudiler Medine toplumunun bir parçası haline gelmiş ve bu halkların birbirlerine karşı bir takım hak ve sorumlulukları doğmuştur.¹⁷³ Ayrıca Müslüman Araplar arasında kardeşlik sözleşmesi yapılmıştır. Bu sözleşme dayanışma ve bütünleşmeyi önemli ölçüde sağlamıştır. Daha sonra Müslüman olmayanların da sisteme dâhil edilmesiyle birlikte Medine'nin bir site devleti halini alması amaçlanmıştır. Hz. Muhammed bu sistemin siyasi başkanı olmuştur. Lewis'in deyişiyle "Hz. Muhammed devlet adamlığına geçmek için peygamberlik yapmamış, peygamber olarak görevini tamamlamak amacıyla devlet adamı olmuştur."¹⁷⁴ Bu hem Müslümanlarca hem de Yahudilerce kabul görmüştür. Bunun sonucunda günümüze değin gelebilmiş toplamda 52 maddelik bir anayasa kabul edilmiştir. Bu anayasa yazılı olması ve uygulanabilirlik yönü ile dünyanın ilk

¹⁷³ Mehmet Akif Aydın, "Anayasa", *TDV İslam Araştırmaları Merkezi, III*, Ankara 2006, s. 153.

¹⁷⁴ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 22. Bununla beraber, Wellhausen'in de belirttiği gibi "İslam'ın siyasi cemaati dini cemaatten doğmuştur." Aynı yazar, Medine'de kurulan siyasi teşekkülün adını ise şöyle koymuştur: "Devlet ne bir enstitü ne de bir ülke olmayıp bir topluluk (Kollektivum) idi. Şu hâlde hakikatte bir devlet değil, sadece kendi kendine yetişmiş bir taazzuv mevcuttu." Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 1-2.

anayasası olarak nitelendirilmektedir. 52 maddelik bu anayasa iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Anayasanın ilk yirmi beş maddesi Müslümanlar ile ilgili olurken son yirmi yedi maddesi ise Yahudiler ile alakalıdır.¹⁷⁵

İslam dininin Araplar üzerinde pek çok etkisi olmuştur. Bir defa onlara, herkes kendi kabilesinin reisine itaat ederken İslam ile birlikte kendi kabilesi dışındakine de itaat etmeyi öğretmiştir. Bu ancak hicret ile mümkün olabilmiştir. Hz. Muhammed hem peygamber kimliğini hem de siyasi liderliği beraber yürütmüştür. Bunda Hz. Muhammed'in güvenilir bir kişiliğe sahip olmasının, barışçıl bir politika izlemesinin, ayrıca baskıcı olmamasının etkileri büyüktür. O, yönetme görevini sürdürürken hiçbir zaman güç kurma psikolojisiyle hareket etmemiş, aksine adaleti sağlama üzerinde durmuştur. Amacını onların tüm değer yargılarını tamamıyla ortadan kaldırmak olarak belirlememiş, İslam kardeşliğine dayalı bir yönetimin takipçisi olmuştur. Hz. Muhammed'in devlet başkanlığı döneminde örnek olan hayatı, ölçülü yapısı, adaleti sağlaması, din ve inanç kardeşliğine dayanan yönetimi halkın onu benimsemesini kolaylaştırmıştır. Onun devlet başkanlığı döneminde ülkede huzur ve güven ortamı doğmuş, bununla beraber sosyal ve ekonomik düzen sağlanmıştır. Fakat Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte Müslüman toplumda belli başlı birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında kangrene dönüşeni ise devlet başkanlığı sorunu olmuştur. Çünkü Hz. Muhammed ölmeden önce yerine bir başkasını tayin etmemiştir. İnsanlığa yol gösterici olarak Kuran-ı Kerim'i bırakmıştır. Fakat Kuran-ı Kerim'de de devlet başkanlığı konusunda başa kimin geçeceğine dair bir hüküm bulunmamaktadır.

Dolayısıyla Hz. Peygamberin vefatının hemen ardından cenazesi bile kalkmadan yönetim sorunu baş göstermiştir. Hz. Peygamberin vefat ettiği gün Saideoğulları çardağında devlet başkanını seçmek için ensar ve çok az sayıda muhacir toplanmıştır.¹⁷⁶ Ensar ve muhacir her ikisi de devlet başkanının kendilerinden olması gerektiğini savunduğu toplantı neredeyse çatışma ortamına dönüşecekken oraya gelen Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde'nin Hz. Ebu Bekir'i başkan olarak teklif etmeleri tartışmayı durdurmuştur. Hz. Peygamber ölmeden son zamanlarında imamlık görevini Hz. Ebu Bekir'e vermişti. Bunun gibi birçok neden

¹⁷⁵ Ali Aktan, *İslam Tarihi Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar*, Nobel Yayınları, Ankara 2011, s. 138.

¹⁷⁶ Sabri Hizmetli, "Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", *AÜİF Dergisi*, S. 1, 1999, s. 28.

göz önüne getirilince Hz. Ebu Bekir'in devlet başkanlığı fikri çoğunluk tarafından kabul görmüştür. Ancak toplantıya cenaze işleri ile ilgilenen Hz. Ali ve Hz. Ali'nin ailesinden herhangi biri katılamamıştır. Bu nedenle ve eşi Hz. Fatıma'ya babası Hz. Muhammed'in mirasından pay verilmemesi gibi nedenlerle Hz. Ali Hz. Ebu Bekir'e sonradan biat etmiştir.¹⁷⁷

İki yıldan biraz fazla bir zaman hilafet görevini yürüten Hz. Ebu Bekir daha ölmeden evvel yerine Hz. Ömer'in devlet başkanı olmasını vasiyet etmiştir. Onun bu isteği öldükten sonra yerine getirilmiş ve Hz. Ömer devlet başkanı olarak seçilmiştir. Hz. Ömer İslam devletini hem askeri hem idari hem de ekonomik bakımdan oldukça geliştirmiştir. Bununla beraber Hz. Ömer divan sisteminin de kurucusudur. İller ve bucaklar olarak bölgelere ayırdığı İslam devletini meclisler kurarak yönetmiş, ayrıca halk bu meclisleri bizzat denetlemiştir.¹⁷⁸

Bir köle tarafından öldürülen Hz. Ömer ölmeden önce yerine yeni devlet başkanının seçilmesi için bir şura meclisi oluşturmuştur. Şuranın kararı ile Hz. Osman devlet başkanı olarak seçilmiştir. O, devletin önemli kademelerine akrabalarını getirmiş, bu da halkın bazı kesimlerinde isyanlara neden olmuştur. Hz. Osman Müslümanlarca öldürülünce yerine Hz. Ali devlet başkanı olarak seçilmiştir. Hz. Ali devlet başkanlığı döneminde devletin yönetimine dair çok önemli kararların altına imza atamamıştır. Yaptığı icraatlarının çoğu güvenliğe ve önemli şehirlerin imar edilmesine yönelik olmuştur. Hz. Osman'ın katillerinin yakalanamaması Hz. Ali'ye yönelik tepkileri artırmıştır. Bu karışıklıklarla beraber Sıffin Savaşı sonrasında yaşanan Hakem Olayı'nda Hariciler diye bir grup ortaya çıkmıştır.¹⁷⁹ Bizzat halifenin kendisi de bir Harici tarafından öldürülmüştür. Hz. Ali'nin büyük oğlu olan Hz. Hasan'a çevreden halifelik teklifi gelmesine rağmen, yeterli nüfuzu olmadığı için Hz. Hasan halifelik görevini ve devlet başkanlığı görevini Şam valisi Muaviye'ye devretmiştir. Böylece devlet başkanlığı demek olan hilafetin dünyevilikten çok dini hassasiyetleri gözetilen hali de nihayete ermiştir.¹⁸⁰ Muaviye ile birlikte İslam devletinde yeni bir dönem başlamış olmaktadır. Zira Muaviye'nin oğlu

¹⁷⁷ Aktan, *İslam Tarihi*, s. 209.

¹⁷⁸ İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s. 72-73; Azimli, *Cahiliyeyi Farklı Okumak*, s. 37.

¹⁷⁹ Aktan, *İslam Tarihi*, s. 265.

¹⁸⁰ İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s. 35. Halifenin dini sorumluluğu üzerine pek çok farklı görüşe rastlamak mümkündür. Örneğin Özkan'ın yorumuna göre, "Hilafet bir ideal değil, sadece bir imkândır. Bu imkân dine uygun olmakla beraber, dinin kendisi değildir. Dolayısıyla bir yönetim şekli olarak hilafetin dini bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır." Özkan, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*, s. 158-159.

Yezid lehine almış olduğu karar İslam'ın bundan sonraki 1300 yılını şekillendirmiştir.¹⁸¹ Muaviye'den sonra artık devlet başkanı seçimle değil kan bağıyla yönetime gelmiştir. Bu şekilde halifelik saltanata dönüşmüştür.¹⁸² Bununla birlikte Muaviye merkezi teşkilatlanmayı büyük ölçüde sağlamış, devleti çok geniş sınırlara ulaştırmıştır.

İslam'da bir de Sünni ve Şii bölünmesinden doğan hilafet ve imamet ayrımı vardır. Hilafet halk tarafından seçilen yöneticilerin iktidar olmasıdır.¹⁸³ Yani yönetici (halife) yaratıcının değil tamamen halkın temsilcisidir. İmamet ise hilafetten farklı olarak ruhani bir durum olup seçim söz konusu değildir.¹⁸⁴ İnanışa göre, Allah tarafından yönetime bir imamın tayin edilmesidir.¹⁸⁵ Yani tamamen teokratik

¹⁸¹ Firas Alkhateeb, *Kayıp İslam Tarihi Müslüman Medeniyetini Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 72.

¹⁸² Rahman, *İslam*, s. 137. Monarşi Arap kültürüne aykırı bir şeydi ve bunu onlarla tanıştıran Muaviye olmuştu. Cahen, *İslamiyet*, I, s. 39. Yakınoğu'nun ve hatta Bizans'ın da pek benimsemediği monarşiyi Abbasiler de devam ettirmişti. Crone'a göre ise, Muaviye ile birlikte İslam devletinin yönetim sistemi Bizans ve Sasanilerinkine benzemişti. Patricia Crone, "Dünyada İslamın Yükselişi", çev. Zülal Kılıç, *Cambridge İslam Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 46.

¹⁸³ Mevdudi bunu "seçimli hilafet" olarak tarif etmiştir. Gerçekten de ismi Hz. Ebubekir tarafından öne sürülen Hz. Ömer dahi bir konuşmasında, katılımın az olduğu Hz. Ebubekir'in başa getirilişinin bundan sonra genellenmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur. Bkz. Ebu'l A'lâ El-Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Gencer, Hilal Yayınları, İstanbul 2018, s. 94. Nitekim Muaviye'nin oğlu Yezid'i halifelik için hazırlamaya başlamasının ardından bunun eleştirildiği mecralar da olmuştu. Muaviye yanlıları ise aynı yönetime zamanında Hz. Ebubekir'in de müracaat ettiğini söyleyerek kendilerini savunmuşlardı. Bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 3, s. 503-514. Hilafet yönetiminde dar bir çevrenin otoritesi hâkim olduğundan ötürü oligarşi, bazılarıncı da cumhuriyetçi monarşi şeklinde değerlendirilmesine neden olmuştur. Özkan, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*, s. 22. İslam'da halife olmanın şartlarının da zamanla şekillendiğine şahit olunmaktadır: 1. Müslüman olmak 2. Erkek olmak 3. Hür olmak 4. Akıl ve baliğ olmak 5. Adalet sahibi olmak 6. Bilgili olmak 7. Kureyş kabilesinden olmak 8. Yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmak 9. Sağlam ve sağlıklı olmak 10. Cesur olmak. Bkz. Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, MÜFV Yayınları, İstanbul 2013, s. 88. Esas olarak baktığımızda yukarıdaki maddelerin birkaçı haricinde, bütün devletlerde hükümdarların aranılan özelliklerinden oldukları rahatlıkla görülecektir. Dolayısıyla Müslüman olmak şartını çıkarıp, Kureyş maddesini de, ki bu Müslümanlar için de bir problem teşkil eder, Cengiz Han'ın soyu ile değiştirdiğimizde diğer bütün hasletlerin Moğol hükümdarlarının da belirgin özelliklerinden olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Ancak İslam'daki hilafet kurumunun başlangıcından itibaren sorgulanan bir alan olduğu meydana çıkmaktadır. İleriki yüzyıllarda aynı anda Abbasi, Fatımi, Emevi (Endülüs) halifelerinin de olduğunu düşünür isek, sultanın mı halifeye halifenin mi sultana yakın olduğu sorusunu da tekrardan sorgulamak icap eder. Halifeler listesine Baltacı'nın yaptığı gibi Büyük Selçuklu sultanlarını da ilave eder isek bu sefer de Abbasi-Selçuklu ilişkilerinin temellerini yeniden düşünmek mecburiyeti karşımıza çıkar. Bkz. Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 89.

¹⁸⁴ Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, s. 201.

¹⁸⁵ Buna karşın ilk dört halife, Tanrı'dan gelen bir emirle değil, halk tarafından seçimle iş başına geldiklerini ilk hutbelerinde sürekli tekrar etme gereği duymuşlardır. Özkan, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*, s. 32. Sünniler hilafetin gerekliliği üzerinde ittifak ederlerken, Haricilik, Şiilik ve Mutezilik de imamet gerekliliğine inanırlar. Henri Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fırlı-Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları, İstanbul 2017, s. 572.

yönetim şeklidir. Sünnilik ve Şiilik ayrımı tam da bu noktadan doğmaktadır. Sünnilikte imam yöneticiyken, Şiilikte imam kutsal bir nitelik taşımaktadır.¹⁸⁶

Moğollara gelince, Cengiz Han da tıpkı Medine'deki ilk icraatlar benzeri yaklaşımla imparatorluğunu kurduktan sonra bu imparatorluğunu yıkılmaz kılmak için yasal bir temel hazırlamıştır. Bu yasal temel Moğol Devleti'nin hukuk ve askerlik işlerini düzenleyen kanunları içermiştir. 1206 yılının ilkbaharında çeşitli boy ve klan önderlerinin katılımıyla görkemli büyük bir kurultay düzenlenmiş ve onun üstünlüğü kabul edilmiştir.¹⁸⁷ Cengiz Han'ın kendi adıyla anılan yasaları söz konusu kurultay ile artık Moğollara tabi olan herkesin başlıca gündemi durumuna gelmiştir. Cengiz Han bu anayasaya ilk şeklini 1206 yılında yapılan kurultayda vermiş olsa da daha sonra aşama aşama ömrü boyunca bu yasalara ilavelerde bulunmuştur. Bu yasalara göre cinayet, soygun, planlanmış yalan, zina, cinsel sapıklıklar, büyü ve su israfı gibi suçların cezası peşinen idam olmuştur.¹⁸⁸

Moğollarda yönetim şekli veraset sistemidir. Ortaçağın bütün devletlerinde olduğu gibi hükümdarlar burada da çok geniş haklara sahip olmuşlardır. Bununla birlikte yine hükümdarın başkanlık ettiği bir kurultay meclisinin varlığı da bilinmektedir. Boy beyleri, kabile başkanları ve devletin ileri gelenleri bu meclisin temel unsurları olmuştur. İmparatorluğun sınırları büyüdükçe yönetim ile ilgili sıkıntılar da baş göstermeye başlamıştır. Buna çözüm olarak ise Moğol elitleri bazı noktalarda iktidarlarından feragat ederek güç paylaşımına gitmişlerdir.¹⁸⁹

Cengiz Han, 1226 Ağustos'unda Hindistan hududu üzerindeki Tangutlar üzerine sefere karar verdiği sırada ağır bir hastalığa yakalanmıştır.¹⁹⁰ Bir yıl sonra gerçekleşen ölümü isteği üzere bir süre gizli tutulmuştur.¹⁹¹ Cengiz Han öldükten sonra sahip olduğu topraklar oğulları arasında paylaştırılmıştır. Öncesinde Cengiz Han iktidarının sağlıklı bir şekilde el değiştirmesi için tüm varislerin yeni hanın görevi devralması sürecinde Karakum'a dönmelerini şart koşan bir yasa çıkarmıştır.

---

¹⁸⁶ Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, s. 203-205.

¹⁸⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 135.

¹⁸⁸ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 61; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 220.

¹⁸⁹ Clive Ponting, *Dünya Tarihi*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2011, s.408.

¹⁹⁰ Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, C. II s. 522.

¹⁹¹ M. Baron C. Dohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 152.

Bu yüzden Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümü ile birlikte imparatorluğun farklı yönlerindeki Moğol orduları geri dönmek zorunda kalmışlardır.¹⁹²

Cengiz Han'ın ölmesi ile birlikte imparatorluk Börte'den olan çocukları arasında paylaştırılmıştır. Sadece büyük oğul Cuci kendisinden önce öldüğü için Kıpçak Bozkırı ve Rus prensliklerinin bulunduğu topraklar onun iki oğlu Batu ve Orda arasında bölüştürülmüştür. Cengiz Han ölmeden önce yerine geçecek oğlunu belirlediğinden Moğol büyük kağanlığı için herhangi bir liderlik kavgası yaşanmamıştır. Cengiz Han devletin başına akıllılığına, ileri görüşlülüğüne ve tecrübesine güvendiği Ögedey'in geçmesini istemiştir. Diğer şehzadeler de onun bu isteğini onaylamışlardır. Ögedey her ne kadar bunu kabul etmeyip uygun olan ağabeylerim, amcalarım var dese de en nihayetinde Ögedey babasının vasiyetini, amcalarının ve kardeşlerinin isteklerini yerine getirmeyi uygun görmüştür.¹⁹³

1237 yılında Batu komutasındaki ordu Rusya seferine başlamıştır. 1240 yılında seferini tamamlamıştır. Burada kurulan Altınorda devleti Moğol Devletinin istasyonlarından biri haline dönüşmüştür.¹⁹⁴ Daha sonra ordu Polonya ve Macaristan seferlerine girişmiştir. Ancak bu seferde Ögedey'in ölüm haberi ile birlikte ordu Rusya topraklarına tekrar geri çekilmiştir. 1250'li yıllarda Moğol İmparatorluğu artık üç bağımsız parçaya bölünmüştür. Bunlar görünüşte Karakurum'a bağlı olmakla birlikte iç işlerinde bağımsızdır. Kubilay ile birlikte Karakurum önem derecesini yeni başşehir Pekin'e devretmiş, Pers topraklarındaki İlhanlılar Devleti ve Rusya topraklarında Altınorda Devleti kurulmuştur.¹⁹⁵ Bu esnada en çarpıcı olay Bağdat'ı egemenlikleri altına alan Hülagü'nün emri altındaki Moğolların Abbasi hilafetini ortadan kaldırmış olmalarıdır.¹⁹⁶ Ayn Calut Savaşı ise İlhanlılar için beklemedikleri bir darbe olmuştur. Ayn Calut Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Hülagü'ye ordusunu tekrar toparlamak istemiş fakat karşısına Berke Han çıkmıştır. Tuluy'un oğlu

¹⁹² Moğol orduları benzer bir tavrı Ögedey'in ölümünden sonra da sergilemişlerdir. Bu durum ilk İslam devletindeki halife değişimlerinde şahit olmadığımız bir olaydır. Gerçi Hz. Muhammed'in Suriye tarafları için hazırladığı ordu onun ölümü üzerine bekletilmişse de, o zaman hemen kısa sürede toplumun başına bir kişinin geçmesi daha elzem görülmüştür. Moğollarda ise hükümdar ölümünde kurultay tarihi belirlenir ve bu bazen çok uzun bir zamana yayıldığı olurdu. Hz. Osman'ın seçilişinde bir şura söz konusuysa da, bu Moğol kurultayı ile karşılaştırılmaz nispettedir.

¹⁹³ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 189.

¹⁹⁴ Ivar Lissner, *Uygurluk Tarihi*, çev. Adli Moran, Nokta Yayınları, İstanbul 2011, s. 160.

¹⁹⁵ Hülagü, Abaka, Ahmed, Argun ve Geyhatu zamanında İlhanlıların Orta Asya'daki Büyük Han'a bağlılıkları devam etmişti. Ancak Pekin'deki Kubilay'ın 1294 yılında ölümüyle bu bağ ortadan kendiliğinden kalkmıştı. Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 215.

¹⁹⁶ Ali Çimen, *Tarihi Değiştirenler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.209.

Kubilay'ın Çin'de kurduğu Yuan Hanedanlığının çökmesiyle birlikte Moğol hanları bölgede asimile olmuşlardır. Günümüzde varlığını devam ettiren Moğolistan Moğolların son temsilcileridir.

İlginçtir hem Araplar'a hem de Moğollar'a başlangıçta merkez olan şehirler bu durumlarını uzun süre muhafaza edememişlerdir. Hamidullah, eskilerin Mekke'ye "Yeryüzünün Göbeği"¹⁹⁷ dediklerini nakletmiştir.¹⁹⁸ Aynı özelliğe kısa süreliğine Karakurum da sahip olmuştur. Ancak Mekke'nin manevi yönden taşıdığı öneme¹⁹⁹ Karakurum hiçbir zaman sahip olamamıştır. 10. yüzyılda İbn Havkal, "buradan çıkan hükümdarlar ülkelerinden uzaklaşmadan dünyanın çoğuna hâkim olmuşlardır"²⁰⁰ dese de, Mekke müşrik Araplara 630'a kadar icra ettiği siyasi merkez olma özelliğini başka bir zaman elde edememiştir. İslam'da Medine sonrasında Şam ve Bağdat önemli siyasi şehirler olarak belirmiştir. Moğollarda ise Karakurum'dan sonra Pekin, Saray ve Tebriz gibi şehirler merkez olma özelliğine kavuşmuşlardır.

İlk İslam devlet organizasyonu ile Moğol devlet organizasyonunu karşılaştırdığımızda aralarında birtakım benzerlikler ve farklılıklar vardır. Her iki topluluk da başlangıçta boylar ya da kabileler şeklinde yaşamını sürdürüp siyasi birliğini hem iç etkenler hem de dış etkenler nedeniyle bir türlü sağlayamamışlardır. Siyasal birliği sağlamak ve bağımsız devlet olma yolunda çok ciddi mücadeleler vermişlerdir. Bu noktada Müslümanlar nazarında Hz. Muhammed; Moğollar'da ise Cengiz Han önemli isimler olarak belirmiştir. Hz. Muhammed, Cengiz Han'dan farklı olarak yüce yaratıcı tarafından İslam dinini tüm insanlığa yaymak ve dünya üzerindeki tüm kötülüğü reddedip iyiliği emretmek için gönderilmiştir. O sadece Arap toplumu arasında değil tüm evrende barış ve huzur ortamının hâkim olmasını istemiştir. İslamiyet'i yayma görevini yerine getirirken kendisine tanrı tarafından

---

¹⁹⁷ İbn Havkal da kitabına ilk beldelerin anası dediği Mekke ile başlamıştır. Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 31. Esasında İstahri, Mukaddesi vb. İslam coğrafyacıları hep Arap yarımadası ile bildikleri dünyayı tasvir etmeye koyulmuşlardır. Nitekim Mukaddesi "Dünya oradan başlar ve Hz. İbrahim insanlara oradan çağrı yaptı" sözleriyle kitabına girizgâh yapmıştır. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, s. 89.

¹⁹⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 19, 24.

¹⁹⁹ İslam'ın Mekke'de doğmuş olması, bu şehir ve din üzerine ilginç tespitleri de beraberinde getirmiştir. Hamidullah'a göre, "Mekkeliler hiç de göçebe değillerdi, en azından iki bin seneden beri yerleşik bir hayat sürüyorlardı." Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 21. Bu temelde Hodgson'un tespiti ise şu merkezdedir: "İslam, köklü bir şehirli din geleneğinden gelmektedir ve şehir yönelilidir." Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. A. Kanlıdere-A. Aydoğan, Vadi Yayınları, İstanbul 2018, s. 254. Ayrıca bkz. John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 52.

²⁰⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 33.

gönderilen ve adına vahiy denilen ayetleri rehber edinmiştir.²⁰¹ Oysa Cengiz Han'ın isteği tam bir cihan hâkimiyetidir. Yani imparatorluğunu olabildiğince geniş sınırlara yayıp dünyaya hükmetmektir. Bunu yaparken de kendine her şeyi mubah kılmıştır. Yani yeri geldiğinde masum canlara kıymış, doğaya zarar vermiş, kendisine boyun eğmeyen her yeri talan etmiştir. Cengiz Han'ın tarihte bir dünya lideri olarak tanınmasında gücü, hırsları ve zorbaca hareketleri etkin olmuştur. Neredeyse yaşadığı dönemde tüm dünyada adını savaşçılığıyla duyurmuştur. Kendisi öldükten sonra topraklarının yönetiminin yine kendi kanından birisinin idaresinde olmasını istemiştir.²⁰² Bu yüzden topraklarını oğulları arasında paylaşmıştır. Ama Hz. Muhammed'in amacı Cengiz Han'dan çok farklıdır. Onun ideolojisi dünya adaletini ve barışını sağlamaktır. Gayesi kesinlikle iktidar değildir. Hiçbir zaman yönetim hırsına bürünmemiştir. Halkın iradesine hep önem vermiştir. Kendisinden sonra gelecek yöneticiyi tayin etmemesi de halkın iradesine ne kadar çok önem verdiğinin en belirgin göstergesidir.

1.6. Komşular

Bir devletin gelişip büyümesinde etkili olan faktörleri sıralayacak olursak ekonomik güç, askeri güç ve hiç şüphesiz bilgi gücü en başta gelir. Ancak bunların ötesinde çevresinde etkili olan unsurlar da önemlidir. Bu hem güvenlik açısından hem de dayanışma için elzemdir. Bu bağlamda Arapların ve Moğolların yayılmasını kolaylaştıran etkenlerden biri harekete geçtikleri esnada çevresindeki devletlerin güçsüz olmalarıdır.

Cahiliye ve ilk İslam döneminde Arap yarımadasında siyasi anlamda bir boşluk söz konusuydu. Buradaki boşluktan kasıt siyasi anlamda çok ciddi mücadelelerin olmadığı manasındadır. Bahsedilen dönemde Arapların dünya milletleri ile herhangi bir ilişkide bulunmadığı ve izole bir yapıda olduğu iddia edilse de, bu aslımı yansıtmamaktadır. Tam aksine birçok toplumda olduğu gibi Araplar da çevre devletlerle ilişki içinde bulunmuşlardır. Bu kimi zaman maddi boyutta kimi zaman da manevi boyutta gerçekleşmiştir. Ama bu ilişkiler o dönemin konjonktürü düşünüldüğünde diğer toplumlara nazaran daha minimum seviyede kalmıştır. Bunun

---

²⁰¹ Brockelman'ın deyişiyle Hz. Muhammed, "müşrikliğin tatmin etmediği kişi" idi. Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 10. Ancak Cengiz Han'ın içinde yaşadığı toplumun manevi değerleriyle bir alıp veremediği hiçbir zaman olmamıştı.

²⁰² İlginç bir şekilde Moğollar başka hanedanların kanının da kutsallığına önem atfetmişlerdir. Nitekim Roux bunu en bilinen örnek ile açıklamıştır. Hülagü, Bağdat'ı ele geçirdiğinde halifenin kanını akıtmadan onun öldürülmesini sağlamıştır. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 170.

nedenlerini ise Arapların kendi içerisinde yaşadığı ve çoğunlukla kabilecilikten kaynaklanan problemlerde ve coğrafi durumda aramak gereklidir. Arapların komşularıyla ilişkilerini irdeleyecek olursak, şüphesiz en başta münasebetlerini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla matuf olarak şekillendirmişlerdir. Bu da büyük oranda ticaret ile mümkün olabilmiştir. Arap yarımadası üzerinde bulunan iki önemli ticaret yolu vardır. Bu yollar Hint ve Şam denizini birleştiren yollardır. Bu yollardan biri Hadremut'tan başlayıp Kızıldeniz boyunca Necd çölünün su bulunmayan bölümünün ve sahilinin engebeli tepelerini aşardı. Mekke bu yolun aşağı yukarı yarısında bulunuyordu. Yemen ile Basra bu yolun ortasında yer almaktaydı. Diğer yol ise Fars körfezini takip edip Hadremut'tan Bahreyn'e oradan da Sur'a ulaşmaktaydı.²⁰³

Araplar diğer toplumlarla ticaret dışında başka şekillerde de ilişkide bulunmuşlardı. Araplar bir kere güçlü devletlerle komşu durumundaydılar. Bunlar Pers ve Roma medeniyetleri idi.²⁰⁴ Bu devletler çok güçlü oldukları halde Arap coğrafyasının zorlu koşulları nedeniyle bölgeye bütüncül bir saldırıda bulunamamışlardı. Pers sınırında Hire Emirliği ve Roma sınırında Gassanilerin kurulması bir anlamda iki büyük imparatorluğun güvenlik kaygısının ürünüydü.²⁰⁵ Yemen ve Necran bölgelerinin Habeşliler tarafından işgal edilmesi sonucu bölgede hâkimiyet kuran Himyeri devletinin zayıflamaya başlamasıyla bölge bir yanda Roma ve Sasani diğer yanda Habeş devletinin mücadele alanı haline gelmişti. Bu açıdan bakıldığında Arabistan "Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında yer alan siyasi kuvvetlerin o sırada her birinin ayrı ayrı siyasi ve iktisadi menfaatlere sahip olduğu yegâne ülkeydi."²⁰⁶ Arabistan'ın Batı kısmında yer alan Hicaz bölgesi, doğuda Necid, kuzeyde Filistin ve Suriye çözü, güneyde Yemen ve batıda Kızıldeniz yani orta Arabistan olarak adlandırılan bu bölge diğer yerlere nazaran komşuların saldırgan politikalarından her daim masun kalmıştı.²⁰⁷

---

²⁰³ Emin, *Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)*, s. 41. Arabistan üzerindeki Sasani-Bizans çekişmesinin temel gayesi de ticari menfaatlerdi. Zira Hindistan ticareti için Arabistan çok önemli bir bölgeydi. Crone, "Dünyada İslamın Yükselişi", s. 40.

²⁰⁴ Emin, *Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)*, s. 45.

²⁰⁵ Emin, *Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)*, s. 46. Bizans imparatoru Heraklius, daha önce Gassanilere sunduğu maddi desteği, Sasanilerle olan yıpratıcı savaşlardan sonra kesmiş ve bu da en çok Müslümanların işine yaramıştı. Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 46-47.

²⁰⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 19.

²⁰⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 22.

Moğollara gelince Cengiz Han kimseye güvenemeyeceğini daha küçük yaşta acı tecrübelerle anlamıştı. Ailesiyle günlerce aç kalmış, türlü acılar çekmiş ve bu acıları kendine tecrübe edinmişti. Bu tecrübeleri onun dünya lideri olmasındaki en önemli yardımcıları olmuştu. Kendi benliğinde yer eden çevreye karşı güvensizlik hali o dereceye varmıştı ki, değil komşuları öncesinde ifade ettiğimiz gibi kardeşi dahi bundan istisna tutulmamıştı.

Moğolların yükselişi arifesinde onların komşularına bakacak olursak, Baykal Gölü'nün doğusunda Tayciutlar, güney doğuda Kongiratlar, Selenge Irmağı yakınlarında Merkitler, adı geçen ırmağın güneyinde Kerayitler, Moğollara ileride merkez olacak Karakurum'a daha yakın bir noktada ise Naymanlar yaşıyorlardı.²⁰⁸ Cengiz Han, başta Karlukları kolaylıkla kendine bağlı kılmış, hatta kendi kızını Arslan Han'a vererek akrabalık tesis etmiştir. Ardından Çin'in batı kısmında bulunan Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar da savaşmadan Cengiz'e boyun eğmişlerdir.²⁰⁹ Diğer toplumlara göre daha medeni olan Uygurların Moğol devletine katılması onların oldukça işlerine yaramıştır. On bin Oryat halkı da direnişe kalkışmadan büyük oğul Cuci'ye tabi olmuşlardır. Ardından Ongut, Buryat, Urstun ve Tuba gibi kavimler de Moğolların hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Kırgızlar da sundukları hediyelerle birlikte tabiiyetlerini bildirmişlerdir.

Arapların çevresindeki devletlerle olan ilişkilerinde belirleyici unsur ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu önemli ölçüde Arapların sınırlı güce sahip olmalarından ve parçalı bir toplumsal yapıya sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Fakat Moğollara baktığımızda durum oldukça farklıdır. Moğolların çevresindeki devletlere karşı tutumu etkileşim değildir. Moğolların amacı tamamıyla büyük ve tek güç olmaya yöneliktir. Bu yüzden Moğollar etraflarındaki devletleri hep kendi toprağına katmak istemiştir. Araplar önemli ticaret yolları üzerinde buldukları için diğer devletlerle ilişkilerini, saldırgan göçebeleri saymazsak, gerilimden uzak tutma çabası içinde olmuşlardır. Onlar, diğer devletlerle alışveriş yaptıkları gibi, kimi

²⁰⁸ Ganbat Lkhundev, *XIII. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 3.

²⁰⁹ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 96; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 30. Uygur İdikut 1211 yılında Cengiz'i ziyaretinde ona şu sözlerle sadakatini bildirmişti: "Eğer beni bir tebaanız olarak kabul ederseniz, dört oğlunuzun arkasında daima sizleri takip edeceğim. Köpek ve atlar efendilerine nasıl hizmet ederse, ben de öyle yapacağım." Şüphesiz bu sözler Cengiz'i memnun etmiş ve İdikut'u artık oğullarından biri saymıştı. Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 13-14.

zamanda kendi topraklarına gelen tüccarların rehberlik ve güvenlik ihtiyaçlarını para karşılığında sağlama yoluna gitmişlerdir. Esasında benzer bir hassasiyet Moğollarda da vardır. Nitekim komşu Harzemşahlarla ilişkilerin gerginleşmesine yol açan Otrar Olayı Moğolların himaye ettikleri tüccarların öldürülmesi sebebiyle meydana gelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP VE MOĞOL GENİŞLEMESİ

2.1. Savaş Mantığı ve Ordu Tertibi

İnsanlık tarihinin en eski mesleklerinden biri olarak tarif edilen askerlik, bugün çağrıştırdığı manaya en yakın şekilde M.Ö. 2000’lerde Mısır firavunları zamanında görülmüştür. Habeşliler ve Sudanlılar yoluyla düzenli birliklerini oluşturan Mısır firavunlarından sonra, Asur, Babil, Fenike, Yunan, Roma ve Pers devletleri kendi ordularını meydana getirmişlerdir. Mısır firavunlarının orduyu saflara bölme tertibi ve savaşlarda harici unsurları kullanma yönündeki eğilimi anlaşılan bundan sonraki birçok devlet için örneklik teşkil etmiştir.²¹⁰

Yukarıdaki medeniyetlere kıyasla Arapların devletleşmeleri çok daha geç başlamış, buna bağlı olarak düzenli ordunun temeli Hz. Muhammed hatta çoğu zaman Hz. Ömer devri ile ilişkilendirilmiştir.²¹¹ İlk bölümde kısaca adlarını zikrettiğimiz Arap yarımadasının kuzey ve güneyinde kurulmuş olan devletler daha çok küçük ölçekli ticari faaliyetler ile meşgul olmuşlar, kendilerini ondan muhafaza edecekleri bir düşmandan yoksun olduklarından bu alanda yetkin olmak gibi bir uğraş içerisine girmemişlerdir. Her şeye rağmen onlar arasında varlık sebepleri askeri karakterlerine bağlı olan Sasani destekli Hirelileri ve Bizans destekli Gassanileri ayrı tutmak lazımdır. Nitekim Hz. Muhammed’in hayatının sonları yaklaşırken Gassani-Bizans ittifakına karşı Araplar Mute’de önemli bir mağlubiyet tatmışlardır.

Araplarda kabile sistemine dayalı toplum yapısının devletleşememenin ve dolayısıyla düzenli ordudan mahrumiyetin asıl sebebi olarak sunulduğuna şahit olunmaktadır. Kabileler arası münakaşaların kesintisiz bir durum arz etmesi ise intikam duygusunun her şeyin önüne geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bir anlamda kabileler birbirlerine karşı besledikleri düşmanlık sayesinde kendi varlıklarını ortaya koymuş oluyorlardı. Suçun şahsilikten uzak olma durumu ise kabilenin hemen bütün üyelerini yakın zamanda çıkacak olan bir sürtüşme için her zaman hazır olmaya davet ediyordu.²¹² Kabileler arasında savaş hâlinin olağanlığı ve

²¹⁰ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 211-213.

²¹¹ Halit Çil, “İslam Tarihinde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, Ankara 2013, s. 81.

²¹² Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, s. 74-79.

savaşın gerçekleştiği anın o günün en önemli olayı olarak değerlendirilmesinden ötürü bu münakaşalara “Eyyamü'l-Arab” deniliyordu.²¹³

İslam'ın Mekke döneminde ciddi sürtüşmeler yaşanmış olmasına rağmen müşrikler ile Müslümanlar açık bir savaşın içerisinde yer almamışlardı. Ancak bu durum Hicret ile beraber değişime uğradı. “Kendilerine savaş açılan Müslümanlara zulme uğramış olmaları sebebiyle karşı koymaya izin verildi”²¹⁴ şeklindeki ayet bundan sonrası için bir serbestlik sunduğu gibi, bundan öncesinde de Allah'ın izni olmadığı için savaşın yasak olduğu intibasını güçlendirmektedir. Bunda şüphesiz doğru zamanın kollandığını hesaba katmak lazımdır. Kendilerini koruyacak güçlü hamilerden yoksun olan Mekke'deki Müslümanlar ancak Medine'ye hicret edip sayılarını arttırdıktan ve çeşitli kabileler ile ittifaklar tesis ettikten sonra düşmana güç yettirebileceklerinin idrakine varmışlardı.

Tarih boyunca hikâyeleri bilinen tüm peygamberler belirli bir düzeni inşa etmek için ciddi mücadeleler vermiş olsalar da, içlerinde son peygamber kadar askerî hareketlere katılanı ya da katılmasa da yönlendireni yoktur. Tabii olarak bu bir peygamberin nasıl olur da saldırgan bir ruh hâline büründüğü sorusunun yöneltmesine sebep olur. Çoğu zaman bunun cevabı, Arapların zaten baskın yapmaya olan düşkünlüklerinin Hz. Muhammed tarafından doğru yere kanalize edilmiş olmasında bulunur. Bu tutumu neredeyse peygamberin ve haleflerinin bütün savaşları için genelleyenler bulunmakla birlikte, Watt gibi bazen aşırı söylemleri olan ancak bazen hakkı teslim etmekten çekinmeyen kimseler de görülür. Örneğin ona göre, Yahudilerin Medine ve çevresinde eskiden olduğu gibi kalmalarının önüne geçen ve savaşlardan sonra buraları terk etmelerine asıl sebep olan kendilerinin düşmanca tavırlarıdır.²¹⁵ Müslüman kimliğiyle konuya yaklaşanlarca Hz. Muhammed iyi bir askerî taktikçi ve stratejisttir. Fakat onlar da peygamberin savaşlarını yazmanın zorluklarından bahsederek konuya giriş yaparlar.²¹⁶ İkincilerin bulduğu cevap ise savaşın İslam ve peygamber nazarında sadece zorunlu olduğunda başvurulmuş bir alternatif olduğu yönündedir.²¹⁷

---

²¹³ Mehmet Ali Kapar, “Eyyamü'l-Arab”, *DİA*, C. 12, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 14-16.

²¹⁴ Hac, 39.

²¹⁵ Bkz. Watt, *Hazreti Muhammed*, s. 125, 189.

²¹⁶ Bkz. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2017, s. 12, 14.

²¹⁷ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 242.

Hicretten sonra 624, 625 ve 627 yıllarında gerçekleşen sırasıyla Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarında ordunun tertip edilmesi noktasında bizim bugün anlam vermeye güç yettirmedığımız noktalar olmakla birlikte esas olan bir şey vardır ki o da peygamberin savaş çağrısının herkesi kapsamış olduğudur. Fakat çağrı herkese yapılırsa da icabet edip etmemek gönüllülük esasına bağlanmıştır. İstisnalar olmakla birlikte savaşabilecek olan tüm erkekler peygamberin yanında yer almışlardır. Hz. Muhammed zorunlu tutmasa da bazı çocukların ve kadınların da ordu içine dahil olma yönündeki arzularından kaynaklar bahsetmişlerdir. Bu manada Bedir savaşında çocukların²¹⁸, Uhud savaşında ise yine çocukların²¹⁹ ve Hz. Aişe ve Ümmü Eymen'in de aralarında bulunduğu kadınların katılımı söz konusu olmuştur.²²⁰ Hz. Muhammed de bu isteklerden bazısını geri çevirmemiştir. Gönüllü olanların gelip kaydını yaptırımlarıyla bir sefer öncesi sayı tespit edilir ama çoğu zaman esas karşılaşmadan önce çeşitli gerekçelerle bunda eksilmeler ya da artışlar olurdu. İlk dönemde eksilmenin göze çarptığı ilk savaş ise şüphesiz Uhud idi. Münafık Abdullah b. Ubey, başlangıçta Müslümanlarla birlikte hareket edeceğini söylemiş ancak savunma savaşı yapılmayacağını görünce 300 adamıyla birlikte ordudan ayrılmıştır.²²¹ Hendek savaşında ise sayıdan ziyade yöntem ve iklim belirleyici olmuş, dolayısıyla Hz. peygamber orduyu tertip için hazırlayacağı mesainin önemli bir kısmını hendek kazımına ayırmıştır.²²² Hz. Muhammed Mekke'nin fethine katılacak ordu için çağrısını ise oldukça gizli yapmıştır. Mekke'den çıkacak birlikler niyetin nereye doğru olduğunu bilmedikleri gibi²²³, peygamber çevre kabilelerden orduya katılımın da yolculuk sırasında olması gerektiği üzerinde durmuştur. Böylece Mekkeli müşrikler on bin kişilik Müslüman ordusu kendilerine çok yaklaşıp dek tehdidin farkına varamamışlardır.²²⁴

²¹⁸ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 39.

²¹⁹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 91.

²²⁰ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 378; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Özkan Matbaacılık, Ankara 2001, s. 317. Bu savaşta düşman ordusunda da kadınlar vardı. İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 93; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 142-143.

²²¹ İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 421; İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 87-88; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 373-374; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 143-144.

²²² Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 469; İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 301-302.

²²³ Bu metodu Hz. Peygamber daha başka savaşlarda da uygulamıştır. İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 215.

²²⁴ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 85; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. V, s. 661, 668; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 222 vd.; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 100.

Hız. Muhammed Müslümanların güvenliğini barış zamanında da korumak adına çeşitli kabilelerle saldırmazlık anlaşmaları ve ittifaklar yapma yoluna başvuruyordu. Daha Bedir öncesinde Damre ve Müdlicoğulları ile saldırmazlık anlaşmaları imzalanmıştır.²²⁵ Fakat Hız. Peygamber en büyük düşmanı alt etmek adına bütün yolları mubah da görmemiştir. Zira Bedir'den sonra Kaynukaoğullarının, Uhud'dan sonra Nadiroğullarının, Hendek savaşının akabinde ise müşriklerle iş birliğini kesmeyen Kureyzaoğullarının üzerine gidilmiştir.

Mute Savaşı ve Tebük Seferi Hız. Peygamber zamanında Bizans ile ilişkilerin sürtüşme boyutudur. Tahta geçiş tarihi peygamberin ilk vahyi alma dönemine rastlayan Bizans hükümdarı Heraklius genelde İslam tarihçilerinin muhayyilesinde olumlu izler bırakmıştır. Bunun zeminini oluşturan iki taraf arasındaki diplomatik ilişkilere ileride temas edilecektir ama kaynaklar tarafından öylesine olumlu bir hava resmedilmiştir ki yukarıdaki iki olay sanki aynı hükümdar zamanında değilmiş gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Bizans yanlısı Gassanilerin Müslüman elçilerine olumsuz tutumu neticesinde onlar üzerine bir ordu hazırlayan Hız. Muhammed, Bizans'ın müttefiklerini yalnız bırakmayacağını hesaba katarak birden fazla komutan tayin etmiştir. Sırasıyla Zeyd b. Harise, Cafer ve Abdullah b. Revaha şehit olunca Hudeybiye sonrasında Müslüman olan Halid b. Velid orduyu geri çekmiştir.²²⁶ Bu olay başka bir devletin verdiği savaşın bir hikayesi olsa idi, muhtemelen normal karşılanacak ve olduğu gibi aktarılacaktı. Fakat Hız. Muhammed'in bu şekildeki üç komutan tasarrufu hemen bir önsezinin üzerine taşınarak İslam yazarlarınca peygamberin gaybı bilmesi derecesine yükseltilmiştir.²²⁷ Şüphesiz bu konu tam da çalışmanın karşılaştırmaya dayalı tarafının en zor kısmını teşkil eder. Hız. Muhammed dönemini anlatan olaylarda özün etrafını kuşatan dolgular önce ayıklanmalı ve ancak sonra karşılaştırmaya hazır hâle getirilmelidir. Mute'den ziyade Tebük öncesine dair peygamberin ordu tertibi hakkında daha fazla şey bilmekteyiz. Sefere "güçlük ordusu" yakıştırmasının yapılması esasında her şeyin özeti gibidir. Kıtık zamanında savaşacakların ellerine tutuşturulacak silahlar önemli ölçüde Hız. Osman'ın şahsi hazinesinden karşılanmıştır.²²⁸ Bu nokta aynı zamanda Hız.

---

²²⁵ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 238.

²²⁶ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 22 vd.; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 643-644; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 217-221.

²²⁷ Bkz. Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 395.

²²⁸ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 217; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 742-743; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 257.

Muhammed devrinde savaşa çıkacak ordunun finans kaynaklarının nasıl temin edildiğine güzel bir örnek teşkil eder.

İslam tarihyazımında halifeler ile başlayan süreçteki askeri faaliyetleri tarif ederken ise *fetih* sözcüğünün kendisine geniş bir alan bulduğunu söylemeliyiz.²²⁹ Hz. Ebubekir devrinde en azından fetih hareketleri söz konusu olduğunda halifeden çok onun Irak ordularının başına atamış olduğu Halid b. Velid'in ismi geçer. Dolayısıyla peygamber zamanındaki olaylarda ordunun tertibi noktasında onun ve yanında danıştığı bir grup sahabenin rolü, sonraki başarılı sonuçların da etkisiyle komutanlara biçildiği görülür. Örneğin Yermük'e dair en çok zikredilen husus, Suriye çölünü geçecek olan İslam ordusunun insan unsurunu besleyen develerdir. Burada zikredilmesi gereken diğer bir konu da, artık fetih planlarının Medine dışındaki şehirlerde yapılmaya başlanmasıdır. Sasanilerin elindeki Hire ve Anbar şehirlerinin alınması, burada kalıcı ve savaştacak erlerin ikametini mümkün kılmış, bu her seferinde Medine'den yola çıkmak zorunda kalan askerlere enerjilerini doğru yerde sarf etmeleri imkânını sağlamıştır. Bunun önemi bir sonraki halife zamanında anlaşılmış, Kadisiye ve Nihavend savaşları Perslerin tarihte kurmuş olduğu belki de en büyük devleti nihayete erdirmiştir. İslam devletinin Sasaniler ile olan mücadelelerinde peygamber ve halife odaklı bir hazırlık aşaması göze çarpmaz.²³⁰ Örneğin Kadisiye başarısı onu atayan Hz. Ömer'den çok Sa'd b. Ebu Vakkas'a atfedilir.²³¹ Aynı şekilde Mısır muzafferiyeti de Amr b. As ismi ile adeta özdeşleşmiştir. Fakat Hristiyan Bizans'ın elinden Kudüs'ün alınışında Hz. Ömer odaklı bir anlatım tercih edilmiştir. Şüphesiz bu Kudüs'ün fethinin tıpkı Mekke'nin fethi gibi sulh yoluyla gerçekleştirilmesinden ileri gelmektedir. Gerçekten de Hz. Ömer bu yönüyle haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Zira modern zamanın haçlı tarihçisi Runciman üç ciltlik eserinin daha ilk sayfasında Hz. Ömer'in Kudüs'e adilane girişinden bahsederek kadirşinaslığın en güzel örneklerinden birini sergilemiştir.²³²

²²⁹ Mustafa Fayda, *Hulefa-yı Raşidin Devri-Dört Halife Dönemi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2019, s. 138.

²³⁰ Buna karşın Watt, Hz. Peygamberin Sasanilerin yaşadığı iç ve dış krizlerden haberdar olduğunu, dolayısıyla fetihlerin o yönde ilerlemesi için etrafındakilere ikazlarda bulunmuş olabileceğinden bahsetmiştir. Watt, *Hazreti Muhammed*, s. 248.

²³¹ İbnü't-Tiktaka, *El-Fahrî*, s. 69-71; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 412-413.

²³² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 3.

Üçüncü halife Hz. Osman devrinde Mısır'daki fetih hareketleri bir yana denizlerdeki başarı göze çarpar. Zamanında Hz. Ömer'den Kıbrıs'ın fethi için izin alamayan Muaviye Hz. Osman'ın müsaadesiyle adayı İslam toprağına katmıştır. Denize yabancı Arapların korkularını hesaba katan halifenin sadece gönüllülerle bu fethin yapılması yönündeki ikazı²³³, artık hem gönüllülerin bu fethi gerçekleştirebilecek kadar çok olduğunu hem de Arapların henüz kara dışında savaş için yeterli olmadıklarının göstergesidir. Şüphesiz hem 649 yılında Kıbrıs'ın alınmasında hem de 655 yılında Bizans ile gerçekleşen Sevari Deniz Savaşı'nda daha evvel başka devletlerin ve büyük oranda Bizans'ın boyunduruğunda çalışan gemicilerin rolü olmuştur. Yeni inşa edilen gemiler olduğu gibi ele geçirilen eski gemilerin de bu seferlerde kullanıldığını hesaba katmak lazımdır. Ancak Sevari Deniz Savaşı'nda Müslüman askerlerin gemileri birbirine bağlayarak mücadeleyi kara savaşına dönüştürmeleri²³⁴ onların henüz bu yolda çok fazla ilerleme kat etmeleri gerektiğini göstermiştir. Her şeye rağmen denizlerdeki bu ilk tecrübeler ileride Emevilerin birden çok Konstantinopol kuşatması yapmasının zeminini oluşturmuştur.

Araplarda ön planda olan kabilecilik duygusunun zamanın insanlarını muhtemel bir savaş veya sürtüşme için her zaman hazırlıklı tutmaya hizmet etmesi durumu, Moğolların da bir parçası olduğu Asya topluluklarının yabancıları oldukları bir husus değildir. Kabileler arası gerginliklere çoğu zaman yoksunlukların veya daha fazlasına olan iştahın sebep olduğu düşünülse de, kendi bağlılarının sadakatinden emin olma duygusunun da belirleyici olduğu unutulmamalıdır. İnsanlar arasında süregiden bu kovalamacanın, hayvanlar üzerinde pratik edilenlerden pek farklı olmadığı da açıktır.²³⁵

Konu Cengiz ve ardılları meselesine indirildiğinde, daha çocukluğu döneminde Cengiz (Temuçin), annesi ve kardeşlerinin zorlu şartlar altında hayatlarını idame ettirme uğraşlarının bu aileyi çevreye karşı daha duyarlı davranmaya sevk ettiği görülür. Temuçin henüz 9 yaşındayken babası Yesügey komşu Tatarlar tarafından zehirlenmiş²³⁶ ve ailenin bundan sonraki liderliğini annesi

²³³ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 178-179.

²³⁴ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 45.

²³⁵ Jack Weatherford, *Cengiz Han*, çev. Sermin Karakale, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 60.

²³⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 21-22.

Hoelün ile Temuçin yapmak zorunda kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında Hz. Muhammed ve Temuçin'in hayatlarının ilk dönemleri birbirine benzer. Ancak Hz. Peygamber henüz doğmadan babası vefat etmiştir. Sonrasında ise dedesinin ve o ölünce de amcasının koruyuculuğunu arkasında hissetmiştir. Amca çocukları ile uyumlu geçiren çocuk Muhammed'in aksine, Temuçin ilk şiddet denemelerini kendi kardeşine karşı uygulamıştır. Temuçin ve öz kardeşi Kasar kendilerinden daha büyük olan üvey kardeş Begter'i öldürerek hem onun yakın gelecekte aileye liderlik etme düşüncesini hem de Moğol gelenekleri uyarınca anneleri ile evlenme ihtimalini ortadan kaldırmış oldular. Anne ise kardeşler arasındaki bu rekabetten hoşnut olmadığını defalarca kendilerine söylemiştir.²³⁷ Temuçin'in üzerinde hissettiği güvensizlik halinin yansıması olan bu ilk şiddet denemeleri, şüphesiz bundan sonraki dönemlerde onu etrafta güvenilebileceği sadık adamlar aramaya yöneltmişti. Temuçin'in çocukluk ve gençlik yılları hakkındaki bilgiler tıpkı Hz. Muhammed'in hayatının bilgi yönünden en kısır evresine benzer. Yukarıdaki olay ve arkasından Temuçin'in komşu Tayciutlar tarafından kaçırılışı ve sonrasında onlardan kurtuluşu Temuçin üzerinde derin etkiler bırakmıştır.²³⁸ Onun Cadaran (Cacirat) aşiretinden Camuka ile kurduğu dostluk tam da bu zamanlara denk gelir. Aralarında kan kardeşliğine karar veren bu ikili sonraları bozuşuncaya dek birlikte hareket etmişlerdir.²³⁹ Kurucunun yaşamındaki bu ilk tecrübeler şüphesiz Moğolların ileride kuracakları ordu nizamına çok büyük etkide bulunmuştur. Zira Temuçin bundan sonraki olayların da göstereceği gibi, en azından kendini kanıtlayıncaya dek soydan öte kurulan ittifakların önemli olduğunun farkına varmıştır. Onun Kerayitlerin lideri Tuğrul ile yakınlaşma girişimleri²⁴⁰ de bu açıdan değerlendirilmelidir. Temuçin'in bu girişimde bulunduğu esnada eşi Börte'nin Merkitler tarafından kaçırılışı, ileride bozkırın fatihine dönüşecek olan Temuçin'in yanında müttefikleri olduğu halde kendine sadık askerleri ile çıktığı ilk savaşına sebep teşkil etmiştir. İslam Devleti'nin kurucusu olan Hz. Muhammed'e kırk yaşında risalet görevi gelmiş, elli iki yaşında hicret etmiş ve ancak ondan sonra kendilerine yapılanlara karşılık olarak ve yine Kur'an'ın izniyle savaşa müsaade verilmiştir. Oysa Moğolların kurucusunun hayatta kalabilmek için çocukluk ve gençlik devresinde savaşmaktan başka çaresi olmamıştır. Dolayısıyla peygamberin çağrısına uyanlar zamanla onun ordusunun

²³⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 27-28.

²³⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 31 vd.

²³⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 88; Weatherford, *Cengiz Han*, s. 65-68.

²⁴⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 47-51.

doğal üyelerini oluşturmuş, Temuçin ise kendisinden daha kudretli olan Camuka ve Tuğrul ile kurduğu yakınlıklar ile yirmili yaşlarından önce kendini ispatlama yolunda ciddi adımlar atmaya koyulmuştur. Üçlü ittifakın en zayıf üyesi Temuçin'in eşi olan Börte'yi Merkitler'den kurtarmak için girişilen harekât²⁴¹, ileride bozkırın fatihine dönüşecek olan Cengiz Han'ın ilk ciddi savaş deneyimidir.

“Tarihte ikili iktidarlar nadiren iyi yürümüştür”²⁴² der Roux. Temuçin bundan sonra müttefiklerinden bazısıyla bizzat kendisinin sebep olduğu nedenler dolayısıyla kopuşlar yaşayacaktır. Temuçin Camuka'dan ayrılmak istediğinde ve artık kendi kaderini çizmeye karar verdiğinde, Hz. Muhammed'e risalet görevinin verildiği yaşlardadır. Arkasından babasını zehirleyen Tatarlara karşı verdiği savaş sonucunda onlardan aldığı destek, Camuka ile olan mücadelesinde ordusunun sayısına ciddi katkı sağlamıştır.²⁴³ Bu durum, ikna kanalıyla yani din değiştirme yoluyla taraftarlarını arttıran ve onlardan İslam ordusunun ilk neferlerini çıkaran peygamberin çabalarıyla zıtlık oluşturur. Zira Temuçin ordusunun sayısını her kazandığı zaferden sonra katlamak yoluyla gücünü arttırmıştır. Cengiz, Kerayitlerin lideri Tuğrul ile ittifakı bir süre daha sürdürmüş ve Camuka tehdidini birlikte ortadan kaldırmışlardır.²⁴⁴ Aynı ittifak hemen ardından komşu Naymanlara karşı da başarı sağlamıştır. Fakat bu seferde Tuğrul'un Cengiz'den yardım talep etmesi²⁴⁵, artık Cengiz'in dikkate değer bir kuvvete ulaştığının ve bundan sonraki hesaplaşmanın kimler arasında olacağını sinyallerini güçlü bir şekilde vermiştir. Kısa süre sonra bu kez Tuğrul, Cengiz tarafından aldığı ağır mağlubiyet üzerine Naymanlara sığınma gayretindeyken yolda öldürülmüştür.²⁴⁶ Tatarlardan ve Merkitlerden sonra Cengiz Kerayitleri de ordusuna katarak Doğu ve Kuzey Moğolistan'ın gerçek hâkimi olmuştur. 1206 yılında “belki de bozkır tarihinin en önemli kurultayı”²⁴⁷ toplanmadan önce Cengiz Naymanları yenmiş (asıl tabiiyetleri 1208'de sağlanacaktır), arkasından da bu yola çıkarken yanında bulunan dostu Camuka'yı öldürmüştür. 1206 yılı ise onun şimdiye kadar ki askeri başarılarının tüm Moğolistan tarafından takdir edildiği için ziyadesiyle önem taşımaktadır. Bazı araştırmacılara

²⁴¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 49-51.

²⁴² Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 94.

²⁴³ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 103-105.

²⁴⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 129-133.

²⁴⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 115.

²⁴⁶ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 111-112.

²⁴⁷ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 118.

göre o “okyanus gibi” anlamına gelen Çingis unvanını on altı yıl önceki kurultayda değil, bu zamanda almıştır.²⁴⁸

Cengiz Han’ın 1206 yılı sonrasındaki hedefi Kuzey Çin’deki Tangutlar oldu. Roux’un da haklı olarak belirttiği gibi, kesintiler olmakla birlikte bu mücadele 1209’dan 1227’de Cengiz’in yine onlar üzerine çıktığı seferde ölümüne değin sürdü. İkinci Çin seferi sonucunda Pekin Moğollar tarafından teslim alınmıştı.²⁴⁹ Ancak Çin’deki topluluklara karşı Moğolların mücadelesi Moğolistan’dakinden farklıydı. Moğolistan’daki halklar savaşlar neticesinde Cengiz’in kurduğu devletin doğal üyesi olarak kabul ediliyorlardı. Ancak Çin’in coğrafi olarak uzaklığı ve nüfus kesafeti bu politikayı orada mümkün kılmıyordu. Moğollar elbette esirler ve ganimetler ile birlikte geri çekildiklerinde durum az çok eski haline geri dönüyordu. Şüphesiz bu durum Maverâünnehir’deki ilk İslam ordularının Türkler karşısındaki vaziyeti ile benzerlik arz etmektedir.

Cengiz Han 1217’de Çin’deki orduların başına Mukali’yi bırakmıştı ki, bir sene sonra batıda Otrar olayı patlak verdi. Cengiz Han şimdiye kadar diğer topluluklara davrandığından daha yumuşak bir şekilde Harzemşahlarla dostane ilişkiler kurmak istemiş ve 450 kişilik neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşan bir kervanı onlar üzerine göndermişti. Otrar valisi İnalçık bu tüccarların hepsini öldürttü ve arkasından yapılanların bir izahatını isteyen Cengiz’in gönderdiği elçilerden biri de Harzemşah hükümdarı Muhammed tarafından ortadan kaldırıldı.²⁵⁰ Cengiz’in batı yönünde harekât fikrine sadece bu olayın sebep olduğunu düşünmek yetersiz kalırsa da, önemli bir gerekçe olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Zira bu olaydan iki yıl sonra hükümdarın kaçarken ölümüyle dönemin en büyük İslam devleti ortadan kalkmış, ensesinde on küsur yıl Moğol kovalamasını hisseden ailenin son ferdi Celaleddin’in çırpınışları ise Moğolları daha fazla batıya doğru çekmeye hizmet etmişti. Buhara, Semerkant vb. Harzemşah şehirlerinden her birinin ayrı bir ele geçiriliş hikayesi vardır. Bir alt başlıkta bu konu üzerinde durulacaktır ancak her bir şehirde elde edilen esirlerin Moğol ordusu içine dahil edildiğini ve bu şekilde üzerinde abartılı rakamların döndüğü Moğol ordusunun asker sayısına onların da azımsanamayacak bir katkı sağladıklarını burada ifade etmek gerekir.

²⁴⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 137.

²⁴⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 158, 167.

²⁵⁰ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 117-119.

Cebe ve Sübütey gibi seçkin komutanlar Alaeddin Muhammed'in ölümünden sonra ya kendi inisiyatifleriyle ya da Cengiz Han'dan aldıkları emir üzerine geri dönmeyerek kendilerine yeni düşmanlar bulmuşlardı. 13. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında Gürcüler, Ermeniler ve sonrasında Kıpçaklar ve Ruslar korkunç Moğol saldırılarıyla karşılaşmışlardı.²⁵¹ Cengiz ülkesine dönmüş, sonra Tangutlar üzerine harekete geçmiş ve 1227 yılında ölmüştü.²⁵² Halef Ögedey batıda Cengiz'in ölümüyle yarım kalan harekâtı tamamlamak için Çormagan'ı bu yöndeki orduların başına geçirmişti.²⁵³ Kuzey Çin artık aşılmış, güney Çin ve Kore'de savaşlar devam ediyorken Ögedey esas hedefini Avrupa olarak belirlemişti. Orduların başında zamanında Cengiz'in en güvendiği isim olan yetmişli yaşlardaki Sübütey ve beraberinde Cebe bulunuyordu. Cengiz'in en büyük oğlu ve daha babası hayattayken ölen Cuci'nin oğlu Batu, Ögedey'in oğlu Güyük, Cengiz'in en küçük oğlu Möngke de adeta birbirleriyle kimin daha başarılı olup bundan sonra hanlık makamına oturacağına savaşını Avrupa'da veriyorlardı. 1240-1241 yıllarında bu harekât sürekli zafer kazanarak devam etmişti. 1241 yılının son ayında Ögedey ölmüş, bir sonraki yılın ilkbaharında Avrupa'daki ordu seferini sonlandırmıştı.²⁵⁴ Bu hareketin neden daha öteye taşınmadığı üzerine hala tartışmalar devam etmektedir.

Bundan sonraki beş yıl en azından ilk İslam devletinde göremediğimiz bir durum Moğollarda yaşanmış; ancak ölen hükümdarın dul eşi Töregene'nin naipliği sırasında askeri başarılar devam etmiş, zira Çormagan'ın yerine geçen Baycu Noyan Köseadağ'da Türkiye Selçuklularını yıkılışın eşiğine getirmiştir (1243).²⁵⁵ 1246 yılında toplanan kurultayda han seçilen Ögedey'in oğlu Güyük iki yıl bu görevi icra etmiş ve bu dönem askeri seferler bakımından iki selefinden oldukça kısır geçmişti. 1248'den 1251'e kadar Güyük'ün dul eşi Oğul Kaymış'ın naipliği söz konusu oldu ve sonunda ailenin en yaşlı üyesi Batu'nun etkisiyle Cengiz'in en küçük oğlu Tuluy'un oğlu Möngke han seçildi.²⁵⁶ Yeni kağan iki yıl sonra düzenlediği kurultayda kardeşlerinden Hülagü'yü batıya İran taraflarına, diğerini Kubilay'ı ise

²⁵¹ Dohsson, *Moğol Tarihi*, s. 139 vd.

²⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 190.

²⁵³ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 191.

²⁵⁴ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 73-80.

²⁵⁵ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 80 vd.

²⁵⁶ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 233, 457.

Çin'e göndererek²⁵⁷ zaten var olan Cuci ve Çağatay ulusuna ek olarak iki ulusun daha ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Yukarıda ilk İslam devletinin ve Büyük Moğol Devleti'nin uluslara bölünmeden önceki macerası kısaca zikredilmiştir. İki tarafta da sağlıklı ve eli silah tutan bütün erkekler ordunun doğal bir üyesi olarak kabul edilmiştir. Ordu tertibi açısından karşılaştırıldığında Moğolların üstünlüğü göze çarpar niteliktedir. Bu yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı gibi, hem Asya'nın daha teşkilatlı ve orduya önem veren çeşitli devletlere ev sahipliği yapmış olması yani tecrübesiyle hem de kurucuların savaştan başka bir yolla kendilerini ispat etme şanslarının olmayışıyla alakalıdır. Bu manada kıtada onluk sistemin temeli genelde Mete Han ile birlikte anılsa da, onun en uygulanabilir örneklerini Cengiz Han'ın zamanındaki Moğollar arasında görmek mümkündür. Hz. Muhammed'in hicretten sonra muhacir ve ensar arasında yaptığı kardeşlik anlaşmasını, Cengiz Han bu sistem içerisinde yapmış ve onları birbirleriyle kan bağı olmamalarına rağmen kardeş ilan etmişti.²⁵⁸ Bu onun çocukluk döneminde yaşadığı güvensizlik ortamının bir yansımasıydı.

2.2. Savaş Stratejileri

Yeryüzüne gönderilen ve hayat hikayeleri bilinen peygamberler arasında Hz. Muhammed kadar bilfiil savaşlar içinde yer alanı olmadığından, Müslüman olmayan dünyaca hem onun bizzat katıldığı savaşlar hem de İslam savaş mantığı daima sorgulanır olmuştur. Bu noktada asıl sorgulanması gereken bir peygamberin eline kılıcı almış olması değil, neden aldığı olmalıdır. Gören gözler için tatmin edecek kadar çok neden bulunmasına rağmen, bu sorun hilafet ile birlikte en çok tartışılan meseleler arasındaki yerini korumayı sürdürmektedir. Hamidullah'ın deyişiyle “*Hz. Muhammed'in yönettiği savaşlar, geçmişin ve günümüziün diğer birçok savaşı arasında en çarpıcı, en ileri ve en insani olanıdır.*” Yazarın “en çarpıcı” diyerekten kastettiği şey, muhtemelen diğer peygamberlerin adının bu derece savaş ile anılmamış olmasıdır. Peygamberin içinde bulunduğu savaşlardaki kayıp sayısı şüphesiz Hamidullah'ın “en ileri” ve “en insani” tespitini doğrular niteliktedir. Bedir, Uhud, Mustalik, Hendek, Hayber, Mute, Mekke, Huneyn ve Taif seferlerini değerlendirmesine katan yazar, toplam yedi yılda düşman ve Müslüman ölü sayısını

²⁵⁷ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 497 vd.; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka-M. Ersan-A. H. Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 13.

²⁵⁸ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 104.

yaklaşık 250 civarında hesap etmiştir. Müslümanların birbirleriyle çarpıştığı sadece Cemel ve Siffin savaşlarında on binlerle ifade edilen ölü sayısı yukarıdaki hesabın önemini şüphesiz bir kat daha artırmaktadır. Bu sebeptendir ki Hamidullah, Hz. Muhammed için iyi bir “askeri taktikçi ve stratejist” tanımlamasında bulunmuştur.²⁵⁹

Hz. Muhammed’in ciddi bir şekilde müşrikleri karşısında bulduğu ilk savaş Bedir’dir. Daha doğru bir ifadeyle müşrikler ilk kez Bedir’de Hz. Muhammed’i karşılarında bulmuşlardır. İkinci cümleyi tercihimizin sebebi aslında iki orduyu o noktaya getiren süreçtir. Ebu Süfyan liderliğinde Suriye taraflarına giden müşriklerin kervanını Hz. Peygamber dönüş yolunda sıkıştırmak istemiş ancak kervan bir şekilde tehlikeyi atlattı Mekke’ye sağ salim varabilmiştir.²⁶⁰ Aldıkları haber üzerine kervanın güvenliğini sağlamak için Mekke’den çıkan müşrik ordusu geri dönmeyerek ilerlemiştir. Bedir’in öncesinde yaşanan bu kovalamacaya doğal olarak birbirinden çok farklı niyet okumalarına yol açmıştır. Modern dönemin yazarlarından kimileri bu kovalamacayı müşriklerin o ana kadar yaptıklarına karşılık bir misilleme olarak okumuşlar, kimileri de bunu Arapların zaten içlerinde olan gaziv-baskın duygusunun açığa çıktığı bir olay şeklinde yorumlamışlardır.²⁶¹ Kanaatimizce haklı gerekçe bu ikisi arasında bir yerdedir. Zira Hz. Muhammed’in de bir niyet okuması yaparak söz konusu kervandan sağlanan gelir ile müşriklerin kendilerine karşı güçlü bir ordu kuracaklarını düşünmüş olması ihtimal dahilindedir. Bu savaşta öne çıkan diğer bir belirleyici düşmanın yolu üzerindeki su kuyularının Müslümanlarca kullanılamaz hâle getirilmiş olmasıdır.²⁶² Müşriklerle yapılan ikinci savaş olan Uhud ise, peygamberin stratejist olarak diğer bir yönünü ortaya koyar. O da, kendi görüşlerini etrafındakilere kabul ettirmek için zora başvurmamasıdır. Bedir’deki kayıpları telafi etmek isteyen müşriklerin harekete geçmekte oldukları haber alınınca, peygamber yanındakilere danışmış ve hangi yöntemin uygulanması gerektiğini tartışmaya açmıştır. Bu tartışmada önce savunma fakat ardından özellikle Bedir’de yer almayan gençlerin teşvikiyle meydan savaşı kararı alınmıştır.²⁶³ Savaşın askeri taktik kısmına dahil edebileceğimiz diğer bir yanı da peygamberin savaşın cereyan edeceği noktaya yakın olan vadiyi korumakla görevlendirdiği okçulardır. Uhud’da

²⁵⁹ Bkz. Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 12-13.

²⁶⁰ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 338; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 256-257; İbnü’l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 115.

²⁶¹ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 251-254.

²⁶² İbnü’t-Tiktaka, *El-Fahrî*, s. 90.

²⁶³ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 63.

alınan mağlubiyet çoğu zaman peygamberin ikazına uymayıp yerlerini terk eden okçulara mal edilmiştir.²⁶⁴ Küçük bir grup ise başka nedenlerin peşine düşmüştür.²⁶⁵ Düşman birliklerinin epeyce fazla olmasından ötürü ilk iki savaştan farklı olarak savunma taktiğinin benimsendiği Hendek Savaşı'nda Müslümanlarca kazılan çukurların belirleyici bir rolü olmuştur. Temel kaynaklar bu stratejinin belirlenmesi noktasında Selman-ı Farisi'ye büyük rol biçseler de²⁶⁶, modern zamanın tarihçileri arasında farklı görüşler de mevcuttur. Gördüğümüz en farklı bakış, Pers topraklarının yarımadanın insanları için çok uzak alanlar olmadığından ve çeşitli maksatlarla ziyaretlerin de yapılmasından ötürü bu taktiğin zaten bilinir olduğu yönündedir.²⁶⁷ Taktiğin kime ait olduğu meselesi bir tarafa sonuç Müslümanlar açısından karamsar olmamıştır. 630 yılında gerçekleşen Mekke'nin Fethi'ne benzer şekilde hangi kolaylaştırıcı unsurların etki ettiği tartışma konusudur. En aşırı olanlarından biri Ebu Süfyan'ın daha önce Medine'yi ziyaretinde bunu kabul etmeye peygamber tarafından ikna edilmiş olduğudur.²⁶⁸ Bunu tespit etmemiz mümkün değilse de, fetih günü Ebu Süfyan'a verilen itibarın²⁶⁹ diğerlerinin üzerinde etkili bir tesir yapmış olduğu herkesçe kabul edilmektedir. Fetihden sonra Mekke'ye bir baskın yapma niyetleri olan Hevazinliler ile yapılan Huneyn Savaşı'nda ise vadiye tedbirsizce giren Müslüman ordusu çok zor bir durumda kalmış²⁷⁰, fakat Hz. Peygamberin geri adım atmadığını gören Müslümanların artan cesaretleri sonucu bu savaştan da galip olarak ayrılmıştır.²⁷¹ Hz. Peygamberin Yahudilerle savaşları ise, onların büyük ölçüde kalelerinde yaşamalarından ötürü kuşatma savaşı şeklinde geçmiştir. Mekke'nin fethi sonrasındaki Taif kuşatmasının aksine, kalelerine kapanan Kaynuka, Nadir ve Kureyzalıların geri adım atmasına kadar kuşatılması yolu tercih edilmiş ve başarılı olunmuştur. Hayber'e göç eden Nadiroğullarının günün erken saatlerinde Müslümanları kalelerinin dibinde görmeleri ise onları hazırlıksız bırakmış ve çok fazla direnmeden teslim olmuşlardır.²⁷²

²⁶⁴ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 145.

²⁶⁵ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 301-302.

²⁶⁶ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 311; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. V, s. 468; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 167.

²⁶⁷ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 321-323.

²⁶⁸ Watt, *H. Muhammed*, s. 230.

²⁶⁹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 62; Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 44.

²⁷⁰ Hatta bu durum Ebu Süfyan gibi yeni Müslüman olanların sevinmelerine yol açmıştı. İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 116-117.

²⁷¹ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 241-246.

²⁷² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 203.

Yukarıda görüldüğü üzere peygamber dönemi savaşlarında düşmanın da konumuna göre farklı taktikler benimsenmiş ve hepsinden sonuç alınmıştır. Şüphesiz kaynaklara yansımayan bazı hususların da yönlendirici ve sonucu etkileyen tarafları olmuş olabilir. Örneğin peygamberin amcası Abbas'ın 630 yılına kadar Mekke'de kalmış olması farklı değerlendirmelere konu olmaya halihazırda devam etmektedir.²⁷³ Bedir'de, Mustalikoğulları gazvesinde, Hayber'de, Mute'de, Mekke'nin Fethi'nde, Huneyn'de, Taif'te ve hatta Tebük seferinde ilk harekete geçen Müslümanlar gibi görünse de, nedenleri üzerine tefekkür edilmeden Hz. Muhammed liderliğindeki Medinelilerin saldırgan bir cemaat şeklinde değerlendirilmemesi gereklidir. Nitekim alt başlıklarda Müslümanların savaşta barışı öncelediğini gösteren detaylar ile durumun yeterince açıklığa kavuşacağı kanaatindeyiz. Fakat aynı hassasiyetlerin en azından Müslümanın Müslümana karşı olan savaşlarında (Cemel ve Sıffin'de) gözetilmediğini de buraya not düşmek gereklidir.

Hudeybiye Barışı sonrası Müslüman olan²⁷⁴ Halid b. Velid'in Hz. Ebubekir dönemi savaşlarında ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla peygamberin ölümünden sonraki Hulefa-yı Raşidin döneminde askeri başarıların neredeyse her birinin bir isim babası vardır. Uhud savaşında Müslümanlara en sıkıntılı anları yaşatan müşriklerden biri olan Halid b. Velid, peygamber döneminde gerçekleşen ve Müslümanların ancak geri çekilerek hayatta kalabildikleri Mute Savaşı'nda komutayı gönüllü olarak ele alan bir kahramana dönüşmüştür.²⁷⁵ Bu açıdan bakıldığında müşrik iken Müslümanların zaaflarını en iyi değerlendiren Halid b. Velid'i, birbirini uzun yıllar yaptıkları savaşlar ile yıpratmış bulunan ve güçsüz tarafları ortaya çıkan düşman üzerine komutan tayin eden Hz. Ebubekir'in de takdir edilesi bir tarafı vardır. Zira arka arkaya gelen askeri zaferleri doğru seçimlerin bir sonucu olarak görmekte fayda vardır. Diğer taraftan Halid b. Velid ile ilgili kaynaklara yansıyan ve şiddete meyyal bir görüntü arz eden anlatımları ise düşmana korku salmak maksatlı düşünmek icap eder.²⁷⁶ Yeri geldiğinde ifade edileceği üzere bu taktik Moğollar tarafından sıklıkla tatbik edilmiştir.

²⁷³ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 407.

²⁷⁴ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 385; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 214-215.

²⁷⁵ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 63.

²⁷⁶ Belazuri'nin düştüğü kayda göre o, "yiğit, savaş hilesini iyi bilen ve kumandanlığı uğurlu olan" bir adamdır. Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 128.

Sasanilerin önemli şehirleri Hire ve Anbar'ı fetheden Halid b. Velid daha sonra Suriye ordularının başına getirilmiştir. İslam ordusunun Suriye'ye çölden ulaşması için onun develer üzerine kurguladığı plan²⁷⁷ başarılı bir şekilde hayata geçirilmiş ve Ecnadeyn Savaşı'nda Müslümanların diri bir görüntü sergilemeleri bu şekilde mümkün olabilmiştir. Şüphesiz bu zafer Müslümanlara önemli bir özgüven bahşetmiş, Bizans ordusu ise moral bakımından zarar gördüğü gibi yenilmez imajı da oldukça sarsılmıştır.²⁷⁸ Kısa süre sonra yine Bizans ile gerçekleşen Yermük Savaşı'nın planlayıcısı da Hz. Ebubekir'dir. Fakat bu savaşın onun ölümünden on gün sonra gerçekleştiği tarzında görüşler de mevcuttur. 100 bin kişilik Bizans kuvvetine karşı onun yarı oranında Müslüman askerinin bir meydan savaşını göğüsleyemeyeceğini düşünen Halid b. Velid ya da savaş devam ederken atanan Ebu Ubeyde²⁷⁹ bu savaşta orduyu küçük askeri birliklere bölmüş ve bu taktik tutmuştur.

Halid b. Velid'in Suriye'ye gönderilmesinden sonra Sasaniler eski topraklarını tekrar ele geçirmek için önemli bir fırsat yakaladıklarını düşünmüşlerdi. Nitekim bu fırsatı Kadisiye Savaşı öncesinde meydana gelen Köprü Savaşı'nda ustalıklarla sergilemişlerdi. Ecnadeyn öncesi Halid b. Velid'in develeri kullanması benzeri bu kez de Sasani ordusu Müslümanlara karşı ordusunu fillerle destekledi. Yaklaşık yetmiş yıl önce Mekke önlerinde Ebrehe'nin fillerinin yarattığı endişe unutulmuş olacak ki Müslüman ordusu içerisindeki atlar bu korkunç manzara karşısında etrafa saçıldılar.²⁸⁰ Bundan sonra Sasanilerin son hükümdarı 21 yaşındaki III. Yezdücerd'in²⁸¹ çabaları yeterli olmadı. Kadisiye Savaşı öncesinde Hz. Ömer tarafından komutan tayin edilen Sad b. Ebi Vakkas, Küfe şehrinin güneybatısında karargahını kurmuştu. Ordunun muhtemel savaştan galip çıkması halinde önünde ilerlemeye müsait İran ovaları, yenilgi durumunda ise arkasında Arabistan dağları bulunuyordu. Sasani ordusundaki filler Köprü Savaşı'ndan ders alan Müslüman ordusu karşısında bir varlık gösteremedi. Sasanilerin son zamanlarının önemli komutanı Rüstem de bu savaşta hayatını kaybetti. Hamedan'ın güneyinde gerçekleşen Nihavend Savaşı'nda kale ardına kapanan Sasani ordusu sahte bir saldırı ile oradan çıkarılarak mağlup edilmişti.²⁸² Başkent Medain'in ele geçirilmesi²⁸³ ve

²⁷⁷ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 374.

²⁷⁸ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 135.

²⁷⁹ İbnü't-Tiktaka, *El-Fahrî*, s. 67.

²⁸⁰ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 287-288.

²⁸¹ İbnü't-Tiktaka, *El-Fahrî*, s. 69; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 410.

²⁸² Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 344-349.

III. Yazdücerc'in Ceyhun'un ötesine kaçmasıyla Farıların tarihte kurmuş oldukları en kudretli devletlerden biri böylece tarihten silinmişti.

Savaşlarda Müslüman komutanların başarılı askeri stratejileri kadar düşmanın yaklaşan tehdidi fark edememesinin de büyük rolü vardır. 635'te Şam'ın ele geçirilmesi arifesinde bir kalede eğlence halinde olan Bizans yöneticilerinin durumu bu zannı kuvvetlendirmektedir.²⁸⁴ 638 yılında gerçekleşen Kudüs'ün fethi ise Mekke'nin fethini andırır. Orada hazır bulunan ise bu sefer bir peygamber değil adaletiyle maruf Hz. Ömer'dir. Mekke'nin fethi aksine şehir kuşatılır ancak içeridekiler bir süre sonra teslim olmaya karar verirler.²⁸⁵ Hz. Ömer zamanının Halid b. Velid'i ise şüphesiz Amr b. As'tır. Mısır'daki fetih hareketlerini yürüten Amr b. As ilk önce eski ihtişamını yitiren ancak hafızalarda nostaljik bir şehir olarak varlığını sürdüren Babilon'u, sonra da Babilon'un aksine halihazırda dini ve ticari bir merkez olan İskenderiye şehrini fethetmişti. Böylece peygamberin ölümünden sonra geçen yirmi senede Arabistan'ın tamamında, Suriye, İran, Irak ve Mısır'da İslam hakimiyeti kurulmuş oluyordu. Bu yirmi yıl önce herhangi bir Arabın tahayyül edeceği bir şey değildi.²⁸⁶

Üçüncü halife Hz. Osman zamanında Afrika'da özellikle Tunus civarında fetih hareketleri devam etmiş ancak bu zamanın en büyük savaşları denizlerde cereyan etmiştir. 649 yılında Muaviye'nin çabalarıyla ve halifenin ikazıyla gönüllülerden hazır edilen donanma ile Kıbrıs fethedilmiş, beş sene sonra ise ya Kuzey Afrika kıyılarında ya da bugünkü Antakya Teke yarımadası açıklarında Bizans donanmasına ağır darbe vurulmuştur. Sevari Deniz Savaşı'na karadan donanmayı destekleyen Muaviye ve donanma komutanı Abdullah b. Sad damga vurmuştur. Diğer taraftan Bizans imparatoru Heraklius'un savaşa liderlik etmesi için oğlu Konstantin'i göndermesi artık düşmanın hafife alınmayacak kadar güçlendiğinin işareti olarak algılanmalıdır.²⁸⁷ Şüphesiz Müslümanlar nazarında bu savaş birbiri arkasına gelen Konstantinopol kuşatmaları için önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Karada savaşmayı cahiliye devrinde iyi bilen Araplar bunu sonraki dönemde ustalıkla devam ettirmişler, yukarıda gördüğümüz gibi denizlerdeki ilk

²⁸³ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 299-300.

²⁸⁴ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 392.

²⁸⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 459.

²⁸⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 227 vd.

²⁸⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 235.

tecrübelerden de moral bakımdan fena ayrılmamışlardı. Ancak Hz. Osman zamanında Azerbaycan ve Ermeniyeye'nin fethinden sonra Hazarlara komşu olunca bu sefer başarısız olmuşlardı. Kafkaslarda dağ geçitlerine kurulan pusular orada Arapları her daim hazırlıksız yakalamıştı.²⁸⁸

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde meydana gelen Cemel ve Sıffin savaşlarında belki yukarıdaki savaşlarda olmadığı kadar askeri taktikler ve manevralar belirleyici olmuştu. Yine Haricilerle birkaç kez çok kanlı muharebeler cereyan etmişti. Bu son iki konu iktidarın meşruiyetini sağlamlaştırsa da “İlk İslam Fetihleri” kapsamına giremeyeceğinden çalışmamızda fazlaca bir yer işgal etmeyecektir. Fakat iki savaşta da tarafların kendilerine destek veren şehirler ve gruplar bulmaları kabilecilik duygularının sökülüp bir türlü atılmamasına ve kökü eskilere dayanan çekişmelerin uygun zemin doğduğunda tekrar tekrar yaşanabileceğine acı bir misal teşkil eder.

Moğollar da tıpkı Araplar gibi avda sergiledikleri pratikleri savaş sahasında daha geniş çaplı uygulamışlardır. Fakat Moğollarda süre avının yaygın olması, olası düşmana karşı her an farklı manevraların hızla hayata geçirilmesine olanak sağlamıştır.²⁸⁹ Başka başlıklarda sıkça vurguladığımız gibi, Arap yarımadasına göre Asya'nın devlet tecrübesine sahip olması ve bu devletlerin büyük oranda askeri karakterli yapıları nedeniyle Moğollar bu mirastan olabildiğince istifade etmişlerdir.

Öncesinde Tayciut ve Tatarlara boyun eğdiren Cengiz Han'ın namını esas duyuran olay şüphesiz Kerayitlerden Tuğrul ile olan mücadelesidir. Ölmeden önce Cengiz Han'ın babası Yesügey'in kan kardeşi olan Tuğrul, ilk savaş denemelerinde kan kardeşinin oğluna gereken yardımları yapmış ancak onun rakip olarak belirmeye başlamasıyla birlikte buna engel olmaya çalışmıştı. Cengiz Han'ın Tuğrul'un ailesi ile kurmak istediği evlilik teklifi bu fırsatı kendiliğinden yaratmıştı. Tuğrul başlangıçta bu teklife sıcak bakmamış, ardından olumlu bakacağını sinyallerini vererek Cengiz geldiğinde onu tutsak etme planı yapmıştır. Plandan geç haberi olan Cengiz Han Kerayitlerce uzun süre kovalanmış, bunun üzerine Tuğrul ise şölen düzenleyerek Cengiz'den kurtulmanın sevincini yaşamaya başlamıştır. Fakat kısa süre sonra Tuğrul'un kampı Moğollar tarafından kuşatılmış ve ordusu büyük bir

---

²⁸⁸ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, C. 2, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 127-128.

²⁸⁹ Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Tarihi*, s. 66-67.

mağlubiyet almıştır.²⁹⁰ Bu olay Cengiz Han'ın savaşı devam eden bir süreç olarak gördüğünün en açık örneklerinden bir tanesidir.

Tuğrul'un Naymanlara kaçarken öldürülmüş olması, düşmanı da olsa Tuğrul'un cesedi ile Naymanların alay etmesi ve Camuka'nın Naymanlarla birlikte hareket etmesi Nayman seferinin Cengiz açısından haklı gerekçelerini oluşturmuştu. Cengiz Naymanlara karşı verdiği savaşta önceden ordusuna denemesini yaptırdığı "Yürüyen Çalı" taktiğini uygulamıştı. Onluk sitemin temelindeki onluk mangalar gün batımı ile birlikte harekete geçip düşmanın çok yakınına kadar ilerlemişler, düşman tarafından fark edildiklerinde ise farklı yönlere kaçmışlardır. Arkasından dalga dalga okçular devreye girmiş, savaşın son merhalesinde ise düşman birlikleri etrafa yay şeklinde saçılmış olan Moğollar arasına çekilmiştir.²⁹¹ Bu savaş Cengiz Han'ın Moğollarının sadece bir muharebede uyguladığı taktiklerin çeşitliliğine önemli bir örnek teşkil eder.

Hz. Muhammed'in itirazlara rağmen Zeyd b. Harise, o ölünce oğlu Üsame'yi ordu komutanı ataması gibi örnekler, yani soy ve akrabalıktan ziyade liyakati önceleyen bir tutum Cengiz'in ordusuna baktığımızda hiç de yabancı olmadığı bir şeydir. Hatta Cengiz Han bilerek ve isteyerek onluk sistemi sırf liyakat üzerine temellendirmiştir. Örneğin Cengiz Han, oğulları Çağatay ve Cuci'ye on bin kişilik ordular vermemiş, fakat eskiden beri sadık adamı olan Burku'yu on binlik tümenin başına geçirmiştir.²⁹²

Müslümanların müşriklere karşı verdiği savaşlar esnasında bazı kabileler ile yaptıkları saldırmazlık anlaşmaları farklı bir boyutta Moğollar tarafından da tatbik edilmişti. Bir farkla ki, Moğollar düşmanlarının düşmanlarını bir şekilde bundan sonra kendilerine destek verecek unsurlara dönüştürebiliyorlardı. Örneğin Cengiz Han Çin üzerine 1212'de çıktığı Curcet seferinden önce kuzey Çin'de aralarından geçeceği Kitanları yanına çekmeyi hedeflemişti. Moğollar bu desteği Kitanları tekrardan bölgede hâkim güç yapmak istedikleri şayiasını yayarak sağlamışlardı.²⁹³

Cengiz Han'ın Moğolları Çin'in şehirlerini fethederken kullandıkları taktikleri Harzemşahlara karşı mücadelelerinde daha ustalıkla uygulamışlardı. Ayrıca

²⁹⁰ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 111-112.

²⁹¹ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 116.

²⁹² Weatherford, *Cengiz Han*, s. 120.

²⁹³ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 160 vd.

Harzemşahlar üzerine daha büyük sayıda bir ordu ile hareket etmişlerdi. Bu sayı en azından başlangıçta 150.000 kadardı.²⁹⁴ Buhara 1220'de ele geçirilmiş, oradan toplanan esirler ile Moğol ordusunun sayısı artırılmış idi. Kılık kıyafetleri değiştirilip onlardan öncü birlik oluşturulmasıyla soydaşları tarafından fark edilmelerinin önüne geçilmişti.²⁹⁵ Harzemşahların sonu getirilene dek bu düzen böylece devam etti. İşte tam da bu nokta ilk İslam fetihlerinden farklılık arz ediyordu. Örneğin Hz. Muhammed ve yanındakiler bir Yahudi kabilesine karşı muzaffer olduğunda, din değiştirenler dışında onları zorla ordu içine dahil etmiyordu. Aralarındaki münafıklar bile düşmanlıklarını açıkça sergileyebiliyorlar hatta peygamberi öldürme planları dahi yapıyorlardı. Oysa Cengiz Han düşmana ikinci bir şansı vermemek üzere savaşa giriyordu. Bu manada o büyük ölçüde Hristiyan olan Kerayitleri ordusuna katmaktan çekinmemişti. Ancak Kureyzalılar için benimsenen istisnai durum²⁹⁶, Moğollar tarafından neredeyse her seferinde tatbik edilmişti. Savaşın unsurların tamamı Buhara'da kılıçtan geçirildi. Buhara'dan farklı olarak Semerkant'ta içeridekilerin bir kaçış denemesi yapması Müslüman kayıp sayısını Buhara'ya göre epey arttırmıştı.²⁹⁷ Nişabur'da Cengiz'in damadının ölümü üzerine Moğollar daha büyük bir katliam yapmışlardı. Dönemin önemli şehirlerinden Gürgeç en fazla direnenlerden oldu ve bu yüzden orada daha fazla insan öldürüldü.²⁹⁸ Harzemşahların şehirlerinin ele geçirilişi esnasında ölenlerin sayısı ile ilgili çok abartılı rakamlar telaffuz edilmektedir. Özellikle Herat ve Merv şehirlerinin ele geçirilişi sırasında telaffuz edilen rakamlarda bu göze çarpar.²⁹⁹ Büyük oranda İslam dünyasındaki olumsuz Moğol imajına bu rakamlar etki etmiştir. Abartılı rakamları bir kenara bırakmak gerekli ise de, Moğolların öldürmek yoluyla korkuyu yaydıkları hususunu göz ardı etmemek gerekir.

Moğollar vur kaç taktiğini Asya toplumları içinde belki de en iyi uygulayanlardan biri idi. Cebe ve Sübütey adlı komutanlar Gürcüler üzerinde bu stratejiyi çok iyi kullanmışlardı. Cebe küçük ordusu ile birlikte Gürcü birliklerine saldırmış ve aniden geri dönerek onları Sübütey'in beklediği noktaya kadar sürüklemişti. Gürcüler durumu fark ettiklerinde yenilgiyi de kabul etmek zorunda

---

²⁹⁴ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 428-429.

²⁹⁵ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 130 vd.

²⁹⁶ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 331.

²⁹⁷ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 147.

²⁹⁸ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 174, 183.

²⁹⁹ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 165 vd.

kalmışlardı (1221). Aynı taktik kuzeye çıkıldığında Ruslara karşı da başarılı bir şekilde uygulanmıştı. Orada Gassanilerle Müslümanların yaşadığı gerilim benzeri bir durum hasıl olmuştu. Ruslar Moğol elçilerinden bir kısmını öldürmüşlerdi. Sonrasında iki taraf arasında başlangıçta küçük bir Moğol birliğinin saldırıp geri çekilmesiyle başlayan uzun bir kovalamaca hali yaşanmıştı. Bu kovalamaca Kalka Nehri kenarına kadar sürmüş ve nehir savaşa da adını vermişti. Moğolların ok atmaktaki mahareti bu savaşın sonucu üzerinde büyük bir etkide bulunmuştu. Rusların piyade askerleri yakından dövülecekleri düşman arasalar da bu muharebede uzaktan atışlar belirleyici olmuştu.³⁰⁰ Bu savaş şüphe yok ki, Selçukluların henüz kuruluşundan önce Çağrı Bey'in Anadolu'nun doğusuna yaptığı akın sırasında cereyan eden hadiselerle benzetilmektedir. Orada Ermeniler ve Gürcülerin düştükleri duruma Kalka'da Cebe ve Sübütey karşısında Ruslar düşmüşlerdi.

Cengiz'in halefi Ögedey zamanında gerçekleşen Moğolların Avrupa seferinin (1240-41) mimarlarından belki de en önemlisi yukarıda adı geçen Sübütey idi. Yetmişli yaşlarda olduğu hâlde gösterdiği cesaret şüphe yok ki zamanında Cengiz'in ne kadar sadık adamlar yetiştirdiğinin kanıtı gibiydi. 1235'ten sonra batıya yönelen Moğol ordusu önce Bulgarları sonra Rusları yenilgiye uğratarak Kiev'i 1240'ta ele geçirmeyi başarmışlardı. Arkasından Doğu Avrupa'ya adımlarını atan Moğollar 9 Nisan 1241'de Almanya-Polonya sınırı yakınlarındaki Liegnitz'de Silezyalı Dük II. Henry'nin Alman, Fransız ve Polonya birliklerinden oluşan ordusuna ağır bir mağlubiyet tattırmışlardı. Bu savaşta da sahte geri çekilme taktiği belirleyici olmuştu. Sübütey'in başında olduğu ordu ise Mohi Ovası'ndaki savaşta IV. Bela liderliğindeki Macarları yenilgiye uğratmışlardı.³⁰¹

Moğolların girdiği savaşlarda genellikle belirledikleri strateji çok az sapmayla tutuyordu. Bu yüzden oluşmasına şüphesiz Moğolların düşmanlarının zaafı da katkı sağlıyordu. Örneğin Türkiye Selçukluları yıkılışın eşiğine sürükleyen ve Anadolu'yu Moğol işgaline açık hâle getiren Köse Dağ Savaşı, Moğolların bile hesap etmediği basitlikte sonlanmıştı. Sadece öncü birliklerinin birbirine girdiği bu muhabereyi Moğollar adeta savaşmadan kazanmışlardı.³⁰²

³⁰⁰ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 239-241.

³⁰¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 277-290.

³⁰² Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 95-97.

Ögedey'in ardılı olan Güyük zamanı askeri bakımdan kısır bir dönemdi. Sonrasında başa geçen Möngke attığı adımlarla Cengiz Han zamanındaki askeri hareketliliği tekrardan sağlamıştı. Ancak bir farkla ki torun, atası Cengiz'in aksine uzaklarda kendisi için savaşacak ordular tayin etmişti. Möngke'nin Hülagü'yü batıya, Kubilay'ı da Çin'e göndermekle temel olarak hangi stratejiyi esas aldığı çözülebilmemiş değildir. Zira başlangıçta muvakkat gibi görünen bu tayinler kalıcı bir mahiyet arz etmiş ve Moğol siyasasının ağırlık merkezleri bundan sonra onların adlarıyla özdeşleşen toprakların çok uzağındaki alanlar olmuştur. Eğer bu Möngke'nin bilinçli olarak belirlediği bir stratejiyse, her seferinden sonra ülkesine dönme ihtiyacını hisseden dedesi Cengiz Han'ın ideallerinden büyük bir sapmanın da habercisi olarak görülmelidir.

2.3. Savaş Usulü

Şiddete başvurmak taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda eskiden beri bir çözüm olarak kendine yer bulsa da durum İslam fetihleri söz konusu olduğunda ve bilhassa Hz. Muhammed'in içinde yer aldığı savaşlar için oldukça farklıdır. Tevrat'ta taraflar arasındaki çarpışmadan önce düşmana sulh teklifinin yapılmasının önemine işaret edilmiş³⁰³ olsa da bunun en uygulanabilir örneklerinin Hz. Muhammed zamanında bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İslam'da bu tutum hayatı boyunca şiddeti öncelleyen Hz. Muhammed'in karakterine ve Allah'ın ayetlerine yaslanmıştır.³⁰⁴ Bu yönüyle Hz. Muhammed'in içinde yer aldığı müşriklerle gerçekleşen Bedir Savaşı İslam savaş hukukunun temelleriyle ilişkilendirilir. Bu savaştan önce peygamber düşmanı sulha yani adı barış demek olan İslam'a davet etmiş fakat daha öncekiler gibi olumsuz cevap alması üzerine son çare olarak şiddete başvurmuştur.³⁰⁵

Bedir öncesinde savaş yerinin tespiti konusunda bir sahabesinin uyarısıyla karargâh yerini belirleyen Hz. Muhammed ardından çarpışma esnasında kendi aralarında haberleşmeyi mümkün kılacak yolları düşünmeye koyuldu.³⁰⁶ Sonunda Muhacirlerin "ey Abdurrahmanoğulları", Hazreclilerin "ey Abdullahoğulları", Evslilerin de "ey Ubeydullahoğulları" parolalarını kullanmaları kararlaştırıldı.

---

³⁰³ Tesniye 20, 10.

³⁰⁴ Bakara 208; Enfal 61.

³⁰⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 46 vd.

³⁰⁶ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 355; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 120; İbnü't-Tiktaka, *El-Fahrî*, s. 32-33.

Geceyi ibadetle geçiren Hz. Peygamber sabah ordusuna tekrardan nizam verdi.³⁰⁷ İki tarafın toplu bir muharebeye atılmasından evvel -muhtemelen bu dünyanın başka yerlerinde de vardı- savaşçıların duygu dünyalarını harekete geçirecek söylem ve davranışlar sergilenirdi. Şairler zaten bunun için varlardı. Müslümanlar tarafına atılan bir ok ve yine onların su havuzuna yönelik müşrik tarafının bir saldırı girişimi aradaki gerilimi artırdı. İki tarafın birbirine girmesinden önce teke tek vuruşmalar da aynı amaca hizmet etmekteydi.³⁰⁸ Fakat Bedir'deki durum oldukça farklıydı. Zira bu ilk savaş babaların oğullarına, kardeşlerin birbirine karşı geldiği ilk tecrübeydi. Bunun yıkıcı etkisi kendini aralıklarla görünür kılsa da uzun yıllar devam etti. Ebu Süfyan'ın başını çektiği Ümeyyeoğulları aldıkları ağır mağlubiyeti hafızalarından silemediler. Onların İslamlaşmaları dahi kinlerini ortadan kaldırmadı ve bu yüzden 680'de peygamberin torununun şehit edilişi kimilerinin yüreğini ferahlatan basit bir olay olmanın ötesine geçemedi.³⁰⁹ Müşriklerle gerçekleşen ilk savaşın kazananı Müslümanlar oldu. Müslümanlar 14 şehit verdiler ve karşılık olarak müşriklerden 70 kişi öldürüldü. Özellikle bu savaş hakkında kaynakların Kur'an'ın da şahitliğini işin içine katarak çeşitli yardımlara temas ettikleri görülmektedir. İyi hava ve meleklerin yardımı bu savaşta Müslümanlara zaferi getiren başlıca unsurlar olarak resmedilmiştir.³¹⁰ Yeri geldikçe ifade edilecektir ancak Bedir'in ilahi yardımın söz konusu edildiği ilk savaş olmadığını burada belirtmeliyiz. Bedir'in aksine Medine'ye 4 kilometre mesafede gerçekleşen Uhud Savaşı, savaşın cereyan ettiği noktadan da anlaşılacağı üzere müşriklerin intikam hislerinin sonucunda gerçekleşen bir muharebedir. Ebu Cehil dahil Bedir'de birçok azılı müşrikin ölümü Uhud öncesi şairleri iş başına getirmiş ve duygular olabildiğince kabartılmış, çok büyük yeminler edilmiştir.³¹¹ Diğer taraftan Müslümanların tarafında Abdullah b. Ubey'in önderlik ettiği 300 kişi ordudan çıkarılınca 700 kişilik bir Müslüman ordusu yaklaşık dört buçuk kat büyüklüğünde müşriklerle karşı karşıya kaldı.³¹² Bu senaryoyu Müslümanları moral bakımdan zaafa uğratmak için ya Abdullah b. Ubey bilinçli

---

³⁰⁷ Ahmet Güzel, *Hz. Peygamberin Savaşları*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2018, s. 47-48; Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 48-49.

³⁰⁸ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 288-292; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 123.

³⁰⁹ Sariçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, s. 332-333.

³¹⁰ Bkz. Enfal, 9-12; 17; 43-44; Ali İmran, 123.

³¹¹ Sariçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, s. 164.

³¹² Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 377; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 144.

olarak çizdi, ya da peygamber onları ordudan çıkartarak olası bir planı akim kıldı.³¹³ Ordusunu sağ ve sol bölüklere ayıran peygamber Ayneyn tepesine 50 okçuyu konuşlandırdı ve onlara sonuç ne olursa olsun yerlerinden ayrılmamaları talimatını verdi. Kimi tarihçilere göre savaşın kaybedilmesinin esas sorumlusu okçuların aldanarak yerlerini terk etmeleri idi. Savaşı bir ara önde götüren Müslümanlar ganimet peşine düşünce sonuç kötü oldu. Amcası Hamza'yı bu savaşta kaybeden peygamberin kendisi de birkaç yerinden yaralandı.³¹⁴ Müşriklerin 10 bin kişiye varan güçlerini ve dahası onların Müslümanların sonunu getirmek için yaptıkları son hazırlıkları ise Hz. Peygamber hendekler kazmak yoluyla aşmayı denedi ve başarılı da oldu. Bu usul duyulan ve bilinen bir şey mi idi, yoksa çoğu kaynağın ileri sürdüğü gibi ilk defa Selman-ı Farisi tarafından mı dile getirildi tartışması³¹⁵ bir tarafa, en azından o zamanın savaş araç ve gereçleriyle aşılamayacak bir taktik olduğu sonuçtan da anlaşıldı. On kişilik gruplar kendilerine belirlenen kırk arşını kazmakla görevlendirildi. Dokuz metre genişliğinde ve yaklaşık beş metre derinliğinde hendekler kazıldı. Hendeğin dar yerinden karşı tarafa geçmeye çalışanların çabaları bir tarafa savaş yaklaşık yirmi beş gün ok atışlarıyla devam etti. Rivayetlere göre çıkan bir fırtına yine müşrik ordusunu güçsüz bırakmıştı.³¹⁶ Esas olan belirleyici kuşkusuz savaş öncesi harcanan geceli gündüzlü ağır mesai idi. Mekke'nin fethinde ise bu sefer roller değişmiş ancak tutum yine aynı kalmıştı. Ebu Süfyan'ın başını çektiği müşrikler karşı koyamayacaklarını düşündüklerinden karşılık vermeye yeltenmemişlerdi. Belki de yanlarına gelinceye dek böyle bir harekâtı sezinleyememiş olmaları onları hazırlıksız bırakmıştı. Hendek Savaşı'nda olduğu gibi küçük birkaç çarpışma dışında fetih kansız gerçekleşti. Bu yönüyle söz konusu fetih, dünya durdukça belki de savaşta barışın öncelendiği en güzel misallerden birini meydana getirdi. Akabinde Mekke'yi ele geçirme hedefi olan Hevazinliler karşısında Huneyn'de bir vadide sabah vakti pusuya düşen Müslümanlar Kur'an'ın şahitliğine göre kalabalık olduklarından gururlarına yenik düşmüşlerdi. Ancak Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin dik duruşu neticesinde rüzgârı tersine çevirmeyi başarmışlardı.³¹⁷

---

³¹³ Güzel, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 65.

³¹⁴ İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 424; İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 95-97, 107-108; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 147.

³¹⁵ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 321-323.

³¹⁶ Muhammed Hamidullah, "Hendek Gazvesi", *DİA*, C. 17, TDV Yayınları, Ankara 1998, s. 195.

³¹⁷ Bkz. Tevbe, 25.

Müşriklerle devam eden harpler süresince Yahudilerle de mücadeleler devam etmekte idi. Bedir sonrası Müslüman bir kadına yapılan yakışıksız davranış³¹⁸ Kaynukaoğullarıyla gerilimi artırdı. Ayrıca onlar Bedir zaferini küçümseyerek Müslümanlardan güçlerini kendilerine karşı test etmelerini istemişlerdi.³¹⁹ Onlar, on beş günlük bir kuşatma sonucunda kalelerinden inmeye razı oldular ve Filistin'e sürgün edildiler.³²⁰ Bu ilk tecrübe de dahil Yahudilerle bundan sonraki mücadeleler açık alanda savaşmayı zaten iyi bilen Araplara sabırla kuşatma usulünü de öğretti. Kuşkusuz bu usulün pratiğe dökülmesinde onlarla öteden beri sürtüşme halinde olan Ensarın büyük katkısı vardı. Nadiroğulları ise anayasa gereği katılmaları gereken bir kan diyetine ortak olmadıkları için kuşatılmışlar ve aynı şekilde ancak bu sefer önemli bir kısmı Hayber'e sürgün edilmişlerdi.³²¹ Kureyzoğulları da Hendek Savaşı'nda müşriklerle iş birliği içinde buldukları için kuşatılmışlardı. Bir ay süren kuşatma sonucunda Kureyzoğulları yakın ilişkide oldukları Sad b. Muaz'ın hakemliği konusunda razı edilmişlerdi.³²² Sonuç ise aşağıda esirler konusunda temas edilecektir ancak, Hz. Peygamberin savaş mantığının sorgulandığı temel birkaç meseleden biri olarak kalmayı hâlihazırda sürdürecektir kadar büyük çaplıydı. Recî Olayı, Maune Kuyusu Olayı ve Müstalik Oğulları gazvesi gibi seferler ise çeşitli Arap kabilelerinin tehditleri sonucunda meydana geldi. İlk ikisi eğitimli sahabe talep edip güvenliklerini sağlayamayan kabileler nedeniyle gerçekleşti. Müstalik Oğulları'nın da Medine'ye saldırma planları yaptığı haberi alınmıştı. Sonuncusu savaş halinde iken Müslümanların ve başta Hz. Peygamberin ne kadar farklı problemlerle baş etmek zorunda kaldıklarına acı bir misal teşkil eder. Zira Uhud'da olduğu gibi Abdullah b. Ubey bu gazvede de devreye girmiş ve bu sefer Evs ve Hazrec'leri birbirine tutuşturmaya çalışmıştır.³²³ Bu aynı zamanda Ensarın yani Evs ve Hazrec'in muhtemel kıskırtmalara kanacak bir zafiyete sahip olduklarının da göstergesidir. Peygamberin içinde yer almadığı Mute Savaşı'nda Müslüman savaşçılar üç komutanının hayatlarını kaybetmesi üzerine Halid b. Velid'in orduyu geri çekişi üzerine daha büyük zayıftan kurtulmuş oldular.³²⁴ Sonucunda düşmanla karşılaşılmayan Tebuk Seferi ise hafızalarda öncesinde bazı Müslümanların

³¹⁸ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 66.

³¹⁹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 65.

³²⁰ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 134.

³²¹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 267, 269; Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 18-19.

³²² İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 328-330; Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 23.

³²³ Talat Koçyiğit, "Abdullah b. Übey b. Selul", *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, Ankara 1988, s. 140.

³²⁴ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 63 vd.

gönülsüzlüğü³²⁵ ile yer etmiştir. Bu açıdan bakıldığında peygamberin içinde yer aldığı her sefer veya savaşın ayrı bir hikayesi olmuştur.

Hz. Ebubekir'in peygamberin ölmeden önce hazır ettiği Üsame ordusuna onları Suriye'ye gönderirken yaptığı uyarılar hiç kuşku yok ki İslam ordusunun savaşta hangi çizgiyi takip ettiğiyle ilgili en açıklayıcı örneklerden birini teşkil eder. Orada ilk halifenin talimatları "savaşırken insafı gözetmeleri, çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmemeleri, düşmana ait olan ihtiyaçtan fazla hayvanın kesilmemesi ve manastırlarda yaşayanlara ilişilmemesi"³²⁶ üzerine olmuştur. Bu uyarılar büyük oranda Hz. Muhammed'in örneğinden çıkmıştır ve bundan sonra da istisnai durumlar haricinde devamlı gözetilmiştir. Hz. Ebubekir döneminin en meşhur komutanı olan Halid b. Velid Sasaniler üzerine bir sonraki halife döneminde esas meyvesini verecek olan yıpratıcı darbeler vurmuştur. Hire halkı kalelerine kapansalar da sulha razı olmuşlardı.³²⁷ Aynı şekilde Enbar da Halid'e karşı koyamayacaklarını anlayarak teslim oldular. Ardından Suriye cephesinde Bizans imparatorunun öz kardeşinin de hayatını kaybettiği Ecnadeyn savaşı yapıldı. Bu topraklarda Bizans'a vurulacak nihai darbe ile artık onların Suriye'den rabitalarını kesmeleri sağlanabilirdi. Nitekim Yermük Savaşı ile bu da mümkün oldu. Mute'de olduğu gibi bu savaşta da Halid'in fikri benimsendi. Birbirinden habersiz birçok komutan yerine Halid kendisinin başkomutan yapılmasını önerdi ve bu teklif kabul gördü. Arkasından ordusunu biner kişilik bölüklere böldü. Sağ ve sol kanatlar ile artçıları belirledi. Plana göre Halid b. Velid ve beraberindekiler düşmana son darbeyi vurmak için sabırla bekleyeceklerdi. Plan tutmuş ve 100 bin kişilik Bizans ordusunun yarısı imha edilmişti. 40 bin Müslüman savaşçıdan 3 bini de şehit düşmüştü.³²⁸ İkinci halife Hz. Ömer zamanında Sasani hükümdarı III. Yezdücerd'e on dört kişilik bir heyet gönderilmiş ve onlardan Müslüman olmak ve cizye vermek şıklarından birini tercih etmeleri istenmişti. Tercih yapamamaları üzerine ise savaş kaçınılmaz olmuştu. Müslümanlar Kadisiye'de düşman ordusundaki fillerden fazlaca mustarip olmuşlar ve ancak onlardan hortumlarını kesmek ve gözlerine nişan almak yoluyla kurtulmuşlardı. Bu hareket yukarıda Hz. Ebubekir'in sözü edilen ikazı ile bir zıtlık oluşturmuyordu. Zira ilk halifenin hassasiyeti yok yere hayvan canına kıyılmaması

³²⁵ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 215-216; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 257.

³²⁶ Durant, *İslam Medeniyeti*, s. 15.

³²⁷ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 354.

³²⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 373, 376-380, 382-383.

üzerineydi. Sasanilerin yıkılmasına neden olan Nihavend savaşı Hamedan'ın güneyindeki dağlık bölgede cereyan etmişti. 30 bine karşı 150 bin kişilik asker sayısına rağmen Sasaniler kale ve istihkamlara sığınma yolunu seçmişlerdi. Müslümanlardan küçük bir birliğin saldırıp geri çekilmesi taktiği Sasanilerin kovalaması neticesini doğurunca pusuya düşen kuvvetler kaçmaktan başka çare bulamamışlar ve önemli bir kısmı da hayatlarını kaybetmişti.³²⁹ Bölgede Sasanilerin devreden çıkmasıyla savaş hali uzun yıllar Müslümanlarla Bizanslılar arasında devam etti. Şam iki aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirildi. Bu ordunun başında Ebu Ubeyde ve Halid b. Velid bulunuyordu. Şam'ın fethi³³⁰ Kudüs'ün de iki yıl kadar sonra düşmesini sağladı. Kudüs dört ay kuşatıldı ve içeridekiler halifenin gelmesi halinde şehri teslim edeceklerini söylediler.³³¹ Hz. Ömer de gelerek kutsal bir şehre nasıl girilmeli ise öyle bir giriş yaptı. Onun örneğini yüzyıllar sonra Selahattin Eyyubi takip etti.

Müslüman orduları kuşatma savaşlarında oldukça başarılı oluyorlardı. Önce İskenderiye ile rabitası kesilen Babilon bu şekilde yedi ay kuşatıldı. Halife Ömer Amr'ın isteği üzerine Zübeyr b. Avvam komutasında dört bin kişilik ilave bir kuvvet daha göndermişti. 641'de nihayet şehir teslim olmuştu. Amr üç aylık bir kuşatmadan sonra İskenderiye'yi de ele geçirmişti.³³² Üçüncü halife dönemi ise iç krizleri saymazsak, Akdeniz'deki İslam donanmasının başarılarıyla adını duyurmuştu.

İslam fetihlerinin bu derece hızlı ilerlemesine şüphesiz savaşın unsurların doğru taktik üzerinde sebatları etkiliyse de, başarı büyük oranda savaşı sonu gelmez bir şiddet eylemi olarak görmemelerinden ileri geliyordu. Bu noktada aşırıya kaçan Halid b. Velid³³³ ve Amr b. As gibi örnekler de yok değildi. Ancak bu isimlerle anılan münferit şiddet örnekleri bütüne mal edilerek yargılar çıkarmak oldukça hatalı sonuçlara gebedir. Hatta bu şiddet eylemleri içerisine Irak civarındaki Kürtlerle

---

³²⁹ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 344 vd.

³³⁰ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 143 vd.

³³¹ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 459.

³³² Ahmet Önkal, "Amr b. As", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 80.

³³³ Mekke'nin fethi sonrası Halid b. Velid Cezimeliler üzerine gönderilmiş fakat onlar teslim olmalarına rağmen bir kısmını kılıçtan geçirmişti. Peygamber de gelince Halid'e sitem etmişti. İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 96-97; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 236-237.

savaşta sert karakterinden dolayı olsa gerek bazı kaynakların Hz. Ömer'i dahil etme girişimleri beyhude bir çabanın ürünü olmaya her zaman mahkumdur.³³⁴

İlk İslam fetihleri sırasında genel itibarıyla gözetilen hassasiyetler bir tarafa, Halid b. Velid gibi sert karakterlerin isminin geçtiği ve istisna teşkil eden şiddet olaylarının Moğol seferlerinin genel karakteri olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardır. Buna göre Moğollar savaşta her şeyi mubah görürler. Özellikle İslam dünyasında var olan olumsuz Moğol imajının ortaya çıkmasına onların savaşlarda gösterdikleri aşırılıkların neden olduğu açıktır. Bu aslında önemli ölçüde Moğolların savaşın psikolojik yanını oldukça fazla önemsemeleriyle alakalıdır. Kısacası savaş sonuç alınca dek sadece savaş olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Savaş başladıktan sonra ise yarıda kesip barış yapmak imkânı artık kalmamaktadır. Her şeye rağmen onların da tıpkı Müslümanlar gibi düşmana önce barış önerdiklerine şahit olunur. Tabii onların barıştan anladıkları çoğu zaman karşı tarafın boyun eğmesidir. Sonrasında mübareze denilen ve Müslümanlarla müşrikler arasında çokça görülen teke tek vuruşmalar bozkır halklarının tasvip ettikleri bir başlangıç değildir. Bir görüşe göre uzaktan savaş kan sıçramasının önüne geçmek için tercih edilen başlıca seçenektir.³³⁵

Moğollar karada oldukları kadar donmuş nehirler üzerinde de ustaca savaşabildiklerini defalarca göstermişlerdi. Bu kış mevsiminde bile onların herhangi bir engel tanımadıklarının deliliydi. Gizli Tarih'e göre Camuka ve Temuçin buz üstünde muhtemelen ayaklarına taktıkları bir aletle oyun oynarlardı.³³⁶ Bu beceri belki daha başka deneyimlerle geliştirildi ve Ruslara karşı mücadelelerde ve özellikle Avrupa'nın doğusunda Volga ve Tuna nehirlerinin kış mevsiminde geçilmesinde büyük kolaylıklar sağladı.

Cengiz Han ile birlikte Moğolların uygulamaya başladıkları diğer bir husus düşmanın seçkinlerine hiçbir şekilde aman verilmemesiydi. Bu yüzden aristokratlar en azından Cengiz Han hayatta olduğu sürece en korkulu anları yaşayanların başlarında geliyorlardı. O, kendisine soylu olmayanlardan sadık adamlar buluyor ve onları en büyük yetkilerle donatıyordu. Düşmanın lider takımını ortadan kaldırışı

---

³³⁴ Bu konu hakkında bkz. Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 129-131.

³³⁵ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 98.

³³⁶ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 66.

onların tekrar toplanıp bir daha karşılarına çıkmalarının önüne geçiyordu. Bir ara dostları olan Camuka ve Tuğrul'un kabilesine de bu politika uygulandı. Bu bir üst seviyede düşman hükümdarların mezarlarının açılması ve onlara zarar verilmesiyle gerçekleşti. Gazneli Mahmud ve Harzemşah Alaeedin Muhammed'in mezarı da zarar görenler arasındaydı.³³⁷ Şüphe yok ki bu yaklaşım Hz. Muhammed'in benimsediği tavırdan oldukça farklıydı. Hz. Peygamber aksine daha Mekke döneminde aristokratların desteğini kazanmak için epey uğraş vermişti. Her ne kadar sonuç alamasa da müşriklerle savaşlar döneminde de bunu gerçekleştirmeye çalışmıştı. Ebu Süfyan'a onca savaşta müşriklerin başını çekmesine rağmen Mekke'nin fethi gününde ayrıcalık tanınmıştı.³³⁸ Bu manada İslam tarihinde olumsuz örnekler de yok değildir. Moğolların hükümdar mezarlarına yaptıklarının benzerini, ilk dönemlerinde Abbasiler bazı Emevi mezarlarına karşı yapmışlardı.³³⁹ Ancak bu Müslümanlarda bir gelenek haline gelmedi.

Moğolların dikkat ettikleri bir husus da doğanın savaşacak olan askerlere hizmet edecek şekilde hazırlanmasıydı. Şehirlerin duvarları yıkılmalı, köylülerin ekip biçtikleri tarlalar Moğol atlarına çayır hizmeti sağlamaları için düzleştirilmeliydi. Aynı mantık ağaçların kesilmesi sonucunu da doğuruyordu.³⁴⁰ Şüphesiz bu yaklaşım Hz. Ebubekir'in halife olduktan sonra Suriye taraflarına orduyu gönderirken askerlerine yaptığı uyarı ile büyük bir zıtlık oluşturur.

Müslümanlar ve Moğolların birbirlerine karşı verdikleri mücadelelerde savaş usulü konusundaki zıtlık çoğu araştırmacıya göre en üst seviyeye çıkar. Harzemşahlarla mücadeleler esnasında Maverünnehir şehirlerine yapılanlar ve Abbasilerin Bağdat'taki varlıklarına son verirken Moğolların sergiledikleri tutum önemli veriler sunmaktadır. Bir kere Moğollar başından itibaren çok farklı dinlerin müntesiplerine karşı savaşmaktan çekinmemişlerdi. Daha Cengiz Han zamanında Hristiyan Kerayitlerle, Çin'in büyük ölçüde Budist ve Konfüçyüsçü savaşçılarıyla ciddi savaşlar gerçekleştirmişlerdi. Bu manada Cengiz Han'ın gözünde Harzemşahlar, Möngke'nin nazarında ise Abbasiler itaati kabul etmesi ve fakat buna uymazsa ortadan kaldırılmaları gereken iktidarlardır. Dolayısıyla onlar düşmanın

---

³³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi 1092-1221*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 284-285.

³³⁸ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 62; Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 44.

³³⁹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, AÜİF Yayınları, Ankara 1968, s. 78-79.

³⁴⁰ Gürgeç kuşatmasında etrafta taş bulamayan Moğollar dut ağaçlarını kesip ıslatarak mancınık ile atmışlardı. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 273.

kimlikleriyle çok fazla ilgilenmiyorlardı. Zira onlar hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasındaki mezhep farklılıkları hakkında da yeterli derecede bilgi sahibi değillerdi. Asya'da Kerayitler, Öngütler ve daha başka kabileler Nesturi Hristiyan idiler.³⁴¹ Alamuttaki İsmaililer Şia'ya mensuptular. Bağdat'taki Abbasiler ise Sünniliğin muhafızları idiler. Hatta Güyük ve Mönge dönemlerinde Avrupa'dan gelen elçiler de Katolik inancındaydılar. Önemli yenilgiler tattırdıkları Ermeniler ortodoksluk dairesinde kendi kiliselerine yaklaşık bin yıldır sahiptiler. Dolayısıyla Moğolların karşısında inanç üzerinden bir politika uygulayacak kadar malzeme olmasına rağmen, onlar düşmanı sadece düşman olarak gördüler. Bu belki de onların ana hedeften sapmamalarının en önemli sebebiydi. Güyük Han eğer dostluk istiyorsa papanın bizzat huzura gelmesi gerektiğini³⁴², Hülagü de halifenin boyun eğmesinin gerekliliğini karşı tarafa bildirmişti.³⁴³ Bu yüzden Moğolların özellikle Müslümanlarla savaşlarında tercih ettikleri yöntemleri, onların İslam karşıtlığı ile açıklamamak gerekir. Tabii bu Müslümanlara karşı mücadelelerinde Hristiyanların yardımlarını gördükleri³⁴⁴ gerçeğini de gölgede bırakmamalıdır. Nitekim Büyük Moğol Devleti'nin parçalara ayrılması sonrasında yukarıda olmadığını söylediğimiz siyaset hemen bütün Moğol devletleri tarafından uygulanmaya başlanacaktır.

2.4. Savaş Araç-Gereç ve Aletleri

Araplar coğrafyanın sunduğu olumsuz şartlardan, kabilecilik duygusunun sebep olduğu sürtüşmelerden ve adeta bir spor havasında icra edilen baskınlardan dolayı her an savaşacak gibi donanımına sahip idiler. Bu yüzden İslamiyet'ten önce Araplar gerek kendi imal ettikleri gerekse de dışarıdan satın alma yoluyla temin ettikleri türlü silahları kendilerini korumak ve avlanmak maksadı ile kullanmışlardır.³⁴⁵ Bu tarz silahlar daha ziyade pratik amaçlar için hazır bekletilmiş, dolayısıyla hızlı hareket kabiliyetine sahip olanın yanında özelliği bulunmayan bir ok ve yay takımı ile kesici bir aletin dahi sonuca tesir ettiği olaylar muhtemelen çokça cereyan etmiştir. Hemen bütün toplumlarda bu türden aletleri imal edenler ise

³⁴¹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 295.

³⁴² Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, s. 26-27.

³⁴³ İkili arasında giderek zıtlasmaya varan görüşmeler için bkz. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasları Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 248 vd.

³⁴⁴ Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 570.

³⁴⁵ Ağırman, "Hz. Peygamberin Savaş Stratejisi", s. 98.

liderlerin saygısını kazanan meslek erbapları arasında en başta gelenlerden olmuşlardır.³⁴⁶

Araplar genellikle kılıç, mızrak, ok, yay, kargı ve mancınık gibi yaralayıcı tarzda silahlar kullanmışlardır. Savunma silahı olarak ise zırh, miğfer ve kalkan gibi silahlardan faydalanmışlardır. Genellikle bu silahlar İslam'ın zuhuru ve hicretten sonra savaşa izin verilmesiyle birlikte zengin Müslümanların yardımları ya da savaşlarda elde edilen ganimetler yoluyla temin edilmiştir.³⁴⁷ Zamanla onlar mancınık, tahtadan kule, surların yıkılması için koçbaşı gibi kuşatma silahları olan araçlar da kullanmışlardır. Fakat sonrakiler ilk gruba göre daha büyük çaplı karşılaşmalarda tercih edilmiştir. Örneğin bunlardan Tevrat içerisinde de adı geçen mancınık³⁴⁸ Taif muhasarası esnasında Selman Farisi'nin tarifi üzerine kullanılmıştır.³⁴⁹

Sadece Araplar değil öteden beri tüm insanlık için en eski av ve savaş silahlarından olan yayın ilk kullanım alanına ilişkin görüşler ise epey çoktur. Araplar için yay barışta ve savaşta en yaygın kullanılan silah olmuştur. Araplar yayın her bölümüne farklı isimler vermişler ve onu en ince ayrıntısına kadar tanımlamışlardır. Taşınması kolay olan bu silahın hedefini bulabilmesi ve etkili olabilmesi için kullanıcının yetenekli ve tecrübeli olması gerekmektedir. Dolayısıyla yayı hedefinden sapmaması için zamanla geliştirmişlerdir. Ok ise genelde düşmanı veya avı öldürmek maksadı ile kullanıldığı gibi ucuna sarılan bilgi notu ile haberleşme aracı olarak da işlev görmüştür. Ok atmada becerikli olan kişilere Runatu'l-Hadak yani "*ceylan gözünü vuranlar*" adının verilmesi ve ok ve yayı tanıtmak için yazılan müstakil eserlerin fazlalığı Arapların bu silaha ne kadar önem verdiklerini ortaya koymaktadır.³⁵⁰

Ok ve yay nispetle savaş hâli dışındaki sosyal hayatta kendisine çok fazla yer bulamayan kılıç ise Araplar nazarında silahların en şerefli olarak kabul görmüştür. Yemen, Hindistan, Şam, Horasan ve Süleymaniye'den gelen kılıçlar diğerlerine göre daha fazla rağbet görmüştür. Adı geçen bölgelerden gelen kılıçlara

³⁴⁶ Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 162.

³⁴⁷ Ağırman, "Hz. Peygamberin Savaş Stratejisi", s. 97.

³⁴⁸ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 62; Bkz. "Mancınık", DİA,

³⁴⁹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 172; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 247; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 244.

³⁵⁰ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 239.

“Süyüf-i Atika” adı verilmiştir. Kılıçlar çoğu zaman nakışlar, yazılar ve resimlerle süslenmiştir. Bu manada en fazla şöhret bulanı şüphe yok ki Hz. Ali’nin “Zülfikar” adlı kılıcıdır.³⁵¹

Mızraka gelince o özellikle çöl yaşamında Bedevilerin vazgeçemediği bir silahtır. Cahiliye döneminde basit ağaç veya kamış çubukların ucuna metal parçalar takılarak yapılan mızraklar ileriki dönemlerde kale duvarlarını delebilecek sağlamlıkta imal edilmiştir. Askerler özellikle mızrak eğitimi almışlardır.³⁵² Askerlerin savaş öncesi mızrak kullanma eğitimine “vetra” ismi verilmiştir.³⁵³

Ok, yay, kılıç ve mızraktan farklı olarak kalkan ise savunma amaçlı tercih edilen bir alettir. Her memleketin kalkanı kendilerine has bir şekilde yapılmış ve bunlar çoğu zaman farklı süslemelerle zenginleştirilmiştir. Kalkanların üzerine anlamlı sözler ve şiirlerin iliştilmesi ise savaşın sadece bir savaş olmadığına ilanı gibidir. Aynı kategoriye giren demir, çelik ve ketenden imal edilen zırhı ise genellikle süvari askerler kullanmıştır.³⁵⁴

Debbabe yani bir diğer adıyla *çarpayı* Mısırlılar, Asurlular, Yunanlılar ve Romalılarından sonra Araplar da kullanmışlardır. Bu, kalın ve sağlam bir ağaçtan yapılmış hareketli bir alet olup kale kuşatması veya siper gibi çeşitli durumlarda tercih sebebi olmuştur. Araplar ilerleyen zamanlarda en azından peygamber ve ilk dört halifeden sonraki süreçte Yunan ateşini, hatta Çinlilerin barutu bulmalarından sonra bunu da geliştirerek kullandıkları söylenmektedir. Ayrıca Perslerden ve Romalılarından hançer ve baltayı öğrenmişlerdir. Ordu içerisine zamanla davul, darbuka, borazan gibi müzik aletleri de girmiş, bunları çalanlar yardımcı unsurlar olarak görev almışlardır.³⁵⁵

Silahların taşınması işinde özellikle at ve deve tercih sebebi olmuştur. Çevik bir hayvan olan at Arap süvarilerin başlıca binek hayvanıdır. Dayanıklı oluşları hızlı hareket kabiliyetleri, hafiflikleri ve kolay idare edilebilmeleri atı diğer hayvanlar arasında ön plana çıkarmıştır. Terbiye edilen at aynı zamanda iyi bir iz sürme aracı olarak da kabul görmüştür. Benzer bir hizmeti yerine getiren deve ise özellikle uzun

³⁵¹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 239.

³⁵² Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Sönmez Matbaası, Samsun 1990, s. 143.

³⁵³ Terzi, *Askeri Teşkilat*, s. 129.

³⁵⁴ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 243.

³⁵⁵ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 246.

mesafeler için tercih edilmiş ve genelde askerden çok onunla yük taşınmıştır. Bu da askerin omuzlarına düşen ağırlığı hafifleterek onun savaşta dinç kalmasını sağlamıştır.³⁵⁶

Ordunun yedirilip içirilmesi de en az savaşacak aletler kadar önemli bir konudur. Hz. Peygamber döneminde durumu iyi olanlar savaşta kullanacakları silahları kendileri temin yoluna gitmişler, gücü yetmeyenler ise bu konuda zenginlerin yardımını görmüşlerdir.³⁵⁷

Yukarıdaki savaş araç ve gereçleri, bunların naklinde kullanılan hayvanlar vs. gibi konular şüphesiz diğer toplumlarda şahit olunanlardan pek farklı değildi. Örneğin ok ve yay Asya halklarının iyi kullandıkları savaş aletlerinin başında geliyordu. Bizanslılar ise oldukça geç dönemlere hatta 11. yüzyılda Türklerle karşılaşınca kadar ok ve yaydan mahrum kalıp kılıcı onun yerine ikame etmişlerdi.³⁵⁸ Araplarda devenin ordu içerisinde kullanımı ise coğrafi şartların zorlamasının bir sonucuuydu.

Şu nokta hatırdta tutulmalıdır ki, Hz. Peygamber dönemi ordusu müşriklere karşı verdiği neredeyse bütün savaşlarda yukarıdaki muharebe aletlerinden yoksun olduğu hâlde başarı kazanmıştı. Daha doğru bir ifadeyle insan unsuru sıkıntısı yanında bu aletlerin yetersizliği de başlı başına bir sorun teşkil ediyordu. Bedir'de 1000 kişilik müşrik ordusuna karşı 300 kûsur sahabe savaşmıştı.³⁵⁹ Müşriklerin bu savaşta 100 at ve 700 develeri varken, Müslümanlar 2 at ve 70 kadar deveye sahiplerdi. Uhud Savaşında müşrik ordusu 3000, Müslümanların sayısı ise 700 civarında idi.³⁶⁰ Müşrik ordusunun 700'ü zırhlı süvarilerden oluşuyordu. Yine onların 200 at ve 3000 develeri vardı. Müslümanların ise yine 2 atı bulunuyordu. Ordunun ancak 100 askeri zırhlı olarak savaşabilme imkanına sahipti.³⁶¹ Hendek Savaşı'nda ise 10 bin kişilik müşrik ordusuna karşı 3000 kişilik İslam ordusu

³⁵⁶ Mahmut Esat, *İslam Tarihi*, Tan Matbaası, İstanbul, 1965, s. 42.

³⁵⁷ Hatta onlar kendilerini düşmandan farklı kılacak tek tip bir elbiseden de mahrumdular. Güzel, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 47.

³⁵⁸ Selçuklulardan Çağrı Bey'in giriştiği Anadolu seferinde (1018) Bizans'a bağlı Ermeniler ve Gürcüler kılıçla savaşmış, ok ve yayı maharetle kullanan Selçuklular karşısında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdi. Bkz. *Urfa'lı Mateos Vekayi-Namesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 48.

³⁵⁹ İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 403; İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 357; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 117-118.

³⁶⁰ İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 422.

³⁶¹ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. IV, s. 378; İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 422; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 144.

mücadele etmişti. Doğal olarak bu savaşta ok ve yay kullanımı ile zırhlar ve kalkanlara çok fazla iş düşmüştü. Başlarında peygamber olduğu halde Müslümanlar ancak Mekke'nin fethi sırasında askeri üstünlüklerini gösterme fırsatına erişmişlerdi ki, düşmanın cesaretinin kırılması büyük oranda bundan ileri gelmişti. Zira fethi en azından 10 bin kişi katılmıştı.³⁶² Peygamberin Yahudilerle ilişkileri ise barışta ve savaşta adeta sabır üzerine temellenmişti. Barış zamanında peygamber onların türlü denemeleri karşısında bunlar büyük boyutlara ulaşmadığı takdirde sessiz kalmış, savaş zamanında ise kalelerine sığınan Yahudileri sabırla oradan inmeleri için kuşatma yolu tercih edilmiştir. Tebuk seferi ise ordunun iâşe ve silah temininin Hz. Osman, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer gibi birkaç sahabenin omuzlarına yüklenmesiyle maruftur. Halifeler dönemi savaşlarında Müslüman ordusu hem sayı hem de teçhizat bakımından ileri bir seviyeye gelmişti. Örneğin Yermük Savaşında Ebu Cehil'in oğlu İkrime yanında 400 atlı ile savaşta büyük başarılar kazanmıştı.³⁶³ Hatta zamanında müşriklerin komutanlığını yapan Ebu Süfyan'ın karısı Hind de bu savaşta yararlılıklar göstermişti.³⁶⁴ Hz. Ömer zamanında Kadisiye öncesinde yine Sasaniler ile gerçekleşen Köprü Savaşı'nda fillerin üzerlerindeki mahfelerin içerisinden atılan oklar Müslümanları çok kötü durumda bırakmıştı.³⁶⁵ Kadisiye'de ise Müslümanlar bu sefer fillere karşı durmayı becerebilmişlerdi.³⁶⁶ Yine dikkat çeken bir nokta şudur ki, Hz. Peygamber zamanındaki sayı yoksunluğu sonraki zaferler döneminde de devam etti. Örneğin Nihavend Savaşı'nda 30 bin kişilik İslam ordusu 150 bin kişilik Sasani gücü ile baş etmek zorunda kalmıştı. Hz. Ömer zamanında artık askeri alanda birçok yenilik yapılmış, askeri yapı kurumsallaşmaya gitmiş ve askeri divanlar kurulmuştu.³⁶⁷ Üçüncü halife döneminde ise denizlerde savaşan ordu için donanma gereksinimleri hızla karşılanma yoluna gidildi. Müslümanlar kendileri için bu yeni alana sıfırdan başlamadılar. Muhtemel ki hem gönüllü olarak İslam devletine katılanlar hem de yabancı esirler denizcilikte Müslümanların emekleme seviyesinden hızla kurtulmasına vesile oldular.

Savaş araç-gereçlerini Moğolların nasıl kullandıkları hususuna gelince, onların dünya tarihinde bırakmış oldukları izlerin büyük oranda bu alandaki

---

³⁶² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 227.

³⁶³ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 379.

³⁶⁴ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 158.

³⁶⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 401.

³⁶⁶ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 291 vd.; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 438-439.

³⁶⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 264.

maharetlerine bağı olduğunu başlangıçta söylemeliyiz. Hemen bütün Asya halklarının temel silahı olan ok ve yay Moğollar için de vazgeçilmez öneme sahip olmuştur. Genel itibarıyla hafif süvarilerden oluşan Moğol ordusunun üyeleri yanlarına evvela ok ve yay takımlarını almaktaydılar.³⁶⁸ Ağır süvari askerler ise mızrak ve kılıcı ön planda tutmuşlardı. Bu sınıf ayrıca balta, gürz ve kementi de yanlarında bulundurlardı. Savunma amaçlı koruyucuların başında ise deriden ve demirden yapılmış miğfer gelmektedir. Bu miğferi deri bir göğüslük ve zırhlı üstlük tamamlamaktadır. Benzer şekilde süvarilerin binekleri olan atlar da deriden yapılmış başlık, omuzluk ve göğüslükle korunmuştur. Atın üzerindeki eyerler ve üzengiler uzak mesafelere dayanabilecek şekilde oldukça sağlam yapılmıştır.³⁶⁹ Moğollar diğer halklara kıyasla kış mevsiminde de yazın olduğu gibi başarılı bir şekilde ilerleyebiliyorlardı. Kürkten yapılmış başlıklar, kaftanlar, keçeden çoraplar ve deri çizmeler onların soğuğu en az seviyede hissetmelerini sağlıyordu. Çin ise onları ipek kumaş ile tanıştırmıştı.³⁷⁰

Moğolların bir özelliği de az yiyeceklerle çok uzun seferlere girişebilmeleri olmuştur. Dolayısıyla onların yiyecekleri tabiata ve savaş ortamına uygun biçimde şekillenmiştir. Kurutulmuş et ve kurutulmuş süten oluşan erzak çoğu zaman katı gıdaları, bir kırba su veya daha önemlisi kımız ise onların sıvı ihtiyaçlarını karşılamıştır.³⁷¹

Moğol halklarının Cengiz Han'dan önce ağır muhasara silahları olmamıştır. Onlar özellikle Çin'deki Tangutlar üzerine yaptıkları seferlerde şehirleri kuşatma altına almak zorunda kaldıklarından mancınık yapımını öğrenmişlerdi.³⁷² Moğolların hizmetine giren Çinliler zamanla bu savaş aletini geliştirmişlerdi. Harzemşahların ellerindeki şehirler kuşatılırken mancınıklar oldukça işe yaramıştı. Ancak hareketli olmasıyla şöhret bulan Moğol ordusu hız kesen bu devasa aletleri her defasında yanlarında taşıyor, bu tarz ağır silahları yapmakta usta olanlardan meydana getirilen bir istihkam sınıfı ihtiyaç hasıl olduğunda hemen işe koyuluyordu.³⁷³

³⁶⁸ Spuler, *İran Moğolları Siyaset İdare ve Kültür İlanlılar Devri 1220-1350*, s. 446.

³⁶⁹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 96; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atila-Cengiz Han-Timur*, s. 220.

³⁷⁰ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 144.

³⁷¹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 144.

³⁷² Spuler, *İran Moğolları Siyaset İdare ve Kültür İlanlılar Devri 1220-1350*, s. 449.

³⁷³ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 46.

Kuşatma savaşlarında zamanla ilerleme kat etmelerine rağmen Moğollar, bozkırın doğasından ötürü açık alanda savaşmayı daha iyi beceriyorlardı. Zira ancak o zaman yanlarında taşıdıkları silahları tıpkı bir oyunu sergiler gibi maharetle kullanıyorlardı. Avcılık tüm göçebe halklara savaş okulu³⁷⁴ vazifesi yapmış fakat bunu her savaştan sonra üstüne koyarak geliştiren Moğollar gibi çok az halk var olmuştur. Onların açık alandaki önlenemez ilerleyişleri Avrupalılarca da bilinir olmuştur. Ögedey zamanında 1240-41'de Moğollar ta ki kendi istekleriyle dönünceye dek ilerlemişlerdi. Onların ayrılmalarından sonra ise Macarlar tekrar gelme ihtimallerine karşın kale ve sağlam surlar yapmaya ayrı bir önem vermişlerdi.³⁷⁵

2.5. Yenilene ve Esirlere Karşı Muamele

Söz konusu çalışma içerisinde karşılaştırılması yapılan iki taraf arasında zıtlığın kendisini görünür kıldığı belki de en temel konu bu başlıktır. Şüphesiz bu zıtlığa kuvvet katan olgu bir tarafın kitabî bir kaynaktan referanslarını bulması ve peygamber örneğinde bunun uygulanışına en güzel şekilde şahitlik edilmiştir. Fakat bu kölelik ve esirlik gibi günümüzde olumsuz çağrışımlara sebep olan uygulamaların Arapların evvelinde yabancıları oldukları hususlar olduğu anlamına gelmemelidir. Aksine cahiliye dönemi tanımlamasının büyük oranda kölelik ve cariyelik gibi konulardan dolayı olumsuz bir imajının olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bir yanıla bu konu anakronizme düşme tehlikesini fazlasıyla içinde barındırır. Asıl olan ise Arapların bir icadı olmayan kölelik kurumunun onlar arasında bir hayli işlerlik kazanmış olduğudur. Adeta kurumlaşan bu olguyu İslam tümüyle ortadan kaldıramamış, fakat getirdiği düzenlemeler ile mümkün olduğunca iyileştirilmesine vesile olmuştur.

Araplarda savaş tutsakları ve başka coğrafyalardan getirilenler köleliğin yarımada içerisinde devamlılığına sürekli katkı sağlamıştır. İki köle arasındaki evlilikten doğan çocuklar da bu statü içerisinde değerlendirilmişlerdir. Onlar alınıp satılıyorlar, evlerde çeşitli hizmetlerde kullanılıyorlardı. Onlara çoğu zaman insani bir muamele gösterilmezdi. Arap toplumunda kadının durumu erkeğe göre oldukça kötü, cariyenin konumu da hür kadına göre fazlasıyla geri konumda idi. Erkekler özgür kadınlarla beraber olmayı daha çok tercih etseler de, cariyelerle evlilik hayatı yaşama haklarına da sahiptiler. Fakat cariyeden doğan çocukla özgür kadından doğan

³⁷⁴ Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*, s.103.

³⁷⁵ F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, TTK Yay., Ankara 2010, s. 67.

çocuk eşit görülmezdi. Şehirli Araplar çölde yaşayan Araplara göre daha çok köle edinmişlerdi. İslamiyet öncesi Araplarda sadece Arap olan köleler azat edilebilirlerdi.³⁷⁶

Hız. Muhammed daha peygamberliği öncesinde köleliğin işleyişinde esaslı değişikliklerin yapılması gerektiğinin farkına varmıştı. Hız. Hatice ile evlenmesinden sonra ev halkının doğal bir üyesi olan Zeyd b. Harise Hız. Muhammed'in zihnindekileri hayata geçirmesi için adeta bir uygulama alanı hâline geldi. Bu aşamada onun yaşadığı toplumun değerlerini alaşağı edecek kararlar alması beklenemezdi. Fakat Hız. Muhammed azat ettiği Zeyd'e davranışıyla kölelerin özgür insanlardan bir farkları olmadığını altını çizdi. Peygamberliğinden sonra ise efendilerine kölelere farklı şekilde davranılmaması gerektiği ikazı ile birlikte onlara yediklerinden yedirmelerini, giydiklerinden giydirmelerini tavsiye etmeye başlamıştı.³⁷⁷ Hız. Muhammed zaman geçtikçe ve kendini kabul ettirdikçe efendilerin kölelerine olan muamelelerine sert eleştiriler getirmeye başlamıştı. Hatta kölesini döven ve ona karşı eziyet eden kişi toplumun en kötü üyesi kabul edilip dışlanmıştı. Öyle ki bazı rivayetlere göre onların kul manasına gelen "köle" değil de çocuk genç anlamı taşıyan "Feta" olarak çağrılmasını emretmiştir.³⁷⁸ Yukarıda adı geçen Zeyd'in Mute Savaşı'nı komuta edecek kişiler arasında -ki onlardan biri de peygamberin amcaoğlu Cafer'dir, ilk sırada kendisine yer bulması, zannederek Hız. Muhammed'in hayatı boyunca köleliğin nasıl bir evrimden geçtiğini en iyi özetleyen örnektir. Vefatından hemen önce Hız. Muhammed Suriye'ye göndermeyi planladığı ordunun başına Zeyd'in oğlu Üsâme'yi atayarak³⁷⁹ babasının bu konuda bir istisna olarak değerlendirilmemesi gerektiğini zamanın insanlarına en açık şekilde göstermiştir. Ancak her iki atama esnasında baş gösteren homurdanmalar köleliğin toplum içindeki sağlam temelleri hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Şüphesiz kölelik sisteminin barış zamanında toplum içindeki varlığı Arapların savaşlarda esir ettikleri insanlara karşı bakışı üzerinde başlangıçta etkili olmuştur. Ancak bu bakış yapılan uygulamalar neticesindeki olumlu örneklerle oldukça yumuşamış olmalıdır. Müşriklerle yapılan ilk savaş bu konuda fazlasıyla veri

³⁷⁶ Demircan, *Kabile topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 61.

³⁷⁷ Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 63.

³⁷⁸ Abdülhüseyin Zerrinkub, *Karname-i İslam İslam Medeniyeti Mucizesi*, çev. Abuzer Dişkaya, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2009, s. 186.

³⁷⁹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 349; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 307.

sunmaktadır. Savaş sırasında yaşananlar dünyanın başka yerlerindeki örneklerinden elbette pek farklı değildi. Ancak peygamberin içinde yer aldığı ve sonrasında Müslümanlara örneklik teşkil edecek muharebelerin öncesi yani barışa davet ve sonrası yani mağlup olana karşı edilen muamele noktasında çok farklı uygulamalar ortaya çıkmıştı. Bedir Savaşı sonucunda esir olan varlıklı müşrikler 4000 dirhem, biraz daha az gelirler ise bu miktarın yarısını vererek özgürlüklerine kavuşmuşlardı. Fakat bunu temin edemeyenlerden okuma yazma bilenler Müslümanların bu konudaki eksikliklerini gidereceklerdi. Onların da her biri on kişiye bu konuda destek vermelerinden sonra özgürlüklerine kavuşacaklardı. Ebu'l-As gibi aralarında peygamberin damadının da bulunduğu bazı kişiler karşılıksız serbest bırakılmışlardı. Amca Abbas da fidyesini ödeyip Mekke'ye dönenler arasındaydı.³⁸⁰

Yukarıdaki sade anlatımın dışında kaynaklara yansıyan daha başka gelişmeler de yaşanmıştı. Bazı sahabeler henüz savaş devam ederken ganimet peşine düşmüşlerdi.³⁸¹ Yüce Allah “Geçici dünya malını istiyorsunuz, oysa Allah ahireti kazanmanızı ister”³⁸² şeklinde indirdiği ayet ile bu durumu eleştirmişti. Bu yüzden bazı araştırmacılar Uhud ve Hendek savaşlarının yaşanmasının nedeni olarak yarım kalmış Bedir Savaşı'nı göstermişlerdir.³⁸³ Savaş sonucunda ele geçen ganimet ise savaşa katılanlar arasında eşitlik gözetilerek paylaştırılmıştı.³⁸⁴ Uhud Savaşı ise bu manada olumsuz örnekler ile adını duyurmuştu. İlk savaşta *müsleye* yani uzuvların kesilmesine asla müsaade etmeyen peygamberin davranışının aksine, Uhud sonrası içinde Hz. Hamza'nın da olduğu Müslüman şehitlere böyle bir muamele reva görülmüştü.³⁸⁵ Kabilecilik duygusunun körüklediği intikam hissi müşriklerin bu yola başvurmalarına neden olmuştu. Zira Ebu Süfyan'ın eşi Hind Bedir'de evladının ve akrabalarının kaybını ancak bu şekilde telafi edebileceğini düşünerek Uhud öncesi ant içmişti.³⁸⁶ Bu kötü örnek aynı zamanda Müslümanlara savaş sonrası neler yapmamaları gerektiği hakkında da bir ders sunuyordu. Mekke'nin Fethi'nde teslim olan müşriklere edilen muamele ise dünya durdukça tüm insanlık için ibret alınacak bir özellik arz etti. Hz. Peygamber, fetih günü kendi evlerinde kalanların, Kabe'ye

³⁸⁰ Zerrinkub, *Karname-i İslam İslam Medeniyeti Mucizesi*, s. 175.

³⁸¹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 380; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 128.

³⁸² Enfal, 67; İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 435.

³⁸³ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 259.

³⁸⁴ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 259-261.

³⁸⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 150.

³⁸⁶ Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, s. 165-166.

sığınanların ve Ebu Süfyan'ın evine gidenlerin masun kalacağını söylemişti.³⁸⁷ Mekke'den ayrılırken şehre yönetici olarak yine onlar arasından birini³⁸⁸ bırakmıştı ki, bu sonradan Müslümanlar tarafından bile taklit edilmesi güç bir davranış örneği idi. Mekke'den dönülmeden Huneyn'de Hevazin tehdidi savuşturulmuş ve ganimetten yeni Müslüman olan Mekkelilere daha fazla pay ayrılmıştı.³⁸⁹ Bu, Hz. Muhammed'in yaşadığı toplumun iç dinamiklerini ne kadar sağlam kavradığının en bariz örneklerinden birini teşkil etmektedir.

Bu noktada Hz. Muhammed'in Yahudilerle ilişkileri ise daha farklı bir düzlemde gerçekleşti. Hz. Peygamberin onlara karşı muamelesi öteden beri özellikle oryantalistlerin en çok üzerinde durduğu ve eleştirdiği konuların başında geldi. Bedir'den sonra Müslüman bir kadına yakışsız davranışları³⁹⁰ neticesinde tırmanan olaylar Kaynukaoğullarının kalelerinde kuşatılmasına neden oldu. Sonuçta 700 savaşçı teslim oldu, 1500 civarında kılıç, 2000 mızrak ve 500 kalkan ele geçirildi. Ardından onların aileleriyle birlikte Filistin'deki Ezria kasabasına gitmeleri istendi. Yine Bedir sonrası Nadiroğulları müşrikleri intikam savaşı için kışkırtmışlardı. Ayrıca Hz. Peygambere bir suikast yapmayı tasarlamışlardı.³⁹¹ Onların sonu da Kaynukaoğulları gibi oldu, fakat önemli bir kısmı Hayber'e göç ettiler.³⁹² Hendek günlerinde müşriklerle ortaklık eden Kureyzoğulları ise çok farklı bir muamele ile karşılaştı. Kuşatma sonucunda teslim bayrağını açıp Müslüman olan Sad b. Muaz'ın hakemliğini kabul ettiler ve Sad'ın onların kendi kitapları Tevrat'tan getirdiği bir misal sonucunda 600 civarında erkek idam edildi. Ganimet ve esirler de epey çoktu.³⁹³ Watt gibi istisna teşkil eden bazı oryantalistlere göre, Yahudiler bu sonu yaptıklarına karşılık fazlasıyla hak etmişlerdi.³⁹⁴ Hayber'deki Nadiroğulları kuşatma sonrasında teslim olunca liderleri Huyey b. Ahtab'ın kızı Zeynep peygamberin nikahlı eşi oldu ve adı Safiyye olarak değiştirildi.³⁹⁵

Sasaniler ve Bizans ile savaşların yaşandığı hatta ikinci halife döneminde ilkinin sonunun getirildiği mücadele devresinde ise esirler ve ganimet konusunda

³⁸⁷ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 62; Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, s. 44.

³⁸⁸ Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, s. 45; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 243.

³⁸⁹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 185 vd.; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 251-252.

³⁹⁰ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 66.

³⁹¹ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 270.

³⁹² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 162-163.

³⁹³ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 331; Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, s. 23-24.

³⁹⁴ Watt, *Hz. Muhammed*, s.199.

³⁹⁵ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 463; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 206.

artık belirli kaideler esas alınmıştır. Bu manada yapılan yenilikler ve düzenlemeler genellikle Hz. Ömer ile ilişkilendirilmektedir. Şüphesiz sınırların oldukça büyümesi ve tek merkezden yönetimin güç olmasından ötürü ihtiyacı karşılamak gayesiyle kurumsallaşmaya doğru adımlar atılmıştır. Bu konu bölümün son başlığında ele alınacaktır.

Hz. Ömer zamanında gerçekleşen Kudüs'ün fethi ise konuya dair çok çarpıcı örnekleri içinde barındırır. Kuşatılan şehir halkı halifeye şehri teslim edeceklerini söylemişler ve Hz. Ömer şehri teslim almaya gelmiştir. Şehre giren halifeye eşlik eden patrik Sophronios ona şehri gezdirirken, Hristiyanlarca oldukça değerli olan Kutsal Mezar Kilisesi'nde buldukları esnada ezan okunmuştur. Hz. Ömer'in namazın nerede kılınacağı sorusuna patrik orada eda edilebileceği yanıtını vermiş ancak Müslümanların bunu ileride bir hatıra olarak görüp bu kutsal mabedin ellerinden çıkacağı endişesiyle halife namazını Müslümanlarla birlikte avluda kılmıştır. Bugün orada adı geçen kilisenin avlusunda Ömer Camii bulunmaktadır.³⁹⁶

Yukarıda ifade edildiği üzere, Halid b. Velid gibi sert komutanların uygulamaları bütüne teşmil edilmemelidir. Zira onunla ilgili ölümlere yaslanıp yemek yediğinden, kilise sakinlerini öldürdüğünden hatta esirlerin kanlarından nehirler akıtma emelinden bazı kaynaklar bahsetmişlerdir.³⁹⁷ Onun icraatlarının bir örneklik teşkil etmediği, kısa sürede İslam hakimiyetini tanıyan coğrafyaların büyüklüğünden de anlaşılabilir. Şiddet yolu ile bir dinin bu kadar kısa sürede geniş kitlelerce kabulü mümkün gözükmemektedir. Nitekim Arap fetihlerinin ve fatihlerinin bu konudaki masumiyeti birçok gayrimüslim tarafından da takdir edilmiştir.³⁹⁸

Büyüyen sınırlar bazı sıkıntıları da beraberinde getirmişti. Zübeyir b. Avvam gibi bazı sahabelerin binlerle ifade edilen köle ve cariyeleri bu cümledendir.³⁹⁹ Köleler efendileri ile anlaşma yaparlar ve özgürlüklerine karşılık yıllık belirlenen miktarı ona gönderirlerdi. İslam fütuhatı her ne kadar barışçı bir temele yaslansa da, karşı taraftan ölen insanların yakınları için bu durum henüz sıcak ve acı bir hatıra anlamına gelmekteydi. İkinci halifenin İranlı bir köle elinden şehit edilişi, bu

³⁹⁶ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 3.

³⁹⁷ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebubekir*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, s. 168-169.

³⁹⁸ Örneğin bkz. Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, s. 173-175. Lapidus, Arap fatihlerin mali kaygı yaşamamak adına yeni halkların din değiştirmelerine sıcak bakmadıklarını söyler ki, bu da hatalı bir genellemedir. Lapidus, *İslam Topluları Tarihi*, s. 85.

³⁹⁹ Azimli, *Hz. Osman*, s. 49.

sistemin derinlerdeki duygusal travma ile harekete geçtiğinde yaratabileceği tehlikeyi de gözler önüne sermiş oldu. Küfe valisi Mugire b. Şube'nin kölesi Firuz Medine'de rastladığı Hz. Ömer'e efendisinin kendisi üzerinden fazla vergi aldığını söyledi. Halife durumu öğrenince yaptığı işlere göre rakamın makul olduğunu ifade etti. Firuz birkaç gün sonra bir sabah namazı sırasında halifeyi ağır bir şekilde yaraladı ve halife çok geçmeden hayatını kaybetti.⁴⁰⁰

Moğolların barış sözcüğüne yükledikleri anlamın farklılığından dolayı onların mağlup olanlara ve esirlere karşı muameleleri oldukça sert olmuştu. Öncesinde düşmanı barışa yani boyun eğmeğe⁴⁰¹ davet eden Moğollar, bunun gerçekleşmemesi üzerine başlayan savaşı galip bitirdiklerinde, kendilerini muzaffer olarak gördüklerinden adeta savaşı bir süre daha uzatıyorlardı. Bu kendilerine yapılacak muameleyi daha önceki örneklerden tahmin edenler için dayanılmaz dakikaları beraberinde getiriyordu. Yukarıda ifade edildiği üzere, mağlup olan kesimin lider kadrosunun yani aristokratlarının yaşama şansı çoğu zaman olmuyordu. Onlar Moğolların galip geldikleri savaşlarda karşı tarafın en şanssız olanlarının başında geliyordu. Kadın ve çocuk esirler için ise durum araştırmacıların çizdiği kadar kötü bir tablo arz etmiyordu. Cengiz Han ganimetten her bir askere düşen paydan, düşmanın dul eşinin ve çocuklarının da yararlanma haklarının olduğunu bildirmişti. Hz. Muhammed'in hayatında örneklerini gördüğümüz savaşlardan sonra gerçekleşen evlilikler Cengiz Han'ın Moğolları için de söz konusu idi. Tatarlara boyun eğdirmesine kadar onun çocuklarının annesi olan Börte ile evliliği tek eşli olarak sürmüştü. Tatarlardan ise iki kız kardeşi aynı anda eş olmak üzere aldı.⁴⁰²

Yukarıda bazı araştırmacıların Bedir Savaşı'nı yarım kalan bir savaş olarak gördüklerinden bahsetmiş ve ganimete odaklanan Müslümanların düşmanı kovalamayı unuttuklarını ifade etmiş idik. Cengiz Han bu durumun sebep olacağı olumsuzlukları bertaraf etmek için daha 1202 gibi erken bir tarihte Tatarlar üzerine çıktığı seferde, askerlerine kaçan düşmanı sonuna kadar kovalamaları ve bir daha kendilerinin karşısına çıkma ihtimallerinin kalmadığını anladıkları anda ganimete yönelmeleri emrini vermişti.⁴⁰³

---

⁴⁰⁰ İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s. 81.

⁴⁰¹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 105.

⁴⁰² Weatherford, *Cengiz Han*, s. 102-103.

⁴⁰³ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 101.

Etraflarındaki dinlerden haberdar olmalarına rağmen uzun süre onlara karşı kayıtsız kalmayı sürdüren Moğollar, galip geldikleri savaşlardan sonra ilimlerinin derecesine vakıf olamasalar da karşı tarafın din adamlarını çoğu zaman öldürmüyorlardı. Bu tutum Cengiz'in siyasete karışmaya meyilli şamanı Kököçü'nün katledilmesine⁴⁰⁴ rağmen genel itibarıyla gözetilmeye devam etmişti. Mağlup olanların arasında elinden herhangi bir meslek gelenler ise en şanslı olanların başında geliyordu. Savaş bitiminde yapılan ilk iş onların sınıflandırılması ve kaydedilmesinden ibaretti. Dolayısıyla seferden dönen ordu, sayıları azımsanamayacak kadar fazla olan bu nitelikli esirleri beraberinde taşıyordu. Cengiz Han Uygurları tabiiyet altına aldıktan sonra onların okuma yazma bilenlerine özenle davranmıştı.⁴⁰⁵ Çin'i fethetmeye koyulduğunda Kitan alimler hemen dikkatini çekmiş ve onları kendisine bağlamıştı.⁴⁰⁶ Moğollar bu siyaseti çok uzak yerlere gerçekleştirdikleri seferlerde de devam ettirmişti. Hatta Ögedey zamanında 1240-1241'de Avrupa seferine çıkan ordu dönüşte bu türden nitelikli insanları beraberinde getirmiş ve onları başkent Karakurum'da yeni efendilerine hizmet etmeye zorlamıştı.⁴⁰⁷ Ancak mağlupların tümü bu kadar şanslı değillerdi. Yenilenlerin orta sınıfı her zaman daha avantajlı idi. Zira mağlupların nitelikten yoksun kesimi Moğol ordusuna en kötü işlerde yardıma mecbur bırakılıyorlardı.⁴⁰⁸ Çoğu zaman bir şehirde esir alınan bu gruptaki insanlar diğer şehri kuşatırken kalkan vazifesiyle en öne yerleştiriliyor veya dolgu görevi ifa etmeleri için hendekler içine dolduruluyorlardı.⁴⁰⁹

Ganimetin büyüklüğü düşmanın zenginliğiyle doğru orantılıydı. Moğollar Çin seferleri dönüşünde özellikle ince işçilikli tekstil ürünlerini tercih ediyorlardı. Bazen ganimetin büyüklüğü dönüş yolunda Moğol ordusunu yavaşlatacak değerde olabiliyordu. Cengiz Han Harzemşahlarla savaşlarında ise yeni bir yöntem belirlemiş, teslim olan şehri tamamen boşaltmış ve ondan sonra yağmaya müsaade etmişti.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 214.

⁴⁰⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 411 vd.

⁴⁰⁶ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 145.

⁴⁰⁷ Bu nitelikli esirler arasında en meşhuru Wilhelm Usta idi. O, Karakurum'u adeta bir cazibe merkezine çevirmişti. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 104-105.

⁴⁰⁸ McNeill'e göre bu Moğolların hayvanlarına yaptıkları muamele ile eşdeğerdi. William McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Yayınları, Ankara 1989, s. 487.

⁴⁰⁹ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 111.

⁴¹⁰ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 155, 167.

İlk İslam fetihlerinin ardından gelen zenginlik hâli, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hz. Ömer gibi sahabeleri epey endişeye sevk etmişti. Onun çoğu uyarıları da Müslümanların alışkanlıklarının değişmemesi gerektiği üzerine oluyordu. Kendisi bu örnekliliği ölünceye dek sürdürdü. Hatta gelen bazı heyetler ya da kişiler halifenin o şekilde bir yaşam tarzı karşısında şaşkınlıklarını gizleyemiyorlardı.⁴¹¹ Aynı korku Cengiz Han'da da vardı. O da en az düşman kadar zenginliğin yol açabileceği olumsuzluklara karşı Moğolları uyarma ihtiyacını hissediyordu.⁴¹² Bu durum fetihle büyüyen devletler için büyük bir çıkmaz demektir.

2.6. Anlaşma Metotları

Arap yarımadası üst başlığı altında birçok sosyal, siyasi ve dini konuyu ele alırken kabilecilik olgusunun etki etmediği bir alanı bulmak neredeyse imkansızdır. Bu yüzden Araplar kabileler arası savaşlar kadar çoğu zaman kısa süren barış dönemlerini de yaşamışlardır. Çeşitli kanallar yoluyla kurulan kabileler arası ittifaklar ile güç dengesini kendi lehlerine çevirmeye gayret etmişlerdir. Fakat baskın ve arkasından gelen yağma sosyal hayatın içine öylesine yerleşmiştir ki, aralarında anlaşma olmayan kabileler birbirinin düşmanı olarak addedilmiş ve saldırganlık eğilimi bu yüzden hayatın doğal akışına aykırı bir davranış olarak kabul görmemiştir.⁴¹³

Daha Hz. Muhammed'e peygamberlik görevi gelmeden önce Arap kültürü içerisinde yer etmiş çeşitli anlaşma şekilleri vardı. Örneğin Mekke'ye dışarıdan Yemen'den gelen biri ancak şehir içinden bir haminin ya da kabilenin korumasını kendi üzerine alarak rahatça hareket edebilirdi. İlk Müslüman şehitlerden Yasir, Mahzumoğullarının koruması altında Mekke'ye kabul edilmişti.⁴¹⁴ İslamiyet'ten sonra da bu adet uzun süre devam etti. Bu manada belki de en çarpıcı olanı, ilk zamanlarda içinde yetiştiği toplum tarafından dışlanan Hz. Peygamberin Taif dönüşünde şehre girmekte zorlanmış olmasıdır. O, ancak teklif etti üçüncü kişinin (Mutim b. Adi) kabul etmesi üzerine Mekke'ye girebilmiştir.⁴¹⁵

⁴¹¹ Sariçam, *Hz. Ömer*, s. 166-167.

⁴¹² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 136.

⁴¹³ Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, s. 118. Arapların yağmaya düşkünlüğü özellikle İbn Haldun'un üzerinde bu halka dair çok kötü bir imaj bırakmıştır. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 364-366.

⁴¹⁴ Mustafa Fayda, "Ammar b. Yasir", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 75.

⁴¹⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mutim b. Adi", *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2006, s. 402.

Hicretten sonra ise farklı bir anlaşma şekli karşımıza çıkar. Bu, iki kabile arasındaki maddi çıkarları gözetken ittifaktan çok daha farklı anlamları taşımaktadır. Evini, yurdunu, hayvanlarını ve işini geride bırakmış olan muhacirler ilk zamanlarda ancak Medineli Müslümanların yani ensarın desteğiyle ayakta kalabilmişlerdir. Orada her bir muhacir bir ensar kardeşe sahip olmuş, ancak onun bütün mal varlığına ortak olmasına Hz. Muhammed izin vermemiştir. Muhacirler ensara türlü işlerinde yardım edecekler ve bu şekilde kazançlarını elde edeceklerdir. Muhacirlerin tarımdan pek anlamamalarından dolayı ensardan bazılarının ısrarlarına rağmen Hz. Muhammed bu şekilde bir yöntem belirleyerek Medine ekonomisine gelecek bir zararın önüne geçmiştir.⁴¹⁶

Muhacir ensar dayanışmasının gerekliliğinin önemli bir sebebi de Medine'deki azımsanamayacak sayıdaki Yahudi varlığıdır. Ancak bir müddet sonra artık burada bir şehir devletinin kurulmasıyla Yahudilerin de dahil oldukları bir anlaşma şekli ortaya çıkmıştır.⁴¹⁷ Medine Sözleşmesi olarak literatüre geçen elli kusura maddelik bu anlaşmanın bir defada mı ortaya çıkarıldığı yoksa zamanla mı olgunlaştırıldığı konusunda farklı fikirler mevcuttur. Hatta hakkında dünyanın ilk anayasası tarzında yakıştırmalar da yapılmıştır.⁴¹⁸

Başlığın konusu yukarıdaki çeşitli anlaşma şekilleri olmasa da, bunlar en azından kan davasının sürüp gittiği bir toplumun barışa da en azından savaş kadar yakın olduğunun göstergesidir. Kalıcı bir barışın tesisinin önündeki en büyük engel ise kabileciliğin aşırı boyutlarıdır. Hz. Peygamber dahi aralarında iken muhacir ve ensarın birbirine girmesine çok küçük sebeplerin neden olduğu olaylar başka türlü izah edilemez. Ancak İslam'ın gelişi ile artık Müslümanlığın daha kapsayıcı doğasından ötürü bu türden sürtüşmeler hiç olmadığı kadar azalma göstermiştir. Peygamberin ölümünden sonra ise siyaset ve dinin bir arada götürülmesinden kaynaklı -ki başka çare de yoktur, anlaşmalar çok kanlı savaşlardan sonra ancak gelebilmiştir. On binlerce kaybin yaşandığı Sıffin'de Müslümanın Müslümana karşı mücadelesi öncesinde savaşın 85 kez arabulucularca ertelenmiş olması⁴¹⁹, Araplar arasında savaş ve barışın birbirinden çok ince çizgi ile ayrıldığına acı ancak açıklayıcı bir misal teşkil eder. Ancak bu söz konusu anayasaya rağmen Yahudilerin

⁴¹⁶ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 176-178.

⁴¹⁷ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. II, s. 172-175.

⁴¹⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 188 vd.

⁴¹⁹ Azimli, *Hiz. Ali*, s. 119.

neden Medine’de barındırılmadığı sorusunu akıllara getirebilir. Düşmanlık yolunu tutup bundan vazgeçmemeleri başlıca nedendir. Aksi halde sonra dönemlerde farklı İslam memleketlerinde yaşayan Yahudilerin neden önceden Hristiyan idarelerinde bulamadıkları huzuru Müslüman toplum içinde buldukları sorusunun da cevabı bulunamaz kanaatindeyiz.

Hız. Peygamberin öncesinde çeşitli kabilelerle yaptığı saldırmazlık anlaşmalarını saymazsak, müşriklerle gerçekleşen Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarından sonra tarafların anlaşmaya en yakın oldukları zaman Hudeybiye⁴²⁰ Barışı’nın olduğu anlardır. Peygamberin rüyasında hac ettiğini görmesi⁴²¹ Medine’den Mekke’ye doğru çıkılacak yolculuğa hem esin kaynağı teşkil etmiş hem de bu hareketin doğasında şiddetin olmaması gerektiğine bir işaret olarak algılanmıştır. Peygamber de yolda karşılaşılabilecekleri olumsuz durumlara karşı yanındakilere sadece basit bir kılıç almaları emrini vermiştir. Haram aylarda bin kişilik Müslüman hacı adayının yaklaştığı haberini alan Mekkeliler derhal silahlı birliklerini harekete geçirmişlerdir. Niyetlerini açıklamak üzere Müslümanlar doğru bir tercihle Hız. Osman’ı seçerek Mekke’ye göndermişlerdir. Ancak Hız. Osman uzun süre geri gönderilmemiş ve bu durum Hudeybiye’de bir ağacın altında Müslümanların kenetlenmelerine neden olmuştur (Rıdvan Biatı). Sonunda Müslümanların hac görevini bir yıl ertelemeleri, yanlarına herhangi bir sebeple gelen Mekkelileri geri göndermeleri (aksi bir durumda Mekkeliler kendilerine katılanı teslim etmeyeceklerdir) maddeleri üzerinde anlaşma sağlanmıştır.⁴²² 628 yılında gerçekleşen bu barıştan sonra, ki barış sonradan hükümsüz kalmıştır, peygamberin ölümüne kadar dört yıl vardır. İşte bu dört yıllık zaman Müslümanların sayısının en çok katlandığı dönem olmuştur. Bunun kuşkusuz iki sebebi vardır. İlki artık Medine’deki Müslümanların niyetlerinin yarımadanın sakinlerince samimi olarak kabul edilmiş olmasıdır. İkincisi de askeri olarak güçlenen Müslümanların artık caydırıcı bir güce sahip olmalarıdır.

Kaynaklar Yahudilerle yaşanan gerilimlerin ve savaşların nedenini ise onların uyacaklarını vaat ettikleri Medine Sözleşmesini ciddiye almamaları ile açıklamışlardır. İlk gerilim Bedir Savaşı sonrasında Kaynukaoğulları ile yaşanmıştır.

⁴²⁰ Mekke’ye 15 km uzaklıktadır.

⁴²¹ Fetih, 27.

⁴²² İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 432 vd.; İbnü’l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 185-192.

Bir Müslüman kadın onlara ait bir kuyumcu dükkânında bulunduğu sırada yakışksız bir muameleyle karşılaşmış, bunu uzaktan görüp kabullenemeyen Müslüman bir erkek kadına o şekilde davranan Yahudi'yi öldürmüş, onlar da toplanarak o Müslüman erkeği öldürmüşlerdir. Sözleşmenin 42. Maddesine göre ilk öldürme olayından sonra vakanın olduğu gibi peygambere arz edilmesi gereklidir.⁴²³ Nitekim “Eğer bir kavmin sözleşmeye aykırı olarak hainlik yapmasından korkarsan, sen de aynı şekilde anlaşmayı bozduğunu kendilerine bildir”⁴²⁴ ayetinin yukarıdaki durum üzerine geldiği düşünülmektedir. Bir üst başlıkta temas edildiği gibi, Kureyzalılar’dan 600 erkeğin idam edilmesi de öncesinde Yahudilerin kabul ettikleri hakemin kararının bir neticesidir. Daha evvel Hayber’e sürgün edilen Yahudilerin kuşatma sonucunda kendi topraklarında kalma tekliflerinin Müslümanlarca kabul edilmesi⁴²⁵ ise yenenin kendi şartlarını kabul ettirmek için sonuna kadar direnç göstermemiş olmasına güzel bir misal teşkil eder.

Sonraki dönemde gerçekleşen Ecnadeyn, Yermük, Kadisiye ve Nihavend savaşları Müslümanlar lehine kesin sonuçların alındığı zafer niteliğinde karşılaşmalardır. İlk ikisiyle Bizans’ın Suriye toprakları elinden alınmış, son iki savaş neticesinde ise Sasaniler tarih sahnesinden silinmişlerdir. Dolayısıyla bu savaşlar sonucunda devletlerarası anlaşmalar söz konusu olmamıştır. Ancak burada Hz. Ömer’in Kudüs’ü fethi güzel bir örneklik oluşturur. Orada Hz. Ömer tıpkı peygamberin daha önce yaptığı gibi Hristiyan ve Yahudilerin mabetlerine dokunmamıştır. Ancak onlar bundan sonra yenilerini inşa etmeyecekler, silah taşımayacaklar, ata binmeyecekler ve savaşabilecek durumda olup kendi dinlerinde kalan erkekler cizye vermekle mükellef olacaklardır.⁴²⁶

Müslümanların karşı tarafa fetih yoluyla hakimiyetlerini kabul ettirmelerinden sonra onlardan aldıkları kabaca iki temel vergi bulunmaktadır. Öşür vergisi Müslümanların toprakları üzerinden alındığı için, bunun gayrimüslimler için karşılığı haraç vergisi olmuştur.⁴²⁷ Baş vergisi olarak literatüre geçen cizye ise

⁴²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, s. 209.

⁴²⁴ Enfal, 58.

⁴²⁵ İbn-i Hişam, *İslam Tarihi*, C. III, s. 465; İmam Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1973, s. 95; Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 25; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 209.

⁴²⁶ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s. 3.

⁴²⁷ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 511.

Müslüman olmayan erkeklerden alınmıştır.⁴²⁸ Tevbe Suresi'nin 29 Ayeti'nin inzal olmasıyla cizyenin peygamber döneminde bazı kabilelerden alındığına dair bilgiler varsa da, bu üç verginin de kayıt altına alınarak bir sisteme bağlanması Hz. Ömer zamanında olmuştur. Hatta tüm bu işlerin kaydedildiği divan defterleri bu zamanda ortaya çıkmış⁴²⁹, sonrasında aynı adla ve daha da genişletilerek divan dairesi yönetsel bir özelliğe kavuşturulmuştur.

Cizye, gayrimüslim halktan yani zımnilerden alındığı için bu zimmet anlaşması olarak kayıtlara geçmiştir. Peygamber döneminde bunun bilinen en belirgin örneği, Yemen valisi tayin edilen Muaz b. Cebel'e orada yetişkin gayrimüslim erkeklerden alınması yönündeki emridir.⁴³⁰ Bir de müşterek cizye söz konusudur. Örneğin Hz. Peygamber Necran Hristiyanları ile 2000 elbiseyi iki taksitte ödemeleri şeklinde toplu cizye anlaşması yapmıştır.⁴³¹ Hz. Ebubekir zamanında ilk kez Sasaniler'den ele geçirilen Hire halkından cizye alınmış, bunun için 6000 mükellef tespit edilmiştir. Bu farklı hesaplamalara göre aşağı yukarı kişi başına 10 dirhem oranında olmuştur. Diğer taraftan bu miktar Hz. Osman zamanında Kıbrıs'ın alınması akabinde 7 bin dinar olarak tespit edilmiştir.⁴³² Bu vergilerin memurlar yoluyla temin edilmesi de Hz. Ömer zamanında başlamıştır.⁴³³ Adı geçen vergilerin bir standardının olmadığı ise aşıkardır. Bölgesel uygulamalar çoğu zaman belirleyici olmuştur.

Barış, anlaşma vb. kavramların ve bu kelimelerin çağrıştırdığı güvenli ortamın bozkırlarda çok nadiren sağlandığı yönünde yaygın bir kanaat vardır. Ancak bu kısmen doğru olabilir. Bir devletin oluşum sürecinde şiddet olayları yoğunlukta olsa da, belirli bir düzen yerleştikten sonra yöneticiler bunun devamının önemini anlamış olmalı. Cengiz Han'ın kendini ispatlama devirlerinde kurduğu ittifaklar onun bozkırda yükselmesini sağlamıştı. Önce Camuka, sonra Tuğrul ve bazen bu ikisiyle birlikte kurulan birliktelikler geriye dönüp bakıldığında sadece Cengiz Han'ın büyümesine hizmet etmiş oldu. Dolayısıyla yukarıdaki iki isim dolaylı yünden Cengiz'in devletli olmasına baştan ona destek olarak sonra da onun gözünde düşmanlık kazanarak katkı sağlamışlardı. Hz. Muhammed'in müşriklerle

⁴²⁸ Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 200-206.

⁴²⁹ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 513 vd.

⁴³⁰ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 81.

⁴³¹ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 73; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 270.

⁴³² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 354, 360.

⁴³³ Azimli, *Hz. Ömer*, s. 138-141.

mücadeleleri esnasında şahidi olduğumuz başka kabilelerle yapılan saldırmazlık anlaşmaları Cengiz Han'ın Moğollarında geçerliliği olan bir durum değildi. Moğollara göre dostluk ve düşmanlık esastı ve tarafsız kalacağını beyan eden düşman hanesine yazılıyordu.⁴³⁴ Dostun da kendisini efendisine yaptığı hizmet ile ispatlaması gerekiyordu.

Kan kardeşliği gibi küçük ölçekli anlaşma örnekleri bir tarafa, Moğolların imparatorluklarını kuracakları Asya eskiden beri bir kurultay geleneğine sahipti ki, en azından bu bile bozkırlı savaşçıların uzlaşmaz insanlar olarak görülmesinin eksikliğini ortaya koymaktadır. Ölen hükümdar çoğu zaman bir varis bıraksa da, Cengiz Han'ın oğlu Ögedey'i işaret etmesi gibi, bunun ilanını büyük katılımlı bir kurultay ile yapmak gerekli idi. Kurultaya katılım dostu düşmandan ayırmak gibi önemli bir fonksiyonu da yerine getiriyordu. Bu manada ilk dönem Moğolları için uluslararası katılımın gerçekleştiği Güyük'ün tahta çıkma merasimi ile noktalanın kurultay belki de en gösterişlisi idi.⁴³⁵ Hanedan içindeki rekabet en iyi kurultaylarda kendisini görünür kılıyordu. Mönge'nin tahta çıktığı kurultayda bu seçime taraftar olmayacağı belli olan Ögedeyliler ve Çağataylılar dışlanmıştı.⁴³⁶

Cengiz Han birçok halkı savaş ile itaat altına alırken, bazıları da gönüllü olarak gelip bu yeni gücün hizmetine giriyorlardı. Örneğin Uygurlar böyle yapmışlar ve Cengiz'in merhametinden olabildiğince faydalanmışlardı.⁴³⁷ Çin sınırında yaşayan Öngütler yine bu şekilde Moğolları efendileri olarak saymışlardı. Böyle olunca karşı taraf ile evlilik ilişkileri kurularak sadık dost bir nevi ödüllendiriliyordu. Yenilenle yapılan evlilikler ise karşı tarafa hükmedildiğinin önemli bir göstergesi idi.⁴³⁸

Cengiz Han'ın Moğolları belki de anlaşmaya en çok Çin'de yürüttükleri seferlerde mecbur kalıyorlardı. Cengiz Han'ın torunu Kubilay zamanına kadar orada kalıcı olarak ikamet düşünülmediğinden geri dönen Moğollar için kazançlı bir anlaşmadan başka çıkar yol bulunmuyordu. Cengiz Han 1214'te Pekin kuşatmasını yapılan bir anlaşma üzerine sonlandırmıştı. İpek, gümüş ve altınların yanı sıra,

---

⁴³⁴ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 105-106.

⁴³⁵ Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 141-143.

⁴³⁶ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 463-464.

⁴³⁷ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 96-97.

⁴³⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 156.

Cengiz Han'a üç bin at, beş yüz de genç kadın ve erkek verilmişti. Verilen bir prenses ile Altın Han Moğollara tabi olduğunu ilan ediyordu.⁴³⁹

Cengiz Han'ın Harzemşahlarla ilişkileri ise başlangıçta samimiyetten yoksun değildi. Anlaşmayı bozanın Alaeddin Muhammed tarafı olduğu ise açıktır. İki taraf arasındaki serbest ticaret anlaşması Otrar hadisesi üzerine bozulmuş, sonrasında ise koskoca bir imparatorluk ortadan kalkmıştı. Anlaşmanın bu olay ile bozulmaması halinde de yaşanacaklar belki de buna yakın şeyler olacaktı. Fakat yukarıdaki hadise muhtemelen her bir Maveräünnehir şehri ele geçirilirken hatırlara gelmişti.

Diğer taraftan Cengiz adı dünya tarihinde barış ile en çok anılanlarından biri olmaya adaydır. Hatta *pax Mongolica*'nın (Moğol barışı) mimarının o olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardır. Bunu kimileri yıkarak inşa ettiklerini düşünür. Din adamlarına sağladıkları ayrıcalıklar, ticari faaliyetleri kendileri yürütmeseler de tüccarlara sağladıkları kolaylıklar yukarıdaki kavramın çokça zikredilmesinin nedenleri arasındadır.⁴⁴⁰

Güyük ve Möngke zamanları, Avrupa'nın Moğollara olan ilgisinin canlı kanıtlarını sunduğundan barış ve anlaşma ile anılan dönemlerin başında gelir. 1240-41 yıllarında Avrupa'da yürütülen seferler papa ve çeşitli Avrupa krallarını Moğollarla iletişim kurmaya yöneltmiş ve onlar üzerine Carpini ve Rubruk gibi elçiler gitmiştir. Moğolların bu kudretli zamanında bir anlaşma gerçekleşmemiştir. Ancak bir müddet sonra özellikle İlhanlılar Memlük tehlikesine karşı Avrupalı güçler ile yakın ilişkiler kurmuşlardır.⁴⁴¹

---

⁴³⁹ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 151 vd.

⁴⁴⁰ Murat Tural, *Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası (Dini İdealler ve Politik Kaygılar)*, Basılmamış Doktora Tezi (Hacettepe Üniversitesi), Ankara 2015, s. 89 vd.

⁴⁴¹ Tural, *Moğollar ve Katolik Dünyası*, s. 214 vd. Bu konuda ayrıca bkz. Alican Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Süleyman Demirel Üniversitesi), Isparta 2018.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FETİH SONRASI YENİ DÜZEN

3.1. İmar ve İskân

İlk İslam fetihleri ve Moğol fütuhâtı üzerine temellendirilen bu çalışmanın çıkış noktası, yukarıda ifade edildiği gibi iki dış açılımda dini bir dürtünün söz konusu olup olmadığı ve sonrasında inşa edilen yeni düzenin hangi dayanaklar üzerinde yükseldiği meselesini merak ile başlamıştır. Bu noktada genel itibarıyla yapıcılık ve yıkıcılık ile özdeşleştirilen ve bu tarifler ile tanımlanan iki halk karşımızda durmaktadır. Dolayısıyla bir tanesinin bir medeniyetin doğuşuna kaynaklık ettiği için olumlu, diğerinin ise medeniyetler üzerine gerçekleştirdiği akımlar dolayısıyla insanlık düşmanı vahşiler olarak değerlendirilmesinden kaynaklı olumsuz bir imajı vardır. Daha ötesi ilkinin yarattığı medeniyeti ikincisinin sonlandırdığı tarzındaki yaklaşımlar azımsanamayacak boyutta destek bulmaktadır. Böyle bir yargının ortaya çıkması Giriş kısmında da ifade edildiği üzere büyük oranda Bağdat'taki Abbasilerin sonunu Moğolların getirmiş olmalarıyla ilintilidir.

İslam'ın gittiği yere medeniyeti de götürdüğü konusu, genellikle Yesrib'in adının hicret sonrasında medeniyeti çağrıştıran Medine'ye çevrilmesiyle ilişkilendirilir. Medine'de bundan sonra yapılan icraatlara bakıldığında bu tarifte gariptenecek bir taraf da bulunmamaktadır. Zira hicret ile birlikte evsiz işsiz kalan muhacirleri yurtlandırma problemi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Mekke'de kendilerinin de yaşam haklarının olduğunun şiddete bulaşmadan savaşını veren Müslümanlar, hicretten sonra artık güvenlik problemini tam olarak değilse bile kısmen üzerlerinden atmalarıyla gelecek için ne yapabilirizi düşünmeye başlamışlardır. Ensarın yardımıyla ev ve iş konusunu büyük oranda çözüme kavuşturan Hz. Peygamber, sonraki yüzyıllarda başka coğrafyalarda etrafını medeniyeti çağrıştıran yapıların saracağı ve bugün Medine'de kendi ebedi ikametgâhı bulunan geniş kompleksin ilk halini yani bir camii inşa etmekle işe başlamıştı.⁴⁴² Müslümanlar için bu gelenek o zaman başladı ve halihazırda da devam etmektedir. Söz konusu camii Medine halkı için onun bugünkü gördüğü tek işlevden çok farklı amaçlara hizmet etmişti. Yapı ibadetgâh olma özelliğini her zaman korusa da, o zaman için adeta bir devlet dairesi görevini icra etti. Savaşa, barışa orada karar

⁴⁴² Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 5-6.

verildi, elçi heyetleri orada ağırlandı. Herhangi bir mutlu haberi olanlar ilanlarını orada yaptılar veya bir davete çağrı ilk defa orada yankılandı. Zamanla camii bu özelliklerinin önemli bir kısmını yitirdi. Ancak bir ibadetgah ve bir eğitim kurumu olma özelliğini her daim korudu. Camii'nin bitişiğine yapılan kompleksler de hep bu iki ihtiyacı karşılamaya yönelik oldu.

Yukarıda izahına çalışılan duygusal maziden ötürü İslam'da imar ve iskân uzun süre şehirleşmeyle tarif edildi. İlerleyen süreçte fetihler geniş alanlara yayıldıkça şehirler kazanıldı ya da yeni şehirler kuruldu. Elde edilen her şehir bir diğerine ulaşmak için adeta bir üs vazifesi gördü. Halid b. Velid'in Sasaniler'den aldığı Hire şehri tam da bu işlevi gördü. Sasanilerin silah ve erzak deposu olan Anbar şehri benzer bir işlevi bundan sonra Müslümanlar için yerine getirdi.⁴⁴³

Yeni baştan şehirlerin kurulması ise Hz. Ömer ile başladı. Halife belki de askeri seferlere katılanların tekrardan derin mazilerinin bulunduğu çöle dönmelerine mâni olmak istemişti. İranlıların kültürlerinin Araplardan oldukça farklı olması sebebiyle, Hristiyanların yaşadığı Suriye'den ziyade bu işe Irak topraklarından başlandı.⁴⁴⁴ Hz. Ömer zamanında 637 yılında Utbe b. Gazvan'ın çabasıyla kurulan Basra şehrinin başlangıçta askeri amaçlara hizmet etmesi beklenmişti.⁴⁴⁵ Zamanla her bir kabilenin farklı bir mahallesi oldu, dışarıdan göç aldı ve şehir bir müddet sonra ilim ve ticaret merkezi haline geldi. 638 yılında gerçekleşen Kadisiye Savaşı'ndan sonra ise Sad b. Ebi Vakkas'ın gayretleriyle Küfe şehri kuruldu.⁴⁴⁶ Afrika'da fetih hareketleri yapan Amr b. As yine Hz. Ömer'den hareketin Mısır civarından yönetilmesini sağlamak için yakınlarda yeni bir şehrin kurulmasının gerekliliğinden bahsetmişti. Onay alması üzerine de bugün Kahire'nin bir mahallesi olarak varlığını devam ettiren Fustat şehri (641) kurulmuştu.⁴⁴⁷ Zikri geçen şehirlerin hemen hepsi başlangıçta askeri amaçlarla inşa edilmişti. Onları bir zaman sonra gölgede bırakacak olan Bağdat ise hilafetin el değiştirmesinin sembolik bir ifadesi olarak kuruldu ve merkez şehir olma özelliğini ta ki Moğollar elinden yıkılışına değin sürdürdü. Bu çaba adı geçen şehirlerle de sınırlı kalmadı. İlerleyen yüzyıllarda

⁴⁴³ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 362.

⁴⁴⁴ Azimli, *Hz. Ömer*, s. 104-105.

⁴⁴⁵ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 396 vd.; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 446, 482-485.

⁴⁴⁶ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 313 vd.; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, s. 482-485.

⁴⁴⁷ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 243.

İslam medeniyeti ile yoğrulmuş şehirlerin sayısı binleri geçmişti.⁴⁴⁸ Bunlar adeta orta zaman şark medeniyetinin ışıklarını dünyanın her tarafına saçan merkezleri olarak işlev görmüştü.⁴⁴⁹

Mekke’de ortaya çıkan İslam, hicret eden Müslümanlarla beraber Medine’yi dini atmosferi olan bir şehre çok geçmeden dönüştürmüştü. Bu açıdan bakıldığında İslam’ın şehir kökenli⁴⁵⁰ olduğu hususu çok da tartışmaya açık bir mevzu değildir. Hz. Muhammed de Arapların göçebelikten kurtulmaları için uyarılar yapmıştır. Söz konusu durum Moğolları yoktan var eden Cengiz Han için aynı değildir. Aksine Cengiz Han bu konuda daha muhafazakâr bir çizgi takip etmiştir. Gerektiğinde sökülüp başka yere nakledilebilen keçe çadırlar Cengiz Han’ın Moğolları için koca bir şehirden daha değerli görülmüştür.⁴⁵¹ Çok farklı alanlara fetihler yapan Cengiz Han’ın gördüğü şehirlerin büyüme kapılmayıp yine bozkırlara dönme ihtiyacını hissetmesi onun bu yönünü ortaya koymaktadır. Bu yüzden bazı araştırmacılar onun aslında insanlara değil şehirlere düşman olduğunu ileri sürmüşler⁴⁵² ve yapılan yıkımları bu sebep ile açıklama yoluna gitmişlerdir.

Kaynakların belirttiği bütün olumsuz örneklere rağmen, Moğolların yine de dünya medeniyetine düşman vahşi insanlar olarak görülmemesi gerekir. Onlar şehirlerde yaptıkları yıkımları savaşın devamı niteliğinde görüyorlardı ve ancak bu şekilde kendilerini emniyet altında hissedebiliyorlardı. Onların şehirlere düşmanlığını gösteren örneklerin ise çoğu zaman Maveraünnehir şehirleri üzerinden verildiğine şahit olunmaktadır. Bu noktada Moğolların neden Çin’deki şehirlere aynı yöntemi uygulamadığını sorgulamak gereklidir. Muhtemelen Cengiz Han Buhara, Semerkant, Nişabur vb. şehirleri yerle bir ederek bütünün parçalarını ortadan kaldırdığını düşünüyor ve böylece nihayetinde Harzemşahların sonunu görmeyi hedefliyordu. Çin’in parçalı yapısı ise ona bu imkânı sunmuyordu.

Bununla beraber Moğollar Araplar kadar olmasa da bazı şehirlerin kurulmasına, daha önce var olan bazılarının da parlamasına öncülük etmişlerdi. Cengiz Han’ın en büyük oğlu Cuci’nin oğlu olan Batu, ikinci Kıpçak seferi dönüşünde İdil Nehri’nin sol tarafında Saray adlı bir şehir kurmuştur. Kısa süre sonra

⁴⁴⁸ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi 1*, s. 681.

⁴⁴⁹ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 25.

⁴⁵⁰ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 254.

⁴⁵¹ Cengiz Han’ın bu konuda bir uyarısı için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 136.

⁴⁵² Durant, *İslam Medeniyeti*, s. 259.

burası ticari bir merkeze dönüşmüş ve bir zamanlar İdil Bulgarlarının başkentleri olan Bulgar şehrini gölgede bırakmıştır. Batu'nun kardeşi Berke'nin İslam'a girişinden sonra şehirde cami, medrese vb. İslam mimarisinin özelliklerini yansıtan yapılar da inşa edilmişti.⁴⁵³

Moğolistan'da Cengiz Han'ın halefi olan Ögedey ise Karakurum şehrini inşa ettirerek burasını başkent yapmıştı. Seferlerden getirilen birçok farklı ırk ve çeşitli kültürden insan bu şehrin kuruluşuna katkı sağlamıştı. Ayrıca Ögedey başkentten çok uzak olmayan bir noktaya kendisi için bir saray yaptırmıştı. Çeşitli sanat ve zanaat erbabı bu şehirde işlerini yapıyor ve ikamet ediyorlardı.⁴⁵⁴ Basra, Bağdat vb. Müslümanların kurdukları şehirlerin ömrüne kıyasla, Saray ve Karakurum şehirleri hakimlerinin sözlerinin geçtiği zamanlarda öneme sahip olmuşlardı. Saray şehri büyük oranda Timur tarafından harabeye çevrilmiş, Karakurum ise Mönge'den sonra Kubilay'ın Pekin'i (Hanbalık) başkent yapmasıyla tarihe karışmıştı.

Hanbalık (Pekin) ve Tebriz gibi daha önceleri kurulmuş bazı şehirler de Moğollar zamanında parlak devirler geçirmişlerdi. Kubilay'ın Çin'de kurduğu Yuan hanedanının başkenti ilan edilen Hanbalık, çok geçmeden siyasi ve ticari bir merkeze dönüşmüştü. 13. yüzyılın sonlarında buraya Avrupa'dan belki de ilk defa çeşitli maksatlarla insanlar gelmişti. Kuruluşu eskilere dayanan Tebriz ise ilk ilhan Hülagü'nün dikkatini çekse de Abaka ve Gazan Han devirlerinde merkez bir şehir olarak kendini belli etmişti.

3.2. İlimin Muhafazası ve Bilim Adamlarına Bakış

İslamiyet öncesi Arap toplumunu tarif ederken kullanılan cahiliye terimi, zamanla o kadar kapsayıcı bir anlama kavuşmuştur ki neredeyse insanlığın ortak değerlerinden hiçbirini taşımayan bir zamanı ifade eder olmuştur. Bu yüzden İslam kültürünün temellerinin büyük oranda bu toplumun içinden çıktığı gerçeği çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla evvela İslam medeniyetinden söz etmeden önce cahiliye dönemine yüklenen kötü imajın dağıtılması gereklidir. Bu açıdan bakıldığında söz konusu tabire genel bir bilgisizlik hâlinde çok dini bilgisizlik⁴⁵⁵

---

⁴⁵³ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 113, 128; İlyas Kemalioğlu, "Saray", *DİA*, C. 36, TDV Yayınları, Ankara 2009, s. 121-122.

⁴⁵⁴ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 104-105.

⁴⁵⁵ Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 110.

anlamının yüklenmesi, içinde Hz. Muhammed'in de yetiştiği cahiliye toplumunu anlamının ilk adımını teşkil etmelidir.

Araplar eskiden beri şiire ve hitabete aşırı ilgi duymuşlar, okuma yazma bilmedikleri halde çok güzel şiirler söyleyip bununla daima övünmüşlerdir. Hz. Muhammed'in de uğramayı ihmal etmediği çeşitli yerlerde kurulan panayırlar onlara sahip oldukları hünerleri sergileme fırsatı vermiştir.⁴⁵⁶ Arapların çocuklarını çok erken yaşlarda çöldeki kabilelerin yanlarına göndermeleri de büyük oranda Arapça'nın katıksız hâlinin onlar tarafından öğrenilmesini sağlamak amacına yönelik olmuştur. Onlar arasında nesep bilgilerinin ortaya çıkışı da aynı hassasiyetin bir sonucudur. Bu açıdan bakıldığında kabilecilik bir taraftan "boşaltma musluğu"⁴⁵⁷ vazifesi görerek nüfus dengesinin korunmasına hizmet ediyorken, bir taraftan da hafızayı korumaya hizmet etmekteydi.

Bu geçmiş bir tarafa İslam'da ilim söz konusu olduğunda konuya suffice ehli ile başlamak adet haline gelmiştir. Medine'ye hicretten sonra orada inşa edilen camiye bir ek yapılmış ve burada yetişen gençler daha sonra İslam'ın peygamberden sonra ilk öğretmenleri olmuşlardır. Gündüz peygamberin eğitiminden geçen bu gençlerin bir kısmı geceleri de orada kalmışlar, büyük bir kısmı evlenmemişler ve çocuk sahibi de olamadıklarından zamanla tükenmişlerdir. Ammar b. Yasir, Bilal-i Habeşi, Ebu Hureyre, Ebu Zer el-Gıfari gibi sahabeler bu eğitim kurumunun ürünleridir.⁴⁵⁸

Kur'an'ın da başlangıçta şüpheleri izale etmek maksatlı olduğunu vurguladığı Hz. Muhammed'in ümmiliğinin ömür boyu mu devam ettiği konusu tartışmalıdır. Onun kâtiplerine bazı harflerin dikkatle yazılmasına dair verdiği ikazlar, çeşitli devlet adamlarına onun adıyla yazılmış olan mektuplar ve en önemlisi Kur'an'ın yirmi küsur sene çeşitli materyaller üzerine kayda geçirilmiş olması, peygamberin vefatına dek okur-yazarlıkla yakın teması olduğu intibamı güçlü bir şekilde hissettirmektedir.⁴⁵⁹ Kur'an'ın başlangıçta peygamberin de benzetilmesinden endişe

---

⁴⁵⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *H. Muhammed' (s.a.v)'in Hayatı*, Çelik Yayınları, İstanbul 1979, s. 22.

⁴⁵⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 134.

⁴⁵⁸ Mescid'in sonraki süreçteki gelişimi için bkz. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. A. H. Çavuşoğlu-T. Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 58-61.

⁴⁵⁹ Bu konuda bkz. Ahmet Önkal, "Hz. Peygamberin Ümmiliği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1986, s. 249-262.

ettiği şairlik mesleği⁴⁶⁰, İslam'ın gelişiyle etkisini yitirmemiş, aksine Hz. Muhammed'in de yakın ilişkilerinin olduğu bu meslekten bazı isimler kaynaklarda zikredilmiştir. İlimin dini kültürden ayrı düşünülmemeyeceği o çağda, ki bu başka coğrafyalarda da böyle idi, ilk halife Hz. Ebubekir sefere gidecek ordulara manastırlardaki din adamlarına dokunmayınız diyerekten aslında ilmin değerini vurgulamış oluyordu. Aynı halifenin çıkış noktası hakkında farklı rivayetler varsa da, Kur'an'ın kitap haline getirilmesi yönünde attığı adımlar ise bugün Müslümanların kutsal kitabının sıhhati üzerine düşebilecek gölgeleri çok önceden kaldırmıştı. İkinci halife Hz. Ömer, cahiliye döneminde okur-yazar olan nadir kişilerden biri idi. Hatta bir dönem Kureyş'in elçilik görevi bu özelliğinden ötürü onun omuzlarında kalmıştı. O, Yahudilerin kutsal kitabını asli dilinden öğrenmek için İbranice öğrenmeye merak salmıştı. Ancak o özellikle oryantalistler nazarında İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasının baş sorumlusudur.⁴⁶¹ Hz. Muhammed'in de içinde bulunduğu Hayber'in fethinde ele geçirilen Tevrat nüshalarının Yahudilere geri verilmesine şahit olan bir sahabe için yukarıdaki iftira çok ağır görülmelidir. Zira insanın ilme olan bakışında hayatı boyunca bir tutarlılık olması doğal bir gerçekliktir. Fakat Hz. Ömer duygu dünyası sürekli değişen bir karakter olarak resmedildiğinden, aynı özelliği onun ilme bakışı konusuna da taşınmış gibi durmaktadır. Hz. Ömer'in Mısır fatihi Amr. b. As'a "Kur'an bize yeter", "onları yakın" tarzında bir emir verdiği hususu bu yüzden önce Müslümanların reddetmesi gereken bir yaklaşımdır. Benzer şekilde onun Irak civarında yaşayan Kürtlere de dillerinden ötürü zulüm yapılmasına onay verdiği bazı kitaplarda aktarılır. Bu ise Suriye'de Yunanca, İran'da Farsça, Mısır'da Kıpti dilinde tutulan divan defterleri örneği ile tezat oluşturur bir iftiradan başka bir şey değildir.⁴⁶² Üçüncü halife Hz. Osman ise Hz. Ebubekir'in çabasını ilerletmiş ve Kur'an'ın çoğaltılarak farklı merkezlere gönderilmesine gayret sarf etmiştir. Bu gelişmeler şüphesiz Tevrat ve İncil'in başına gelenlerden son kutsal kitabı korumuş ve sıhhati üzerindeki şüpheleri ortadan kaldırmıştır. Bu en azından Müslümanların gözünde böyledir. Raşid halifelerin sonuncusu olan Hz. Ali ise belki bazılarına göre şüpheli olsa da "Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum" sözü ile zihinlerde yer etmiştir.

---

⁴⁶⁰ Hakka, 41.

⁴⁶¹ Bu konuda bkz. Âdem Apak, "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Düşünceler", *İslami Araştırmalar*, C. 16, S. 1, 2003, s. 176-183.

⁴⁶² Bkz. Azimli, *Hz. Ömer*, s. 129-131.

Özetle savaşta nasıl ki Müslümanların hedefi yaşatmak ise, onlar askeri seferler dolayısıyla karşılaştıkları farklı kültürleri de yok etme girişimine başvurmamışlardır. Yukarıda da ilme bakışın bir tavır işi olduğunu vurgulamaya çalışmıştık. Aksi hâlde Müslümanların ulaştıkları yerlerdeki kültürel hafızayı silerekten ilerleme kaydettiklerini düşünmemek gerekir. Nitekim Arapların bu yöndeki hoşgörüsü çoğu oryantalistin takdirini toplayan meselelerin belki de en başında gelmektedir. Fakat Emeviler dönemi Abbasilere kıyasla daha tutucu bir özellik arz etmiştir. Abdülmelik b. Mervan devrinde divan defterlerinin Arapça yazılması kararı bunun tipik bir yansımasıdır. Keza Arapça yazılı sikkeler de ilk kez bu zamanda ortaya çıkmıştır. Bu yöndeki uygulamaların aksamaması için iş takibi genelde isminin önüne zalim sıfatı uygun görülen el-Haccac tarafından yapılmıştır. Aynı halife zamanında posta teşkilatı kurulmuştur. Emeviler tutuculuğu her alanda sergilememişlerdi. Mimari yönden yapılan büyük atılımlarda farklı kültürlerin değerleri İslam kültürü içerisine dahil edilmişti. Abdülmelik b. Mervan Kudüs'te Mescid-i Aksa'yı inşa ettirmişti. Onun oğlu Velid b. Abdülmelik, Şam'daki Vaftizci John Katedrali'ni bugün de yaşamaya devam eden Emevi Camii'ne çevirmişti.⁴⁶³

Müslümanların ilmi yönden hareketli devirlerinin başlangıcı şüphesiz Abbasiler zamanına rastlamaktadır. Zamanında bölgede var olan Hristiyan okulları bu manada Mezopotamya'da hem eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğüne hem de kitap kültürüne coğrafya insanlarının yabancı olmadıklarına bir delildi. Abbasiler de bu kültürel atmosferi en iyi şekilde değerlendirdiler. Daha Abbasilerin ilk devirlerinde kurulan Beytülhikme adeta bir çeviri okulu işlevini yerine getirmişti. Çeşitli dinlerden ve ırklardan çevirmenler bu merkezde farklı dillerden eserleri tercüme etmişlerdi. Böylece Abbasiler yaptıkları bu hizmet ile Süryanilerden sonra antik mirasın korunması yönünde en büyük adımlardan birini atmış oluyorlardı.⁴⁶⁴

Araplar ve Moğollar arasında yapılacak bir karşılaştırmanın en zor başlıklarından bir tanesi şüphesiz ki onların ilmi düzeylerinin dereceleri üzerine olanıdır. Yukarıda cahiliye kavramına yüklenilen olumsuz imajın hafifletilmesi yoluyla o dönemin tam bir bilgisizlik devri olarak görülmesinin önüne geçilebileceğini ifade etmiştik. Benzer bir katmanı atarak veya onu zayıflatarak

⁴⁶³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 289-293.

⁴⁶⁴ Bkz. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 59 vd.

Moğolların ilmi seviyelerinin aslında çok da kötü olmadığını ispatlama şansımız ise daha azdır. Her şeye rağmen bu onların bozkırlarda kendilerinden öncekiler gibi ilimden yoksun insanlar oldukları düşüncesine bizlere götürmemelidir. Kendilerine gerekli olanı yani doğup büyüdüğü bozkırın tüm inceliklerini elbette ki herkesten iyi biliyorlardı. Bu imaj belki de onların yazılı kültürden oldukça uzak kalmalarından dolayı olumsuz kalmıştır. Ancak bu da onların bu alana ilgi duymamaları ile açıklanabilir, yoksa görüp duyup da bir türlü zihinlerine kabul ettiremedikleri bir şeylerin olduğu düşünmemek gerekir.

Bir kere Arapça'ya benzer bir itici güç onların arkalarında hiçbir zaman olmamıştır. Yazı ile tanışmaları önce Uygurlar ile temasları⁴⁶⁵ sonra da Çin'deki fetihleri sırasında gerçekleşmiştir. Cengiz Han'ın ölümüne dek okuma-yazma bilmediği genelde kabul edilir. Ancak ilim ile uğraşanları hele ki onların farklı dinlerin müntesipleri olduğu düşünüldüğünde Moğollar kadar koruyan dünya tarihinde çok az topluluk vardır. İlhanlıların ve Altın Orda'nın Sünniliği benimsemesine kadar bu hoşgörü ortamı en güzel örneklerini sergilemiştir. Bu siyasetin benimsenmesinde şüphesiz kurucunun büyük rolü vardır. Ne var ki İngiliz tarihçi Gibbon Cengiz Han'ın bu yönüne şu sözlerle övgüye değer bulmuştur: *“Cengiz'in dini bizim en çok merakımızı celbeden ve takdirimizi toplayan konulardan birisidir. Avrupa'da Katolik Engizisyon mahkemesinin yargıçları, abuk sabuk şeyleri kabaca savunurlarken, felsefeye meraklı bir barbarın sade bir Tanrı anlayışı ve olağanüstü hoşgörüsünün sonucu olan yasaları karşısında şaşakaldılar. Onun her şeye üstün tuttuğu şey, yer ve göğün sahibi olan mevcudiyetin yegâne maliki tek bir Tanrı'nın varlığına inanmasıydı. Tatarlar ve Moğollar'dan bazıları kendi kabilelerine mahsus olan idollerine (put, sanem) bağımlı olarak, bazıları da Musa, Muhammed ya da İsa'nın taraftarlarıncaya din değiştirmişlerdi. Bu dinler özgür bir yaşam alanı içinde uyum sorunu olmaksızın aynı çevrede bulunuyorlardı, müntesipleri çeşitli hizmetlerden ve vergilerden muaftılar, Buhara Camii'nde küstah birisi tarafından Kur'an, onun atının ayakları altına çiğnenmiş olabilir ancak sükûnet yanlısı ve kanun koyucu Cengiz, en çok düşmanı olduğu grupların dahi dini liderlerine saygıda kusur etmemişti.”*⁴⁶⁶ İlimin din adamlarının tekelinde olduğu bir çağda Cengiz Han bunu fark etmiş ve böylece hem dini taassuptan uzak bir görüntü vermiş hem de ilmin muhafazasına katkı sağlamıştı.

⁴⁶⁵ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 85.

⁴⁶⁶ Tural, *Moğollar ve Katolik Dünyası*, s. 205.

Cengiz Han ve sonraki Moğol idarecilerinin de büyük ölçüde benimsediği bu yaklaşım muhtemelen Şamanizm'in kapsayıcı doğasından kaynaklanmaktaydı. Cengiz Han sadece onların siyaseti bulandırmalarına tahammül edemiyordu. Cengiz Han'ın şamanı Kököçü'nün başına gelenler bunun göstergesiydi. Fakat onun Taoist keşiş Ch'ang Ch'un ile kurduğu yakın ilişki Kököçü vakasının istisna teşkil ettiğine en büyük delil idi.⁴⁶⁷ Güyük ve özellikle Möngke zamanlarında çeşitli dinlerin taraftarları o kadar fazla sayıya ulaşmışlardı ki, onların önde gelenleri arasında dini tartışmalar yapılıyor ve hükümdarlar da bu toplantılara nezaret ediyorlardı.⁴⁶⁸ Kubilay bu geleneği Çin'de kurduğu devlet içerisinde de devam ettirmişti.

Zamanında Abbasilerin istifade ettikleri Mezopotamya'nın kültürel dokusundan İlhanlılar da faydalanmışlardı. Kendilerinden önce Selçukluların muhafazasına katkı sağladıkları Farsça⁴⁶⁹ belki de İlhanlılar devrinde zamanında Arapça'nın Bağdat'ta taşıdığı değere ulaşmıştı. Cüveyni ve Reşidüddin gibi alimler İlhanlılara hem devlet işlerinde hizmet etmişler hem de yazdıkları eserler ile bugün büyük ölçüde Moğollar hakkındaki bilgilerimize kaynaklık etmişlerdi. Nasırüddin Tusi Hülagü'nün emriyle Meraga'da bir rasathane kurmuştu.⁴⁷⁰ Tebriz tarihteki en şaşalı devirlerini belki de bu zamanda yaşamıştı. Bu iki örnek aslında ilmi alanda İlhanlıların nasıl bir başlangıç yaptıklarını ortaya koymaktadır. Buna rağmen Bağdat'taki devasa kütüphanenin onlar tarafından ortadan kaldırıldığına yönelik yaklaşım terkedilebilmiş değildir.⁴⁷¹ Dahası İslam'ın ilmi ve kültürel birikimi üzerine Moğollar kadar başka bir halkın zarar vermediği konusu çoğu tarihçinin atlamadığı bir husustur. Hatta bu konuda Haçlılar bile Moğollardan daha az zararlı görülmüştür.

3.3. Yasa ve Kur'an

Cengiz Han'ın adıyla bütünleşmiş olan Yasa'yı, son peygambere vahiyler yoluyla ulaşan ve sonrasında kitap haline getirilen Kur'an ile birbirine yakınlaştırarak fikir yürütmek bazılarının absürt gelebilecekse de, en azından ikisinin ilk defa bu çalışmada yan yana getirilmediğini belirtmeliyiz. Öteden beri özellikle Moğol tarihine ve Cengiz Han'ın davranışlarına anlam vermeye çalışan Moğol

⁴⁶⁷ Bkz. Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 72 vd.

⁴⁶⁸ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 236-245.

⁴⁶⁹ Hodgson., *İslam'ın Serüveni* s. 475.

⁴⁷⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni* s. 454.

⁴⁷¹ Bu konuda bkz. Özdemir, *Moğol İstilasatı*, s. 305-310.

tarihçileri bu benzerlik üzerinde durmuşlardır.⁴⁷² Cengiz Han her ne kadar Tanrı'nın kendisine verdiği yetkiyle hareket ettiğine inansa da, Yasa adıyla bilinen onun koyduğu kurallar bütünü ilahi menşeli değildir. Oysa Kur'an son peygambere 23 yıl boyunca gelen yaratıcının sözleridir. Yasanın ömrü Kur'an'a göre oldukça kısa süreli olmuştur. Onun önemi Cengiz'in ölümünden sonra giderek azalmış ve zamanla ortadan kalkmıştır. Buna karşın Kur'an Müslümanlar nazarında değişmeden yaklaşık 1500 yıldır varlığını korumayı sürdürmektedir. İkisi arasındaki önemli bir fark da, her ne kadar Yasa Cengiz'in adıyla anılmış olsa da, sonradan gelen hükümdarların ve bunları aktaran yazarların ona eklemeler yapmış olması ihtimaline karşı⁴⁷³, aynı durumun Kur'an için düşünülemez oluşudur. Şüphesiz Cengiz Han bu kurallar bütününe yaşadığı toplumun değerlerini görmezden gelerek ve onlara hiç önem vermeyerek meydana çıkarmamıştır. Dolayısıyla yüzlerce belki binlerce yıldır coğrafyada geçerli olan anlayışlar Yasa ile ete kemiğe bürünmüş ve bir esasa bağlanmıştır. Benzer şekilde Kur'an getirdiği hükümleri, o her ne kadar evrensel bir özelliğe sahip olsa da, içinde bulunduğu ortamdan soyutlayarak anlamak neredeyse imkânsızdır.

Yasa ve Kur'an arasındaki en temel fark ise, ilkinde ait bütüncül bir metne sahip olunmayışı, ikincisinin ise değişmez bir şekilde yaklaşık bin beş yüzyıldır varlığını koruyuyor olmasıdır. İlhanlı dönemi tarihçisi Cüveyni, her ne kadar "bütün yasaların tomarlara yazıldığı" ve bunlara "Yasa-name-i buzur (Büyük yasa-name)"⁴⁷⁴ adını verdiklerini söylese de, bizler o maddeleri ancak farklı kitaplar içerisinde görme imkanına sahibiz. Yazarın aynı yerde Yasa'nın şeriat ile bir zıtlık meydana getirmediğine dair sözleri ise, Cüveyni'nin eserini hangi şartlarda yazmış olduğuyla alakalı gibi gözükmektedir. İlhanlıların devletine hizmet eden Cüveyni, onların İslam'a girmelerine rağmen atalarına olan saygılarını devam ettirdiklerini en iyi bilenlerden olduğu için, Yasa ve Kur'an'ı birbirine yakınlaştırmış olmalıdır.

Yasa üzerine çalışanlardan biri olan Curt Alinge, "her milletin hukuk tarihi o milletin genel tarihinin bir parçasıdır"⁴⁷⁵ demiştir. Dolayısıyla Yasa adıyla bilinen kanunlar o topraklarda sadece Moğollar ile gündeme gelen maddeler değillerdi. Eski Çağ'dan itibaren hemen bütün kanun düzenlemeleri genel itibarıyla ortak özelliklere

⁴⁷² Örneğin bkz. J. J. Saunders, *Muslims and Mongols*, Whitcoulls Ltd, 1977, s. 42.

⁴⁷³ Temizsu, *Cengiz Han Yasası*, s. 67-69.

⁴⁷⁴ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 85.

⁴⁷⁵ Curt Alinge, "Moğol Kanunları", çev. Coşkun Üçok, *AÜİF Dergisi*, 9 (3), 1952, s. 235.

sahipti. Maddeler büyük oranda Moğolların ve onlara tabi olanların neler yapmaya izinli olup neleri yapamayacaklarının altını çiziyordu. Yasa'nın askeri bir karaktere sahip olması ise, kanunların daha çok "yasak" konulan şeyleri barındırdığı izlenimi vermektedir. Gerçekten de yasak konulan şeylerin çokluğu göze çarpsa da, toplumsal düzenin inşasını amaçlayan bu çabanın sadece korku ve sakındırmak üzere temellendirildiğini varsaymamak lazımdır. Nitekim Abü'l-Farac, eserinde bu kanun maddelerini zikrederken ilk olarak isyancıların bile tehdit edilmemesi gerektiğini bildiren buyruğa işaret etmiştir. Onlar sadece itaate davet edilmelidir. Bir Hristiyan olan Abü'l-Farac, öncesinde Hristiyanlarla tanışık olan Moğolların sonrasında büyük oranda Müslüman olmalarına ise hayıflanmıştır. Dolayısıyla aktardığı bir diğer maddeyi, yani Moğolların süslü unvanlar kullanmaması gerektiğine dair buyruğu, Müslümanlara benzememek ile ilişkilendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında kanunların doğasında, zamanla onu aktaranların hisleriyle bazı değişimler yaşandığını da hesaba katmak gereklidir. Yazarın bahsettiği diğer maddeler ise onluk sistemin disiplinine dairdir. Örneğin bunlardan birisi onluk, yüzlük, binlik gruplar arasında transferin mümkün olmadığına yöneliktir.⁴⁷⁶

Yasa askeri maddelerin dışında aile hayatına, borçlanma sistemine, miras ve ceza hukukuna dair konuları içeren kanunlara da sahiptir.⁴⁷⁷ Yasa ile kadın ve çocuk kaçırmanın yasaklanması, hayvan hırsızlığının büyük suçlardan sayılması gibi düzenlemeler⁴⁷⁸ illaki yasanın ahlaki bir değer taşıması için ilahi bir esin kaynağından beslenmesine gerek olmadığı en güzel örneklerini teşkil eder. Kurultay geleneği eskiden beri Asya toplumlarının yabancı olmadığı bir şey olsa da, bunun dışında bir metot ile hükümdar seçilmemesine yönelik Cengiz'in buyruğunun olduğunu, en azından Moğol uluslarının ortaya çıkmasından önce Ögedey, Güyük ve Möngke'nin tahta çıkışlarında sezinlemek mümkündür. Kurultayın toplanması için ise ciddi bir hazırlık devresi gereklidir. Bu Ögedey'in Cengiz Han'ın ölmeden (1227) önce kendisini varis göstermesine rağmen ancak iki yıl sonra başa geçmesinden (1229) de anlaşılabilir. Güyük, Ögedey'in ölümünden (1241) beş yıl sonra, Möngke ise Güyük'ün ölümünden üç yıl sonra başa geçebilmiştir. Bu süreçlerde yaşanan geçiş devresinde ise İslami yönetimlerde pek göremediğimiz kadın aktörler belirleyici olmuştur. Ögedey'in ölümünden sonra eşi

⁴⁷⁶ Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, II, s. 478-479.

⁴⁷⁷ Bkz. Curt Alinge, "Moğol Kanunları", çev. Coşkun Üçok, *AÜHF Dergisi*, 13 (3), 1956, s. 103-119.

⁴⁷⁸ Weatherford, *Cengiz Han*, s. 121-122.

Töregene, Güyük'ün ölümünden sonra eşi Oğul Kaymış ipleri elinde tutmuştur. Mögke'nin han seçildiği kurultayda ise Cengiz'in en küçük oğlu Tuluy'un eşi Sorgaktani Hatun belirleyici olmuştur.⁴⁷⁹ Ancak bütün kurultaylarda en liyakatlinin başa geçtiğini de düşünmemek gerekir. Bu açıdan bakıldığında, Hz. Muhammed'in ölümüyle başlayan yönetim sorununun ve daha sonraki zamanlarda kangrene dönüşen veraset probleminin Moğollarda tam anlamıyla bir çözüme kavuştuğu düşünülmemelidir. Bu bakımdan yukarıdaki ara zamanlar bir yönüyle düşmanların elimine edilmesine yaramıştır.

Kur'an'ın adil hükümdar vurgusu dışında bu konuda bir yöntem sunmaması düşünüldüğünde ve buna bir de Yasa'nın insan eseri olması durumu hesaba katıldığında, aslında çoğu zaman yapıldığı gibi Yasa'nın Kur'an ile değil de sünnet ile değerlendirilmesinin daha doğru olacağı açığa çıkar. Örneğin Müslümanların günlük ibadetlerinden olan namaz ve bunun gerektirdiği temizlik, açıklamalı ve uygulamalı olarak peygamber tarafından gösterilmiştir. Fakat Moğollar İbn Fadlan'ın eserinde görüleceği gibi⁴⁸⁰, Türklerin bu konudaki hassasiyetlerini devam ettirerek suyu kutsal saymışlar ve kirletenleri ölüm cezasına çarptırmışlardır. Bu manada Moğollarda değil bedeni temizlik çamaşırların akan suda yıkanması bile yasak edilmiştir.⁴⁸¹ Bu, Yasa'nın Kur'an ile örtüşen bir tarafının olmadığı anlamına da gelmemelidir. Zira çeşitli dinlerin müntesiplerine ve onların dini liderlerine verilen özgürlük Yasa ile güvence altına alınmıştır.⁴⁸² Aynı husus Kur'an için de geçerlidir.⁴⁸³ Son örnek, Kur'an gibi Yasa'nın da hoşgörüyü gözettiğine güzel bir misal teşkil eder. Bu tür benzerlikler üzerine düşüldükçe daha fazla bulunabilir. Örneğin peygamberin çevre hükümdarlara gönderdiği mektuplarda, Hz. Muhammed karşı tarafı Allah'ın birliğine ve kendisinin O'nun kulu ve elçisi olduğuna davet eder.⁴⁸⁴ Aynı zamanda bu İslam'ın yani Kur'an'ın esasını teşkil eder. Moğol hükümdarlarının uzunca bir süre hatta İlhanlılar örneğine bakıldığında İslamlaşmalarından sonra bile Cengiz'i ve onun adıyla anılan Yasa'sını anmadan

⁴⁷⁹ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 228 vd., 242 vd., 457 vd.

⁴⁸⁰ İbn Fadlan, *Seyahatname*, s. 12.

⁴⁸¹ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 13.

⁴⁸² Dohsson, *Moğol Tarihi*, s. 162.

⁴⁸³ Kur'an'ın hoşgörü dairesi içine ehl-i kitap olarak görülen Yahudiler ve Hristiyanlardan başka yıldızlara büyük hürmet gösteren Sabiilerin de eklendiği görülür. Bakara, 62.

⁴⁸⁴ Örneğin bkz. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2013, s. 128-129, 154-155.

mektuplar yazdığı nadir görülür.⁴⁸⁵ Ancak Müslümanların amentüsünün en önemli ilkeleri yaşamaya devam ederken, Yasa'nın hükmü zamanla zayıflamıştır. Timur dönemi tarihçisi İbn Arabşah'ın "İslam dininin önde gelen âlim ve imamları, Timur ve Cengiz Han yasalarını İslam şeriatının önüne geçiren her bir kişinin kâfir olduğu konusunda fetva vermişlerdir"⁴⁸⁶ sözü, bir yanılla Yasa'nın uzunca bir süre Kur'an'a rakip olduğunun delili gibidir.

---

⁴⁸⁵ Tural, "Moğol Toplum Hayatında Ölümünden Sonra Cengiz Han", s. 204-206.

⁴⁸⁶ İbni Arabşah, *Acâibu'l-makdûr fi nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 431.

SONUÇ

Mümkün olduğunca karşılaştırmalı bakış açısının gözetilmeye çalışıldığı bu çaba, tarihte belki de birbiri ile yan yana anılması en güç iki halkı konu edinmiştir. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, metnin sonuna gelindiğinde ilk okumalar ve başlıkları oluştururken acaba doğru ikili mi şeklinde zihnimize yer eden soruya tatmin edici yanıtlar süreç içerisinde kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu çalışma esas olarak Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali; diğer taraftan Cengiz Han, Ögedey, Güyük, Möngke ve Kubilay devirlerini temel almıştır. Ortaya çıkan metnin bir başlangıç olarak görülüp, bundan sonra konunun yukarıdaki isimlerin dışında veyahut bu isimler de dahil olmak üzere daha farklı bakış açıları sunarak ele alınması, hatta birinin karşısına başka bir devleti ikame ederek yapılacak olan değerlendirmelerin hem Moğol fetihlerini hem de ilk İslam fetihlerini anlamlandırmayı kolaylaştıracağını düşünüyoruz.

Yukarıda isimler verilirken ilk gruptakilerin önüne konulan sıfatlar, çalışma boyunca zaten bir önyargı ile hareket edilmiş olduğu kanaatini doğurmamalıdır. Mümkün olduğunca kimliğimizi bir tarafa bırakarak değerlendirmeler yapma yoluna gittiğimizi ifade etmeliyiz. Ancak temel kaynakları okudukça bunun karşılaştırmanın en zor taraflarından bir tanesi olduğu gerçeğini de itiraf etmek gerekir. Kimliğimizi her ne kadar dışarıda bırakmak için çaba sarf etsek de bir tarafın tarihinin kutsallıktan azade olarak değerlendirilemeyeceği aşikardır. Fakat toplumların kökenlerine kutsallık atfetmeleri için illaki onların sonraki zamanda bir peygamber ve kitapla şereflenmiş olması zaruri değildir. İlk bölümde ele aldığımız üzere gerek Araplar gerekse Moğollar kutsal kökenler inşasına özellikle çaba harcamışlardır. Yaratıcı önce bir topluluğu seçmiş, sonra o topluluk içerisinde dünyaya nizam vermek için isimler belirlemiştir.

İlk İslam fetihleri ve Moğol fetihlerinin dikkat çeken bir özelliği, çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Müslümanlar Hz. Muhammed'in ölümünden (632) on sene sonra Sasanileri ortadan kaldırmışlardır. Moğollar ise daha Cengiz Han hayatta iken bir imparatorluğun (Harzemşahlar) sonunu getirmişler, kurucunun ölümünden on küsur sene sonra Viyana önlerine kadar gitmişlerdir. Fakat gidilen en uzak alanlar kıyaslandığında, ilk İslam fetihlerinin kalıcı bir mahiyet arz ettiği bariz bir şekilde görülecektir. Moğollar Ögedey zamanında Avrupa'ya kadar gitseler de oradan ya kendi istekleriyle ya da şartların zorlaması neticesinde geri dönmüşlerdir.

Oysa Müslümanların batıdaki en uç noktada (Endülüs) 8. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan hakimiyetleri, neredeyse bütün Moğol şubelerinin bile ortadan kalkmasından sonra nihayete ermiştir. Bu sonucun ortaya çıkması bir tarafın sürekli inanç yönünden beslenmesiyle alakalıdır. Moğollar tabiatın kendilerine sunduğu imkanlardan en iyi savaşçılar meydana getirerek ve zamanla kendilerine kattıkları halkları amaçları için kullanarak başarılı olmuşlardır. Hareketli devirlerinin bitimiyle Altın Orda ve İlhanlılar örneğinde olduğu gibi İslam'a girmişlerdir. Oysa Müslümanlar sürekli inanç duygusuyla hareket etmişler, hakimiyetleri altına aldıkları halkların istisnalar olmakla birlikte evvela gönül dünyalarını fethetme gayreti içerisinde olmuşlardır.

Yukarıdaki hassasiyet doğal olarak Müslümanların ve Moğolların *şiddet* algılamaları üzerinde büyük bir tesir icra etmiştir. Bunu komşularıyla ilişkilerinde, savaş mantıklarında, savaş stratejilerinde, savaşı gerçekleştirirken başvurdukları yöntemlerde hatta mağlup olana karşı takındıkları tutumda çok açık bir şekilde görmek mümkündür. Çalışma içinde verilen birkaç örnekten görüleceği üzere Müslüman komutanlar arasında şiddeti ön plana alan isimler olmakla birlikte, bu hiçbir zaman genel bir tavra dönüşmemiştir. Moğollar ise şiddeti bir araca dönüştürme konusunda oldukça başarılı olmuşlardır.

Bu kabul çoğu zaman ele alındığı gibi, ilk İslam fetihlerinin yapıcılık, Moğol fütuhatının ise yıkıcılık eksenli değerlendirilmesine yol açmamalıdır. Moğol fetihlerinden en çok Müslümanlar mustarip oldukları için bu tür bir algı meydana gelmiştir. Söz konusu yaklaşım Moğolların Çin'de, Karadeniz'in kuzeyinde ve günümüzün Orta Doğu'sunda sürekli yakıp yıkarak idarelerini korudukları sonucuna bizleri götür ki, bu yaklaşım oldukça tutarsız değerlendirmelerin yapılmasına olanak verir. Her iki fetih hareketinin sonucunda ulaşılan noktalarda istikrarın korunması için yeni düzenin inşa edilmesine azami gayretin sarf edildiği göz çarpar. Belki aradaki fark, Moğolların idarecilik ve askerlik dışında oluşturulan yeni düzene katkılarının Araplara göre daha minimum seviyede kalmış olmasında açığa çıkar. Bu noktada Arapların ve Moğolların kendilerinin dışındaki halkların birikimlerinden ve becerilerinden en çok istifade eden topluluklardan olduğu gerçeğini hatırlamak gerekir.

KAYNAKLAR

- Abü'l-Farac, Gregory, *Abü'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi Yayınları, Ankara, 1976.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Hz. Muhammed' (s.a.v)'in Hayatı*, Çelik Yayınları, İstanbul 1979.
- Aktan, Ali, *İslam Tarihi Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.
- Alinge, Curt, "Moğol Kanunları", çev. Coşkun Üçok, *AÜHF Dergisi*, 9 (3), 1952.
- Alinge, Curt, "Moğol Kanunları", çev. Coşkun Üçok, *AÜHF Dergisi*, 13 (3), 1956.
- Alkhateeb, Firas, *Kayıp İslam Tarihi Müslüman Medeniyetini Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, C. 2, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.
- Apak, Âdem, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Apak, Âdem, "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Düşünceler", *İslami Araştırmalar*, C. 16, S. 1, 2003.
- Ateş, Ali Osman, "Kusay b. Kilab", *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002.
- Avirmed, Enkhbat, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasî ve Kültürel Durumları (6. ve 9. Yüzyıllarda)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Aydın, Mehmet Akif, "Anayasa", *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, III, Ankara 2006.
- Azimli, Mehmet, *Cahiliyeyi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebubekir*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.
- Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

- Azimli, Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Baltacı, Cahid, *İslam Medeniyeti Tarihi*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2013.
- Barthold, V. V., *İslam Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 1973.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Bauer, Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.
- Bayat, Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Berl, Emmanuel, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, çev. Gülseren Devrim, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.
- Brockelman, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 2002.
- Büyükcoşkun, Kudret, "Arabistan", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991.
- Cahen, Claude, *İslamiyet*, I, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınları, Ankara 2000.
- Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, çev. M. G. Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Crone, Patricia, "Dünyada İslamın Yükselişi", çev. Zülal Kılıç, *Cambridge İslam Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- Çil, Halit, "İslam Tarihinde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, Ankara 2013.
- Çimen, Ali, *Tarihi Değiştirenler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- Darkot, Besim, "Arabistan", *İA*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978.
- Demircan, Adnan, "Cahiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", *İSTEM*, C. 2, Konya 2004.
- Devlet, Nadir, *Avrasya Fatih Cengiz Han*, Başlık Yayınları, İstanbul 2010.

- Dohsson, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Ebü'l-Fida, İsmail b. Ali el-Eyyubi, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Eckhart, F., *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, TTK Yay., Ankara 2010.
- Eco, Umberto, *Ortaçağ: Barbarlar-Hristiyanlar-Müslümanlar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- el-Bekri, *Cahiliye Arapları*, çev. Levent Öztürk, İz Yayınları, İstanbul 1998.
- el-Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- el-Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Eliade, Mircea, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2014.
- el-Mevdudi, Ebu'l A'lâ, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Gencer, Hilal Yayınları, İstanbul 2018.
- el-Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- el-Ömeri, Şihabeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Er, İzzet, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.
- Fayda, Mustafa, "Ammar b. Yasir", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991.
- Fayda, Mustafa, "Bedevî", *DİA*, C. 5, TDV Yayınları, Ankara 1992.
- Fayda, Mustafa, *Hulefa-yı Raşidin Devri-Dört Halife Dönemi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2019.
- Fazlur Rahman, *İslam*, çev. M. Dağ-M. Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- Goeje, M. J. De, "Arabistan (Etnografya)", *İA*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.

Gömeç, Saadettin, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalçık, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Gumilev, L. N., *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Gumilev, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

Gumilev, L. N., *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

Gumilev, L. N., *Son ve Yeniden Başlangıç*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.

Güzel, Ahmet, *Hz. Peygamberin Savaşları*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2018.

Hamidullah, Muhammed, "Hendek Gazvesi", *DİA*, C. 17, TDV Yayınları, Ankara 1998.

Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2013.

Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamberin Savaşları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2017.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Yayınları, Ankara 2003.

Harman, Chris, *Halkların Dünya Tarihi Taş Devri'nden Yeni Binyıla*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul 2017.

Hitti, Ph. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

Hizmetli, Sabri, “Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri”, *AÜİF Dergisi*, S. 1, 1999.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Özkan Matbaacılık, Ankara 2001.

Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

Hodgson, Marshall G. S., *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. A. Kanlıdere-A. Aydoğan, Vadi Yayınları, İstanbul 2018.

İbn Fadlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, haz. Muhammed Hamidullah, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.

İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.

İbn Sad, *Tabakat*, I, çev. Heyet, Siyer Yayınları, 2016.

İbni Arabşah, *Acâibu'l-makdûr fi nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

İbn-i Hişam, *Siret*, I, çev. Hasan Ege, Kahraman Yayınları, İstanbul 2006.

İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Târih*, C. 2, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İbnü'l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

İmam Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1973.

İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Basımevi, Ankara 1989.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlr Devleti Tarihi 1092-1221*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Kapar, Mehmet Ali, “Eyyamü’l-Arab”, *DİA*, C. 12, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Kapar, Mehmet Ali, “Eyyamü’l-Arab”, *DİA*, C. 12, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü’-din Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2009.
- Kemaloğlu, İlyas, “Saray”, *DİA*, C. 36, TDV Yayınları, Ankara 2009.
- Khazanov, Anatoly M., “Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü”, çev. Murat Tural, *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 10, S. XXIX, Mart 2017.
- Koçyiğit, Talat, “Abdullah b. Übey b. Selul”, *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, Ankara 1988.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince’den çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015.
- Köprülü, M. Fuad, *Tarih Araştırmaları I*, haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Kurt, Ali Osman, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da Din Değiştirme*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2004.
- Küçük, A.-Tümer, G.-Küçük, M. A. *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mutim b. Adi”, *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2006.
- Laoust, Henri, *İslam’da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları, İstanbul 2017.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplumlari Tarihi*, C. 1, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Lewis, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, B. S. Şener, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1996.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Lıssner, Ivar, *Uygurluk Tarihi*, çev. Adli Moran, Nokta Yayınları, İstanbul 2011.

Lkhundev, Ganbat, *XIII. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

Mahmut Esat, *İslam Tarihi*, Tan Matbaası, İstanbul 1965.

Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. A. H. Çavuşoğlu-T. Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, çev. Işık Ergüden, C. I, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

McNeill, William, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Yayınları, Ankara 1989.

Mensching, Gustav, *Din Sosyolojisi*, çev. Mehmet Aydın, Literatürk Yayınları, 2012.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.

Neagoe, Manole, *Üç Bozkırlı (Attila-Cengiz Han-Timur)*, çev. Müstecip Ülküsal, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul, 2010.

Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara 2013.

Nöldeke, Theodore, "Arabs (Ancient)", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. I, Ed. James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York 1908.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Ögel, Bahaeddin, *Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Önkal, Ahmet, "Amr b. As", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991.

Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Deve", *DİA*, C. 9, TDV Yayınları, Ankara 1994.

Önkal, Ahmet, "Hz. Peygamberin Ümmiliği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1986.

Özcan, Emine Sonnur, *İslam Tarihyazımında Gerçeklik ve El-Mes'udi*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014.

Özdemir, H. Ahmet, "Moğollar Bağdat'ı Kaç Gün Yağmalamıştı (Bir Rivayetin Tahlili)", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selam Uluslararası Sempozyum, 7-8-9 Kasım 2008)*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2011.

Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

Özgüdenli, Osman G., *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2005.

Özkan, Mustafa, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Peters, F. E., *İbrahim'in Çocukları Musevilik, Hıristiyanlık, İslamiyet*, çev. Nurşan Üstüntaş, Neden Kitap, İstanbul 2010.

Pirenne, Henri, *Hız. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, 2015.

Ponting, Clive, *Dünya Tarihi*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2011.

Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, I-IV, neşr. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, Tahran 1373.

Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka-M. Ersan-A. Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2008.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*, TDV Yayınları, Ankara 1997.

Sarıçam, İbrahim, *Hız. Ömer*, TDV Yayınları, Ankara 2013.

Saunders, J. J., *Muslims and Mongols*, Whitcoulls Ltd, 1977.

Şehristanî, *Milel ve Nihal İslam Kelamı ve Mezhepleri*, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.

- Şeriatî, Ali, *Dine Karşı Din*, çev. Doğan Özlük, Fecr Yayınları, Ankara 2015.
- Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, C. I-V, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- Temizsu, Habibe, *Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- Terzi, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Sönmez Matbaası, Samsun 1990.
- Toynbee, Arnold, *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan, Ufuk Yayınları, İstanbul 2008.
- Tural, Murat, “Cengiz Han: Tanrı'nın Oğlu Mu? Zalim Bir Deccal Mı?”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 11, 2018.
- Tural, Murat, “Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 10, S. XXX, Haziran 2017.
- Tural, Murat, “Moğol Toplum Hayatında ‘Ölümünden Sonra Cengiz Han’”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 2, 2018.
- Tural, Murat, “Ortaçağın Şifa Dağıtıcıları: Hekim Olarak Şaman ve Aziz”, *12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kazan/Tataristan, 2014.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.
- Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, AÜİF Yayınları, Ankara 1968.
- Vassaf, Gündüz, *Tarihi Yargılıyorum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Vernadsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. E. B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Tarihi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Watt, W. Montgomery, *Hazreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Weatherford, Jack, *Cengiz Han*, çev. Sermin Karakale, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Arabistan”, *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap”, *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, Ankara 1991.

Yiğit, İsmail, “Bağdat’ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selam Uluslararası Sempozyum, 7-8-9 Kasım 2008)*, M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Zerrinkub, Abdülhüseyin, *Karname-i İslam İslam Medeniyeti Mucizesi*, çev. Abuzer Dişkaya, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2009.

<http://www.milliyet.com.tr/gundem/cengiz-han-i-iklim-imparator-yapmis-1850250>16.07.2019.

ÖZGEÇMİŞ

Büşra Taşar, 1994 yılında Kayseri ilinin Develi ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Çayırözü İlköğretim Okulu'nda, lise öğrenimini ise Develi Lisesi'nde tamamladı. 2012 yılında kazandığı Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü 2016 yılında bitirdi. Aynı yıl Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü'nde Yüksek Lisans eğitimine başladı.

